

ItK

1

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 199

A TARTALOMBÓL

Bartók István: XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai
Penke Olga: Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása

*

Szemle

Klára Erdei: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert (*Bitskey István*)

Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség? (*Fried István*)

Büky László: Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvén (*Tamás Attila*)

Protestáns iskoladrámák I–II. (*Pintér Márta Zsuzsanna*)

Radnóti Miklós: Napló (*Koncz Virág*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1991. XCV. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Bartók István: XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai

1

Penke Olga: Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása

25

Műelemzés

Angyalosi Gergely: Füst Milán: *Habok a kőd alatt*

42

Jolanta Jastrzębska: Archaizálás és intertextualitás (Csonkai Lili *Tizenhét hattynik*)

48

Műhely

Vadai István: Balassi — Rimay Istenes *Énekének* elveszett kiadásairól

63

Kovács Sándor Iván: A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozata 11–12. kötetének szövegeihez és magyarázataihoz

73

Agárdi Péter: Gáspár Zoltán: *Közjogi villongások*

86

Szemle

Klára Erdei: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert (*Bitskey István*)

95

Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség? (*Fried István*)

97

Büky László: Képpalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében (*Tamás Attila*)

102

Protestáns iskoladramák I–II. (*Pintér Márta Zsuzsanna*)

105

Radnóti Miklós: Napló (*Koncz Virág*)

108

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

V. Kik

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), BÍRÓ FERENC, DÁVIDHÁZI PÉTER, HORVÁTHIVÁN,
KULCSÁR PÉTER, TARNAI ANDOR, TVERDOTA GYÖRGY, VERES ANDRÁS

1991. XCV. ÉVFOLYAM

1993
BALASSI KIADÓ, BUDAPEST

Agárdi Péter (Budapest)
Andor Csaba (Budapest)
Angyalosi Gergely (Budapest)
Baróti Dezső (Budapest)
Bartók István (Budapest)
Berecz Ágnes (Budapest)
Bíró Ferenc (Budapest)
Bitskey István (Debrecen)
Bogoly József Ágoston (Budapest)
Borbély Sándor (Debrecen)
Borsa Gedeon (Budapest)
Botka Ferenc (Budapest)
Cifka Péter (Budapest)
Deák Ágnes (Budapest)
Debreczeni Attila (Debrecen)
V. Ecsedy Judit (Budapest)
Egyed Ilona (Budapest)
Enyedi Sándor (Budapest)
Ferenczi László (Budapest)
Fodor Géza (Budapest)
Fried István (Budapest)
Gergey László (Budapest)
Hárs György Péter (Győr)
Héjjas Eszter (Budapest)
Heltai János (Budapest)
Holl Béla (Budapest)
Hopp Lajos (Budapest)
Hubert Ildikó (Budapest)
Imre László (Debrecen)
Imre Mihály (Debrecen)
Jankovics József (Budapest)
Jastrzębska, Jolanta (Haren)
Kádár Judit (Budapest)
Kálmán C. György (Budapest)
Kapitánffy István (Budapest)

Kiss András (Kolozsvár)
Koncz Virág (Budapest)
Kovács Sándor Iván (Budapest)
Lőrinczy Huba (Szombathely)
Lukácsy Sándor (Budapest)
Mészáros András (Pozsony)
Mezei Márta (Budapest)
Miskolczy Ambrus (Budapest)
Mohácsi Ágnes (Debrecen)
D. Molnár István (Budapest)
Monostory Klára (Budapest)
Nagy Imre (Pécs)
Nagy Miklós (Budapest)
Németh G. Béla (Budapest)
Németh S. Katalin (Budapest)
Orosz László (Kecskemét)
Ötvös Péter (Szeged)
Pajkossy György (Budapest)
Penke Olga (Szeged)
Péter László (Szeged)
Pintér Márta Zsuzsanna (Budapest)
Pomogáts Béla (Budapest)
Seidler, Andrea (Berlin)
Szabó András (Budapest)
Szakály Ferenc (Budapest)
Szilágyi Márton (Budapest)
Szörényi László (Budapest)
Tamás Attila (Debrecen)
Vadai István (Szeged)
Vadász Géza (Székesfehérvár)
P. Vásárhelyi Judit (Budapest)
Veres András (Budapest)
Zágonyi Ervin (Pécs)

TARTALOMMUTATÓ

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2–6.

Tanulmányok

<i>Bartók István</i> : XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai	1
<i>Bíró Ferenc</i> : A pillangó halála (Csokonai gondolatvilágának alakulása 1795 után)	370
<i>Borbély Szilárd</i> : Herder hatása Kölcsey <i>Vanitatum vanitas</i> ára	487
<i>Botka Ferenc</i> : Déry Tibor és Berlin	386
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Egy ismeretlen „Syrena”-variáns és Kazinczy	235
<i>Kádár Judit</i> : Jókai regényei angolul	505
<i>Lukácsy Sándor</i> : Magyar haláltáncok	111
<i>Penke Olga</i> : Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása	25
<i>Tamás Attila</i> : Egy stílustörténeti vizsgálódás néhány tanulsága	252
<i>Vadai István</i> : +1 (Metrikai határjelölések a régi magyar versben)	351
<i>Zágonyi Ervin</i> : Kosztolányi kínai versfordításai	543

Évforduló

✓ <i>Németh G. Béla</i> : Az Irodalomtörténeti Közlemények száz éve	579
---	-----

Kisebbségi közlemények

<i>Andor Csaba</i> : Ki volt Madách első szerelme?	188
<i>Andor Csaba</i> : Madách Imre különös levélváltása Lónyay Menyhérttel	271
<i>Ferenczi László</i> : Kassák fogadtatása <i>A Tett</i> előtt	276
<i>Fried István</i> : Elfelejtett részletek Kazinczy Ferenc magyar irodalomtörténetéből	597
<i>Kapitánffy István</i> : Janus Pannonius görög szótára	178
<i>Kiss András-Ötvös Péter</i> : Balassi Bálint Kolozsvárt	588
<i>Mészáros András</i> : Szempontok Erdélyi János filozófusi jelentőségének megítéléséhez	185
<i>D. Molnár István</i> : Erdélyiek József Korzeniowski Báthori Andrásról szóló drámájában	196
<i>Németh S. Katalin</i> : Angol jóslat Thököly királyságáról	182
<i>Orosz László</i> : Sombori Lajos? – Sombori László!	605
<i>Szörényi László</i> : Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon	589
<i>Vadász Géza</i> : Janus Pannonius-versek a Vatikáni Könyvtár két kódexében	266

Textológia

<i>Monostory Klára</i> : Arany János műhelyéből (A Buda halála keletkezéséhez)	396
--	-----

Vita

<i>Fodor Géza: Egy irodalomkutatási szempont elsőszülöttje</i>	200
<i>Zemplényi Ferenc: Trubadúrok Magyarországon (Vita Falvy Zoltán könyvével)</i>	607

Műelemzés

<i>Angyalosi Gergely: Füst Milán: Habok a köd alatt</i>	42
<i>Hárs György Péter: József Attila: Kései sirató</i>	291
<i>Jastrzebska, Jolanta: Archaizálás és intertextualitás (Csokonai Lili: Tizenhét hattyúk)</i>	48
<i>Lőrinczy Huba: Ambrus Zoltán: Mozi Bandi kalandjai</i>	284

Műhely

<i>Agárdi Péter: Gáspár Zoltán: Közjogi villongások</i>	86
<i>Bogoly József Ágoston: Péterfy Jenő elfeledett írása Louis Liard bölcséleti művéről</i>	322
<i>Borsa Gedeon: Janus Pannonius epigrammáinak legelső kiadása</i>	417
<i>Cifka Péter: Virág Benedek emlékműve</i>	631
<i>Egyed Ilona: Pulszky Terézia emlékiratai Angliában</i>	427
<i>Fried István: A levélíró Kölcsey Ferenc</i>	311
<i>Kovács Sándor Iván: A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozata 11–12. kötetének szövegeihez és magyarázataihoz</i>	73
<i>Mohácsi Ágnes: Zrínyi verseléséről</i>	297
<i>Szakály Ferenc: Hány Tordai Máté nevű unitárius író működött a 16–17. század fordulóján?</i>	622
<i>Vadai István: Balassi–Rimay Istenes Énekinek elveszett kiadásairól</i>	63

Adattár

<i>Berecz Ágnes: Zonda Tamás székely falucsúfolója Benkő György diáriumában</i>	445
<i>Deák Ágnes: Eötvös József és Johann Kaspar Bluntschli levélváltása (1856–1867)</i>	654
<i>Enyedi Sándor: Döbrentei Gábor két ismeretlen levele Kazinczy Ferenchez</i>	645
<i>Gergye László: Kazinczy Ferenc egy kiadatlan fordítástöröredéke (Wieland: A' Grátziák)</i>	460
<i>Hubert Ildikó: Gvadányi József levele Nedeczky Elekhez</i>	457
<i>Miskolczi Ambrus: Szalay László és Anatolij Nyikolajevics Gyemidov levelezése</i>	647

Szemle

<i>A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával (Péter László)</i>	469
<i>Balassa Péter: A látvány és a szavak. Esszék, tanulmányok 1981–1986 (Kálmán C. György)</i>	342
<i>Benkő József levelezése (Imre Mihály)</i>	336
<i>Biblia Kazinczy Ferenc szavaival (Mezei Márta)</i>	668
<i>Ioannes Bocatius: Opera quae exstant omnia. Poetica (Szabó András)</i>	471
<i>Bori Imre: A magyar irodalom modern irányai II. (Imre László)</i>	467
<i>Büky László: Képkalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvén (Tamás Attila)</i>	102

Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség? (<i>Fried István</i>)	97
Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761 (<i>Baróti Dezső</i>)	333
Klára Erdei: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert (<i>Bitskey István</i>)	95
Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (<i>Holl Béla</i>)	473
Fodor István: Oláh Miklós Hungariája (<i>Bartók István</i>)	661
Klasszika és romantika között (<i>Nagy Imre</i>)	215
Mikes Kelemen: Az idő jól eltöltésének módja (<i>Baróti Dezső</i>)	224
Minorita iskoladrámák (<i>Bitskey István</i>)	221
Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653) (<i>Jankovics József</i>)	330
Protestáns iskoladrámák I–II. (<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i>)	105
Georgius Purkircher: Opera quae supersunt omnia (<i>Szabó András</i>)	662
Radnóti Miklós. Bibliográfia (<i>Péter László</i>)	226
Radnóti Miklós: Napló (<i>Koncz Virág</i>)	108
Remény s emlékezet (<i>Mezei Márta</i>)	218
Szalai Anna: Pályakezdő évek Pest-Budán. Horváth István és íróbarátai 1800–1815 (<i>Szilágyi Márton</i>)	340
Szenci Molnár Albert: Dictionarium latinovngaricum ... item ... vngaricolatinum. Nürnberg 1604. (<i>Heltai János</i>)	663

*

Berliner Beiträge zur Hungarologie (*Andrea Seidler*) 479 – Catalogus librorum sedemico saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur (*P. Vásárhelyi Judit*) 476 – Élet és Literatura–Múzárion, 1826–1833. (*Mezei Márta*) 481 – Kner Imre emléke (*Héjjas Eszter*) 478 – Polskie glosy o kulturze węgierskiej. – Węgrzy, polacy a ich są siedzi (*Hopp Lajos*) 480 – Poszler György: Az évszázad csapdái (*Fried István*) 478 – Bárány Wesselényi István: Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje (*Bitskey István*) 477

Krónika

Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn	346
A Textológia Munkabizottság 1991. május 20-i üléséről	234
Az ICLA (AILC) tokiói kongresszusa	671
„Az irodalmi interpretáció” (<i>Kálmán C. György</i>)	672
Intézeti hírek (1990. január 1–december 31.)	673
„Lélektani és poétikai megújulás a századelő magyar elbeszélő irodalmában” (<i>Angyalosi Gergely</i>)	671
Literature and its Cults	346

Nekrológok

Grejsa Ferenc (1932–1991) (<i>Pomogáts Béla</i>)	484
Kozocsa Sándor (1904–1991) (<i>Pajkossy György</i>)	483
Rejtő István (1928–1991) (<i>Nagy Miklós</i>)	485

NÉVMUTATÓ

Abafi Lajos 579–580

Ábel Jenő 267

Abelardo, Pietro 617

Ábrányi Emil 90

Aczél Géza 281

Aczél György 94

Ács Pál 82

Ádám János 361

Adelung, Johann Christoph 215, 337

Ady Endre 88, 90, 98, 100, 135, 137, 162–163,
168, 254–255, 257, 259, 263, 276, 279–280,
282, 583–584, 586

Aemylius, Georgius 114

Agárdi Péter 86

Ágoston, Szent (Augustinus) 95, 116, 119

Agricola, Rudolf 418, 421

Aimeric Beatrixe 619

Aimeric de Peguilhan 618–620

Ainsworth, William Harrison 517, 519, 527

Alaghy Ferenc 473

Albrich, Martinus 22

Alembert, Jean Le Rond d' 335

Alexa Károly 48, 62

Alexander Bernát 324

Alfieri, Vittorio 637

II. Alfonz aragóniai király 609–610

Alkibiadész 317

Allen, Clement F. R. 556

Alsted, Johann Heinrich 3

Alszegehy Zsolt 583

Alvinczi Péter 60, 473

IV. Amalrik 617

Ambrus Zoltán 284–291, 671

Amesius (Ames), Guilielmus 4–7, 9, 16, 22

Anderegg, Johannes 252

Andor Csaba 196, 275

Andrád Elek 217

II. András 101, 618–619

Andreola 267

Anglade, Joseph 610–612

Angyal Dávid 323, 484, 647

Angyalosi Gergely 42, 671–672

Antonius, Marcus 495

Anyiksz, Alekszandr Abramovics 212

Apáczai Csere János 6, 9–10, 18, 20, 22, 81–82

I. Apafi Mihály 519–521

Apollinaire, Guillaume 258

Apor Péter 54–56, 62, 446, 448

Apuleius 12

Apponyi Sándor 182, 245, 424–425

Áprily Lajos 584

Aranka György 153, 339, 602, 606

Arany János 113, 133–134, 159, 165, 201, 261,
303–304, 359–360, 367, 396–416, 470, 544,
581–582, 586

Arany László 579

Ariszteidész 495

Arisztotelész 10, 203, 476, 585

Arnold, Geoffrey 235

Árpádházi Szent Margit 674

Asbóth János 579

Ascher Oszkár 555

Asperján György 470

Aszalay József 185

Asztalos András 665

Attila 434, 494, 616

Augurellus, Johannes Aurelius 418

Augustinus → Ágoston, Szent

Augustinus Moravus 418

Auvergne, Martial de → Martial, d'Auvergne

Avalle, D'Arco Silvio 608–612, 621

Avancinus, Nikolaus (Avancini) 222

Avianus 593

Ayscough, Florence 552, 554

VI. Azzo 619

Babel, Iszaak Emmanuilovics 259
 Babits Mihály 90, 98, 130, 135, 137, 226,
 253–256, 276, 287, 282–283, 331, 343–345,
 584, 586–587, 674
 Bacon, Francis 1, 116, 185, 187–188
 Bácskai Antal 80
 Bacsó Béla 672
 Badics Ferenc 76
 Baehr, Rudolf 617, 620
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 59
 Bain, Robert Nisbet 508, 517–531, 542
 Bajza József 97, 100, 320–321, 642
 Bakócz Tamás 270–71, 422
 Balassa Bálint 73–74, 81–83
 Balassa Péter 342–345
 Balassi Bálint 63–75, 77, 81–83, 298–301, 308,
 354–358, 361, 365–366, 368, 418, 588–589
 Balázs Béla 255, 287, 479
 Balázs János 665
 Balázs László 629
 Balázs Mihály 364, 473–475, 628
 Balbus, Hieronymus 421–422
 Balde, Jacobus 591
 Bálint Alice 293–294
 Bálint György 228–229
 Ball, James Byer 546–547, 575
 Ballagi Aladár 445, 580
 Ballagi Mór 580
 Baló György 469
 Balog István 217
 Balogh Károly 191–193
 Balzac, Honoré de 277
 Bán Imre 11–12, 17, 20–21, 73, 75, 592
 Banér, Johan-Gustafsson (Banner) 317
 Bánffy István 422
 Bánffy Miklós 422–423
 Bányai János 671
 Bányai Sándor 561, 573
 Barabás Miklós 642
 Baranyai Decsi János 666
 Barcza József 244
 Bárczi Géza 408
 Bárdi László 561, 573–574
 Bárkányi János 81
 Barna János 546–547
 Barna-Sz. Emil 194

Barner, Wilfried 1, 10–13, 21
 Báróczy Sándor 216, 604
 Baróti Dezső 219, 229–230, 232, 336
 Baróti Szabó Dávid 605
 Barral 611–612
 Barta István 221
 Barta János 480
 Bártfay László 220, 315, 317–319, 633
 Barth Rczső 595
 Barthes, Roland 672
 Bartholinus, Casparus 22
 Bartók Béla 91, 470
 Bartók István 1, 23, 66, 662
 Bashō 555
 Basilius István 622–627, 629
 Báthory András 196–199, 481
 Báthory István 197–198
 Báthory Kristóf 623
 Báthory Zsigmond 197–198, 624, 630
 Báthy Mátyás 426
 Batizi András 307–308
 Batsányi János 149, 322
 Batthyány Ádám 330–331
 Batthyány Boldizsár 663
 Batthyány Borbála 330
 Batthyány Ferenc 588
 Batthyány Lajos 443
 Baudelaire, Charles 111, 131, 255, 280, 484
 Bauer Mihály 640
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 1
 Bay György 218, 220
 Bayer József 106
 Bayle, Pierre 488
 Bebek András 198
 Becanus, Guilielmus 591
 Beccadelli, Antonio 266
 Bécsy Ágnes 216
 Bécsy Tamás 101, 154
 Beer, Adolf 658
 Beer, Kristoph 667
 Becker Hugó 98, 191
 Beckher, Georgius 16, 23, 73
 Beethoven, Ludwig van 402
 Beetz, Manfred 17
 Behne, Adolf 387–388
 Bekényi Benedek 422
 Bekes Gáspár 198
 III. Béla 614, 616

- Béládi Miklós 276, 470
 Belia György 586
 Bella Andor 470
 Bellarmino, Roberto 111
 Belspaire, Bruno 552
 Benczédi Gergely 623
 Bene Ede 231
 I. Benedek várnagy 421
 Beney Zsuzsa 230
 Benfey 581
 Beniczky Péter 73, 81–83
 Benkő Ferenc 446
 Benkő György 445–457
 Benkő József 336–340, 445–446, 454
 Benkő Loránd 49, 599
 Benkő Miklós 445
 Benkő Samu 599
 Benkő Sámuel 446
 Bentkowski, W. 481
 Bényei József 230
 Bényei Miklós 654
 Beöthy Zsolt 505, 582
 Bérczy Károly 191
 Bercsényi László 333
 Berecz Ágnes 445
 Bergson, Henri 325
 Berinkey Dénes 166
 Bernát, Clairvaux-i Szent 95, 117
 Bernáth Árpád 672
 Bernáth Aurél 386, 392
 Bernáth Béla 59, 62
 Bernáth Lajos 106
 Bernáth László 231
 Bernhardi, Anna 548, 551, 571
 Bernoulli, Daniel 335
 Bertha Bulcsu 469
 Berzeviczy Gergely 99
 Berzsenyi Dániel 62, 97–98, 100–102, 140, 148,
 215–216, 220, 314, 319, 481, 594, 602,
 604–605, 640
 Bessenyei György 25–41, 126, 142–143, 158,
 216, 223, 384, 603
 Bertikowski, Adam 197, 119
 Bethge, Hans 547, 552, 557–558, 560, 565, 573,
 575–577
 Bethlen Farkas 339
 Bethlen Gábor 112, 198, 471
 Bethlen János 520
 Bethlen Kata 50, 54, 57–59, 62
 Bethlen Miklós 21, 54, 56, 59, 62, 80, 519
 Bèze, Theodor 472
 Bezeczky Gábor 671, 673
 Biasi, Pierre-Marc de 346
 Bibó István 90–91, 94, 165, 233
 Bick, Josef 178–180
 Bicknell, P. F. 508, 531–535
 Billanovich, Giuseppe 181
 Bíró Ferenc 29–30, 32, 97, 142–143, 146–148,
 234, 370, 377, 382, 587
 Bíró Lajos 287
 Bíró Péter 297
 Bisterfeld, Johann Heinrich 3–5, 8–9, 22
 Bisztray Gyula 485, 583
 Bitnitz Lajos 633
 Bitskey István 11, 80, 97, 253, 478
 Blacatz d' Aups 612–613
 Blandrata, Giorgio 623
 Blazovich László 622
 Blok, Alekszandr 255, 263
 Blotius, Hugo 661, 663
 Bluntschli, Johann Kaspar 654–660
 Bocatius, Joannes 471–473
 Bocskay István 78, 198, 434, 471
 Bod Péter 337, 339, 446, 448, 667
 Bodnár György 671–674
 Bodolay Géza 322
 Bodor Ádám 343–344
 Bogáti Fazakas Miklós 625
 Boggs, Sara Elisabeth 508, 537–538
 Bogoly József Ágoston 322–323
 Bojtár Endre 672–673
 Bóka László 93, 410
 Bókay Antal 292
 Bokor László 89
 I. Boldizsár jajcai és boszniai bán 422
 Boldizsár Iván 110, 204
 Bolyai Farkas 217
 Bolyai János 61
 Bonaparte, Jérôme 647
 Bonaparte, Louis 647
 Bonaventura, Szent, Giovanni Fidanza 95
 Boniecki, Adam 418
 Boniface de Monferrat 613
 Bónis Feren 80
 Bonyhai Gábor 674
 Boole, George 326

- Booth, Kate 135
 Borbély Szilárd 487
 Bori Imre 229–230, 258, 467–469, 671–672
 Borkowska, B. 481
 Bornemisza Miklós 352
 Bornemisza Péter 79, 115, 359
 Boronkai Ádám 85
 Boros Gyula 76
 Borosnyai Nag Zsigmond 446
 Borovszky Samu 626
 Borsa Gedeon 70, 231, 417
 Borsák István 347, 589
 Boscovich, Rogerius 592
 Botka Ferenc 226, 228, 386–387, 392
 Boulanger, Georges Ernest Jean Marie 135
 Boutière, Jean 621
 Boutroux, Émile 325
 Bozóky Éva 470
 Böhm, Hans 555, 561, 566–567, 571
 Böhm Károly 324
 Bökényi János 107, 120–121, 137
 Brandenburgi Katalin 59
 Brassicanus 178
 Bratert, Karl 655
 Brauner, Christa 509
 Brecht, Bertolt 259
 Brederode, Peter 472
 Breitinger, Johann Jakob 7
 Brentz, J. 665
 Bródy Sándor 467–469
 Brook, Peter 212
 Brukenthal Samuel 338
 Brutus, Marcus Junius 495
 Bruzen de la Martinière, Antoine-Augustin 27
 Buchholtz György 105
 Buck, August 346
 Buczy Emil 605–606
 Budai Ézsaiás 236, 315, 589
 Budai Tamás 588–589
 Buday György 479
 Budd, Charles 548, 570
 Buddha 500
 Budovec, Wenceslaw 472
 Buffon, Georges Louis Leclerc 28–29, 31–32
 Bulgakov, Mihail Afanaszjevics 260
 Bulhak, Henryk 417
 Bullard, Laura Curtis 508–513
 Bunyin, Ivan Alekszjevics 259
 Burchardi, Udalricus 418
 Burgersdicius (Burgersdijk), Franco 8
 Burssens, G. 577
 Busa Margit 75, 668–670
 Butler, Charles 13
 Búza Antal 426
 Búza Ferenc 427
 Buzinkay Mihály 7–10, 15–16, 20, 22–23
 Büchler, Johannes 18
 Büky László 102–104
 Bürger, Gottfried August 314
 Bynner, Witter 554, 556–557, 561–562, 567–570, 572, 574–575, 577
 Byron, George Noel Gordon 320
 Caesar, Caius Julius 12, 112, 317
 Calepinus, Ambrosius 665–666
 Caligula, Gaius Julius Caesar 33, 495
 Calvin, Jean 96
 Camerarius, Joachim 663
 Camerarius, Ludovicus 472
 Campan, Madame 440
 Campe, Joachim Heinrich 314
 Candlin, Clara M. 556
 Canova, Antonio 99, 632, 635–636, 639, 643–644
 Carbo, Ludovicus 11
 Carey, Henry Charles 163, 168
 Carter, Nick 285
 Casmanus (Chasman) Otho 118
 Castellio, Sebastianus 19
 Cato Censorius, Marcus Porcius 495
 Cattaneus (Cattanes), Octavius 22
 Catullus, Caius Valerius 595–596
 Ceglédi János 473
 Celan, Paul 264
 Celanói Tamás 618
 Cen Sen 569
 Ceva, Thomas 591
 Cézanne, Paul 260
 Chagall, Marc 386, 393–394
 Chambers, Frank M. 619
 Chambers, G. B. 617
 Chassignet, Jean Baptist 116
 Chaunu, Pierre 115
 Chevalier, Anne 49, 62
 Chi Hwang Chu 554
 Chini, Mario 552
 Chmielowski, Piotr 197

Cicero, Marcus Tullius 10, 12, 16, 21, 319–321
 Cifka Péter 631
 Clairaut, Claude-Alexis 335
 Clark, Cyrill Drummond de Gros 556
 Clark, James M. 117, 122
 Claubergius (Clauberg), Johannes 22
 Clauser Mihály 239
 Clementi, Cecil 546
 Clusius, Carolus 663
 Cluzel, Irénée-Marcel 621
 Coburne 433
 Coleridge, Samuel Taylor 100, 207
 Collingwood, Robin G. 323
 Colocci, Angelo 270
 Comenius, Johannes Amos 1, 5, 18
 Comte, Auguste 326
 Concha Győző 654
 Conradi Norbert 593
 Co Sze 570
 Contat, Michel 346
 Cornides Dániel 339
 Corvinus, Laurentius 418, 421
 Cosmerovius 237, 247, 250
 Courbet, Gustave 260
 Courtin, Antoine de 224–226
 Couvreur, F. S. 564, 574
 Cramer, Karl 314
 Cranmer-Byng, L. 546–547, 551, 556, 561, 566,
 571, 575
 Creuzer, F. 672
 Cricius, Andreas 421
 Cromwell, Oliver 442
 Crosnensis, Paulus 421–424
 Cuj Tu 569
 Cunradus, Caspar 472
 Curtius Rufus, Quintus 12
 Cushing, George 433
 Czeizel János 97
 Czigány Lóránt 427, 435, 505–510, 517,
 523–524, 527, 531, 535, 539–540
 Czindery László 633
 Czine Mihály 229
 Czobor Mihály 473
 Czuczor Gergely 52–53
 Czunya Miklós 518

Csákányos Márton 118
 Csalog Zsolt 57

Csang Fang-seng 566
 Csang Hu 574
 Csan-Jo-Lu 557
 Csan Jo-szu 557
 Csang Pi 574
 Cánki Dezső 423
 Csányi László 231
 Csaplár Ferenc 229, 231–232, 346
 Csapláros István 481
 Csaplovics János 185, 605
 Csapó Dániel 633
 Csapodi Csaba 178–181
 Császár Elemér 484, 580, 582–585
 Császár Sándor 633
 Csáth Géza 285, 291
 Csáthy György 236–237
 Csatkai Endre 99, 244–245
 Csató Pál 185
 Csécsy Imre 91, 278–279
 Csehov, Anton Pavlovics 260
 Csen Ce-ang 566–567
 Cserei Mihály 183, 448, 519, 521
 Cserei Miklósné (Nagyajtai) 338
 Cserey Farkas 605
 Cserny János 192
 Cserny Mária 191–196
 Csetri Lajos 11, 97–102, 140, 215, 312, 374, 501,
 599, 603, 645
 Csibra István 232
 Csien Csi 574
 Csin Tao-jü 569
 Csiu Vej 569
 Csi-vu Csien 569
 Csokonai Lili → Esterházy Péter
 Csokonai Vitéz Mihály 74, 81, 99, 138–160, 223,
 240–243, 301, 303, 311, 319, 370–385, 460,
 601–602, 605, 636–638, 640
 Csoma József 192
 Csomasz Tóth Kálmán 307
 Csongor → Lendvai István
 Csonka Ferenc 181, 471–473
 Csoóri Sándor 227–228
 Csorba Csilla 346
 Csorba Sándor 220, 312
 Csúri Károlyné 240
 Csu-Jüan 554

Dacsó Lujza 189, 191, 193–194, 196

- Dalos György 231
 Dán Róbert 624–625
 Danford, Beatrice 509, 539–540
 Dániel Edit 595
 Dante Alighieri 620
 Dantiscus, Joannes 421
 Dapper 31
 Darholcz Kristóf 117
 Daróczy Zoltán 192
 Darvas József 91
 Dasypodius, Petrus 666
 Dávid Ferenc 623–624, 626, 628
 David, Jacques Louis 639
 David, Jan 477
 Dávidházi Péter 45, 200–214, 234, 346, 487–488, 673, 675
 Davis, Sir John 543, 548
 Davis, R. A. 557
 Dayka Gábor 602, 605
 Deák Ágnes 654
 Deák Farkas 477
 De Bartholomaeis, Vincenzo 620
 Debreczeni Attila 138–139, 141–142, 159
 Debreczeni S. János 118
 Decius, Jodocus Ludovicus 421–422
 Decsy Sámuel 636
 Degas, Edgar 135
 Dehmel, Richard 547
 Delacroix, Eugène 647
 Démoszthenész 496
 Dénes Tibor 287–288
 Denis, Michael 178–180, 322
 Dérczy Péter 671, 674
 Deréky Pál 256, 276
 Derham, William 375
 Déry Tibor 256, 386–395, 672
 Descartes, René, 1, 3, 187, 327–328
 Dessewffy József 216, 600
 Dézsi András 356
 Dézsi Lajos 7, 69, 71, 114, 585
 Dickens, Charles 431, 517, 524
 Diderot, Denis 29, 35, 334
 Dietericus (Dietrich), Cunradus 8, 13, 19–20, 23
 Diez, Friedrich 611–612, 618
 Di Francesco, Amedeo 82
 Di Giura, L. N. 555
 Dilthey, Wilhelm 323–327
 Diószegi Sámuel 236
 Dobó Ferenc 472
 Dobollyi Gábor 79
 Dobos István 253
 Dobrovský, Josef 598
 Dobrowolny, M. 481
 Dodsley, Robert 236
 Dókus László 646
 Dombi Béla 106
 Domokos Mátyás 469–470
 Domonkos László 231
 Doren, Mark van 555
 Dornavius, Caspar 472
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 260–277, 478, 484–485
 Dózsa György 126
 Döbrentei Gábor 100–101, 241–242, 314–315, 317, 319, 322, 488, 605–606, 631, 633–636, 640–641, 644–646
 Dömötör Tekla 105, 627
 Drégelypalánki János 74
 Dresser, Matthaeus 472
 Drexel Jeromos 85
 Dubraviczky Simon 633
 Duchet, Michèle 27–29, 31–32
 Dudith András 663
 Dugonics András 32, 637
 Dumas père, Alexandre 260, 517, 524
 Dunaiszky Lőrinc 635, 640
 Dusch, Johann Jakob 216
 Dușu, Alexandru 313
 Duvoissin, J. 334
 Dühring, Karl Eugen 163, 168
 Eckermann, Johann Peter 99, 208
 Eckhardt Sándor 25, 30, 69, 81–82, 364, 583, 585, 588, 608, 613–616, 618, 621
 Ecsedi Báthory István 356, 472, 477
 V. Ecsedy Judit 235, 251
 Éder György 217
 Éder Zoltán 49, 62, 98, 445–446
 Egyed Antal 634
 Egyed Ilona 427–428
 Eichenbaum, Borisz Mihajlovics 200
 Eichhorn, Johann Gottfried 604
 Eisemann György 509
 Elek Alfréd 279
 Elek Arthur 280
 Elek László 230

Elek Oszkár 112
 Eliot, George 517
 Eliot, Thomas Stearns 283
 Ellebodus, Nicasius 663
 Ellegard, Alvar 436
 Ellissen, Adolf 546, 577
 Engels, Friedrich 430
 Enyedi György 627–630
 Enyedi Sámuel 5
 Enyedi Sándor 645
 Enyvári Herbert 232
 Eörsi István 166
 Eötvös Miklós 624
 Eötvös Péter 624
 Eötvös József 162, 165, 185, 326–327, 429, 530,
 654–660
 Eötvös Károly 467, 469
 Eötvös Loránd 660
 Erasmus, Desiderius 336
 Ercsey Dániel 236, 633
 Erdei Ferenc 89
 Erdei Klára 95–96, 229, 477
 Erdélyi Ágnes 323
 T. Erdélyi Ilona 589
 Erdélyi János 4, 69, 98, 185–188, 544, 589
 Erdész Ádám 479
 Erényi Tibor 173
 Erkes, Eduard 552
 Erős Ferenc 346
 Erzsébet királyné 657
 Esterházy László 330
 Esterházy Miklós 140
 Esterházy Pál 73–74, 76, 84–85, 368
 Esterházy Péter 48–62, 343
 Estreicher, Karl 421
 Esze Tamás 78, 85
 Euklidész 175
 Evellin, François 325
 Ezzelino da Romano 620

 Fábíán Dániel 89
 Fábíán István 583
 Fabrer, Udalricus 417
 Fabricius János 473
 Fabricius, Johann Andreas 20
 Fallenbüchl Zoltán 284
 Faludi Ferenc 82, 85–86, 336, 379, 445, 591–592
 Faludi István 289

Falvy Zoltán 607–621
 Farkas András 307
 Farkas Gyula 583
 Faulkner, William 260
 Fáy András 640, 642, 646
 Fáy János 244
 Fazekas Mihály 379, 381–383
 Fécamp, Johannes 95
 E. Fehér Pál 94, 230, 470
 Féja Géza 90, 110, 584
 Fejtő Ferenc 86, 89, 91
 Fekete Csaba 240
 Fekete Imre 307–308
 Fencsik Flóra 470
 Fenollossa, Ernest 548
 Fenyő István 97, 220, 312, 317, 481
 Fenyvesi László 624, 626
 I. Ferenc 140
 I. Ferenc József 657
 Ferenczi László 283, 675
 Ferenczi Sándor 293
 Ferenczi Zoltán 505–506, 508, 654
 Ferenczy István 99, 321, 631–644
 Ferenczy János 340–341
 Ferenczy József 636
 Fest Sándor 184
 Fiala Jakab 592
 Fiátfalvi György 309
 Fichte, Johann Gottlieb 187
 Fielding, Henry 524
 Filiczki János 471, 473
 Finácz Ernő 323
 Finály Henrik 667
 Flaubert, Gustave 277, 410, 468
 Flegler, Alexander 647, 658
 Flemmyng, Robert 179
 Fletcher, W. J. B. 551, 561–562, 567–570,
 572–576
 Florenz, Carl Adolf 545, 561
 Fodor Géza 200
 Fodor István 661–662
 Fogarasi János 52–53
 Folquet de Marselha 611
 Fónagy Iván 301
 Forgách Ádám 330
 Forgách Ferenc 473
 Forgách Imre 663
 Forgách Mihály 473

- Forgách Simon 79–80, 471, 473
 Forgách Zsigmond 238
 Forke, Alfred 544, 546, 554–555, 558–559, 561–562, 564–576
 Fouillée, Alfred 323
 Fourier, François Charles Marie 63, 168
 Földes Anna 469–471
 Földi János 383
 Fraknói Vilmos 69, 72–73
 Frank István 614–615, 620
 Frank, Manfred 326
 Frankl Vilmos 426
 Franklin, Benjamin 317
 Franyó Zoltán 558
 Fráter Erzsébet 195–196
 Fráter István 73
 Fretwell, I. 508, 524
 Freud, Sigmund 293–294, 584
 Freyer, Hieronymus 7
 Fricsy Ádám 473, 628
 Friedeczy Lajos 192
 Fried István 102, 133, 215, 311–312, 315, 319, 478, 601, 605
 Friedreich Endre 592–593
 Friedrich Ildikó 481–482
 Fries, Jakob Friedrich 185
 Frischlin, Nicodemus 472
 Fu Hszüan 566
 Fulton, Robert 126
 Fülepi Lajos 479
 Fülöp Ágost francia király 609
 Fülöp Géza 227
 Fülöp László 253
 Füst Milán 42–47, 94, 102–104, 257, 282

 Gaál József 229
 Gábor Ignác 302–304
 Gábor István 231
 Gábor László 139
 Gábor Miklós 211–212
 Gách Marienne 470
 Gadamer, Hans-Georg 327
 Gager, Hans Christoph Ernst von 313
 Gál György 351
 Gál István 431, 470
 Gáldi László 304
 Galle, Theodor 477
 Galló Joachim 222

 Gálos Rezső 583
 Galsai Pongrácz 470
 Gandon, Armand 556
 Garai Tamás 231
 Garami Ernő 276
 García Lorca, Federico 259
 García Márquez, Gabriel 259
 Gárdonyi Géza 467, 583
 Gardthausen, Victor 178
 Garrick, David 207
 Gartner Pál 293
 Gáspár Zoltán 86–94
 Gaucelm, Faidit 607–608, 613–618, 621
 Gautier, Judith de 544, 546, 548, 552, 557–558, 560
 Gautier, Théophile 283, 544, 547, 558, 560–562, 573–575
 Gécz János 198
 Gedényi Mihály 227
 Geleji Katona István 4–5
 Gellert, Christian Fürchtegott 314
 Genette, Gerard 48–49, 62
 Gennrich, Friedrich 608, 617
 George, Emery 232
 George, Henry 175
 Georges, Karl Ernst 574
 Gerard, Frances 508, 535–536
 Gerencsér János 106
 Gergely Gergely 518
 Gergye László 460
 Gerold László 672
 Gerő András 346
 Gerszi Teréz 250
 Gervinus 581, 584–585
 Gessner, Salomon 314, 599
 Gévay Antal 589
 Giles, Herbert Allen 545–546, 548, 553, 556, 561, 565, 567–570, 572–577
 Giraudoux, Jean 259
 Głowiński, Michel 49, 58–59, 62
 Goethe, Johann Wolfgang von 98–100, 134, 208, 220, 313, 314–316, 318, 320, 322, 324, 546, 599–600
 Gogh, Vincent van 260
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 672
 Gogolák Lajos 92, 232
 Goldoni, Carlo 595
 Goll, Ivan 394

Golobscsikov, K. D. 648
 Gomba Szabolcsné 240
 Gombási István 338
 Gombrowicz, Witold 48
 Goriupp Alíz 483
 Gorkij, Makszim 260, 276–277
 Gorove László 217
 Gozsdu Elek 467–469
 Görgei Artúr 442
 Götz, Georg 171
 Gottsched, Johann Christoph 20, 314
 Gracián y Morales 17
 Graesse, Jean Georg Théodore 426
 Graff, Andreas 14–15, 19–24
 Gragger Róbert 480
 Granet, Marcel 556, 558
 Grawer, Albert 472–473
 Grégoire, Henri 641
 Grey, William 179
 Grezsa Ferenc 484–485
 Grillparzer, Franz 100
 Grimm, Jacob 99
 Groethuysen, Bernard 116
 Grosz, Georg 391–392
 Grotius, Hugo 225
 Grube, Wilhelm 546
 Gruter, Janus 472
 Gryphius, Andreas 116
 Guarina, Flordemilia 266–267
 Guarino Veronese 179, 181, 266–267
 Guevara, Antonio 118
 Guillem de Berguedà 619
 Guillem Raimon 619–620
 Gulyás Pál 244, 484
 Gundelius, Philippus 417
 Gundert, Wilhelm 553
 Guthmüller, Bodo 346
 Guzmics Izidor 644, 669
 Gvadányi József 123–126, 457–459

 Gyemidov, Anatolij Nyikolajevics 647–654
 Gyenis Vilmos 59, 62
 Gyergyai Albert 586
 Gyöngyösi István 73, 75–76, 78–79, 81–82, 84,
 123, 151, 309, 354–355, 636–637
 Gyöngyössi János 338
 Györfy György 629
 Györfy Miklós 94, 189–190, 271–272, 274–275

Györkössy Alajos 667
 Gyulai Ferencné 646
 Gyulai Karolina 646
 Gyulai Pál 409, 530, 544, 580, 582, 586, 656
 Gyulay Lajos 242, 646
 Gyurgyák János 163, 168, 172, 176
 Gyürky Amália 189–190, 194

 Habicht, Werner 346
 Haedand, Isaac Taylor 556
 Hagedorn 595
 Haiman György 244, 478–479
 Hajnal Mátyás 474
 Halápy Konstantin 593
 Halasi Andor 281
 Halász Gábor 189, 192, 232, 280, 484
 Hallbauer, Friedrich Andreas 20
 Halmi Bódog 583
 Háló Kovács József 107
 Hám János 634
 Hamburger Mihály 91
 Hamelin, Octave 325
 Hamilton, Sir William 325–326
 Hamsun, Knut 276
 Hamvas Béla 343–344
 Haner, G. J. 339
 Hankiss János 584
 Hannulik János Krizosztom 589–590, 594
 Harangozó Márta 231
 Harkai Vass Éva 672
 Harmat Ida 230
 Harsányi György 79
 Harsányi István 76
 Harsányi Kálmán 280, 671
 Harsányi Zoltán 514, 537
 Harsányi Zsolt 192–193, 272
 Hárs György Péter 291
 Hársing István 123
 Hart, Henry H. 555–556, 569–571, 573
 Hartmann, Nicolai 324
 Hatvani István 338
 Hatvany Lajos 586
 Hauptmann, Gerhart 260
 Hauser, Otto 544, 546–547, 551–552, 558, 562,
 573–574, 576
 Hausinger von Waldegg, Joachim 392
 Hausner Gábor 250
 Cs. Havas Ágnes 73

- K. Havas Géza 86
 Havas László 347
 Hawenreuter, J. L. 665
 Haynau, Julius Jakob 443
 Hazard, Paul 336
 Hazlitt, William 207
 Händel, Georg Friedrich 402
 Hebbel, Friedrich 324
 Heercboord, Adrianus 3–4, 8
 Heerbrand, Jakob 472
 Heeren, Arnold Hermann Ludwig 313
 Hegedűs Géza 509
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 186, 188, 210, 324
 Hegyi Balázs 595
 Hegyi Lóránd 263
 Heidegger, Martin 327
 Heideloff 637
 Heilmann, Hans 544, 546–547, 558, 565, 574
 Heinrich Gusztáv 580–582, 597–598, 601–602
 Héjjas Eszter 479
 Hellebrant Árpád 417, 483
 Helmezy Mihály 319, 599
 Heltai Gáspár 70, 114, 136
 Heltai János 668
 Heltai Jenő 287
 Helvétius, Claude Adrien 29, 220
 Henke 589
 IV. Henrik 27
 VI. Henrik 609–610
 Herczeg Ferenc 583
 Herder, Johann Gottfried 1, 153, 220, 487–503
 Herdesianus, Heinrich 118
 Herepei János 5
 Hermann Imre 291, 294–295
 Hermányi Dienes József 337, 446, 448
 Herschberg Pierrot, Anne 346
 Herschell 326
 Hervey, James 376–377

 Hervey, Saint-Denis d' 543–544, 548, 552, 558–561, 569, 575
 Hess, Hans 392
 Hessus, Eobanus 421
 Hésziodosz 417–418
 Herzen, Alekszandr Ivanovics 432
 Herzog, Emma 508–513
 Heyne, Christian Gottlob 316, 589

 Hodászi Miklós 111
 Hoepffner, Ernst 611
 Hoffmann, Georg 473
 Holbach, Paul Henry Dietrich baron d' 320, 375, 487
 Holbein, Hans 114, 130
 Holl Béla 475
 Holló Jenő 231
 Hóman Bálint 484
 Homérosz 315–316, 410, 496
 Homonnai Drugeth Gábor 427
 Homonnai Drugeth István 472
 Homonnay Imre 122, 126–133, 137
 Honterus, Johannes 358
 Hopp Lajos 224, 481
 Horatius Flaccus, Quintus 100, 148, 315–317, 319, 589, 594–596, 606
 Hornyik Miklós 469–470
 Hortobágyi Tibor 428
 Horthy Miklós 165, 168, 172–174, 176
 Horvát István 220, 340–342, 603, 645
 Horváth Iván 64, 354, 356–357, 361, 364, 367, 673
 Horváth János 97, 101, 148, 297, 302–304, 306, 382–383, 445, 484, 583
 Horváth Jenő 428, 430
 Horváth Márton 478
 Horváth Zoltán 429
 Hosschius, Sidronius 591
 Howard, C. H. 325
 Howell, Wilbur Samuel 6, 13
 Hölty, Ludwig Christoph Heinrich 314
 Hösch, Edgar 313
 Hszi Csün 546, 564
 Hszi Kang 566
 Hszüe Feng 569
 Hubay Ilona 182, 245
 Huber József 640
 Hubert Ildikó 457
 Hugo de Sancto Victore → Szentviktori Hugó
 Hugo, Victor 260, 410, 469, 517, 647
 Hundhausen, Vincenz 554
 Hunfalvy Pál 655, 658
 Hung, William 557, 561
 Hunger, Herbert 178
 Hunyadi János 76, 637–638
 Hunyadi László 435
 Huszár Lajos 194

Huszár Tibor 94, 469
Huszt József 178, 181, 267, 271
Huszt Péter 351
Hutchinson, Lucy 442
Hutter, Georgius 22
Hübner, Johann 27–28, 37–38, 668–669

Ibsen, Henrik 260, 484
Igaz Sámuel 636
Iggers, Georg G. 490, 500, 503
Ignác, Szent 477
Ignotus 276, 284, 289, 586
Ignotus Pál 86, 91
Ikbal, Ali Shah Sirdal 556
Illés Lajos 82
Illés László 673, 675
Illyés Gyula 90, 255–259, 264, 394, 469–471, 551, 584
Ilosvai Selymes Péter 359
Imbault-Huart, Camille 545
Imre magyar király 609, 615
Imre János 633
Imre László 57, 61–62, 469
Imre Mihály 76, 340, 663–668
Inboden, Gudrun 391
Institoris Károly 242
Ischreyt, Heinz 313
Ispán Ferenc 79–81
Istvánfi Pál 307–308
Istvánffy Miklós 663
Iványi Béla 422
Iványi Ödön 485

Jablonkay Gábor 509
Jacobinus János 630
Jacquet de Malzet, Louis-Sébastien 25, 30
J di Ferenc 292
Jakó Zsigmond 446
Jancsi János 473
Janet, Paul 324–325
Jankovich Miklós 238, 244–245, 601
Jankovics József 74, 332, 673
Jankowski, W. 481
I. János (Szapolyai János) 421
II. János Pál 668
János Zsigmond 3
Jánossy D enes 430
Jantso Ferenc 223

Janus Pannonius 178–181, 266–271, 417–427, 593
Járdányi Pál 617
Jastrz bska, Jolanta 48–49, 61–62
Jászi Oszkár 161–177, 279, 470
Jeanroy 614, 619–620
Jelenits István 593–594
Jella  , Josip 433
Jenei Ferenc 240
Jennings, William 544, 558–559
Jeromos, Szent 111, 595
Jeszenszky János 472
Jeszenyin, Szergej Alekszandrovics 259
Jevons, Stanley 326
Jókai Mór 201, 410, 467, 469, 481, 505–542, 583
Jordán Tamás 663
Jordanes 616
Jósika Miklós 320, 530, 640
Jouffroy, Théodore 328
Joyce, James 259–260, 484
II. József 139–142, 150, 540–541, 594
József Attila 81, 86, 88–89, 91, 214, 254–259, 263, 291–296
Juhász Ferenc 257, 259, 261, 263–264
Juhász Géza 371, 584
Juhász Gyula 91, 98, 254, 263, 276, 484, 547, 671
Juhász István 446
Juhász Izabella 371
Juhász Máté 223
Julow Viktor 263
Justh Zsigmond 135, 137, 467, 469, 484
Juvenalis, Decimus Junius 595
J an Csen 569, 574
J an Ti 566
J gelt, Karl-Heinz 480, 603

Kabai Bodor Gellért 74
Kabdeb  Lóránt 346, 469
Kabdeb  Tamás 428, 432
Kabos Ede 467
Kabos György 240
Kacz ny Géza 428
Kádár Judit 505
Kafka, Franz 260
K ffka Margit 227, 254, 484, 547
Kajl s (Keller) Imre 324
K ldi György 117, 668
Kalla Zsuzsa 346

- Kállai Albert 473
 Kállay Ferenc 314, 487–489, 498
 Kálmán C. György 344, 672–674
 Kamenszkij, Vaszilij 213–214
 Kandinszkij, Vaszilij Vasziljevics 386
 Kant, Immanuel 161, 185, 187, 314–315,
 321–324, 328–329, 491
 Kanyaró Ferenc 623, 625–627
 Kapitánffy István 181
 Kara Musztafa 182
 Karádi Dávid 625
 Karádi Pál 626
 Karafiáth Judit 346, 671
 Kardos Tibor 105, 117, 178, 627
 Karinthy Frigyes 42–43, 102–104, 672
 Karlgen, Bernhard 553
 Kármán József, id. 338
 Kármán József 148–149, 151, 157, 530
 III. Károly 449
 Károly Róbert 434
 Károlyi Árpád 484
 Károlyi Gáspár 473, 513, 668
 Károlyi Mihály 165–168, 176
 Károlyi Péter 622
 Károlyi Sándor 633
 Kárpáti Pál 479–480
 Karsay Orsolya 400
 Kašić, Bartholomaeus 628
 Kassák Lajos 45, 47, 255–256, 276–283, 386, 673
 Kászoni Máté 427
 Kászonyi Dániel 432
 Kátay Mihály 473
 Katona István 111
 Katona József 101, 217, 484, 600
 Katona Jenő 92
 Katona Lajos 581
 Kaunitz, Wenzel Anton 656
 Kazinczy Andrea 299
 Kazinczy Ferenc 32, 97–102, 126, 140, 149,
 157, 215, 217, 220, 235–251, 313, 315, 317,
 319–322, 340, 342, 380, 460–466, 481, 488,
 597–605, 638, 640, 645–646, 668–670
 Kazinczy Gábor 99, 239, 245, 275
 Kawyn, S. 197, 199
 Keckermannus (Keckermann), Bartholomaeus
 4–5, 9
 Keczer Menyhért 79
 Kecskés András 297, 302–304, 364
 Kéký Lajos 583–585
 Kelecsényi Ákos → Kelecsényi Gábor
 Kelecsényi Gábor 178, 238, 244–245
 XIII. Kelemen 639
 Kelemen Péter 254
 Kelevéz Ágnes 346
 Keller, Gottfried 324
 Kemény János 54–59, 62, 78, 80–81, 355
 Kemény Simon 80, 255
 Kemény Zsigmond 201, 481, 587
 Keményfi (Hartmann) János 584
 Kempelen Béla 192
 Kende Zsigmond 220, 312
 Kenderesi Mihály 605–606
 Kenedi János 86, 94
 Kenéz Győző 316
 Kennard, Hegan 508–510, 513
 Kénosi Tőzsér János 622, 629–630
 Képes Géza 301, 303–304
 Kepp Mária 604
 Kerecsényi Dezső 583
 Kerényi Ferenc 101, 189–190, 217, 312, 346, 401
 Keresztury Dezső 149, 303, 398–399, 409–410,
 583
 Keresztury Mária 303
 Keresztényi Nándor 94
 Kernstok Károly 91
 Kerthényi Károly 516
 Kéry László 211
 Keserű Bálint 5
 Keserű Katalin 346
 Kessler, E. 591
 Kéthly Anna 90
 Kézai Simon 408
 Kia-Kien Tchou 556
 Kiang Kang-hu 554
 Kibédi Varga Áron 21
 Kilián István 221–223, 674
 Kinizsi Pál 126, 148
 Király Erzsébet 84, 368
 Király György 479
 Király István 254, 286, 289, 301, 485, 586–587
 Kiš, Danilo 478
 Kis János 242, 315, 600–601, 603–605
 Kisfaludy Károly 101, 217, 635–636
 Kisfaludy Sándor 99–100, 217, 601–602, 605
 Kiss András 589
 Kiss János 490

- Kiss József 78
 Kiss Lajos 662
 Klabund, Alfred 543–546, 548, 555, 557–560, 562, 567, 572, 577
 Klaniczay Tibor 63–64, 71, 73, 78–79, 115, 346–347, 586–587, 671, 673–674
 Klapka György 649
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 20, 314, 595, 599, 668
 Klun, Vincenz Ferrerius 658
 Knáisz Mihály 222
 Kner Erzsébet 478
 Kner Imre 230, 478–479
 Kner Mihály 479
 Kner Zsuzsa 479
 Knopf, Alfred A. 554
 Kóbor Tamás 467
 Kocziszký Éva 672
 Koczkás Sándor 232
 Kocsis Lénárd 583–584
 Kodály Zoltán 91, 303
 Koeber 12
 Koestler, Arthur 478
 Koháry Ferenc 139, 141, 150, 152, 154, 157, 381
 Kókay György 26
 Kolb, Gustav Eduard 31
 Kollár, Ján 598
 Kolosi Török István 309
 Kolozsvári Grandpierre Emil 49
 Koltay-Kastner Jenő 429, 433
 Komáromi Sámuel 7
 Komját Aladár 587
 Komlós Aladár 392, 410, 586
 Komlószi Tibor 360, 587
 Koncz Virág 110
 Kondor Béla 264
 Konfuciusz 126, 495, 544
 Kónyi János 241
 Koonen, Aliszia 213
 Kopitar, Jernej 598, 601
 Koppay György (Juraj Koppay) 662
 Korda Imre 582
 Kordé Zoltán 229
 Korek Valéria 287
 Koricsányi Márk 593
 Kormos István 230
 Kornis Ferenc 89
 Kornis Gáspár 80, 198
 Kornis Gyula 315
 Koronhály Franciska 192
 Kerzeniowski, József 196–199
 Koszras István 555
 Kosáry Domokos 147, 597
 Kosjár Márton 243
 Kossuth Lajos 312, 428–431, 433, 443, 529, 586
 Kosztolányi Dezső 42, 46–47, 253–256, 280–282, 285–286, 289, 291, 343–345, 394, 543–578, 584, 587, 672
 Kosztolányi György 271
 Kosztolányiné Harnos Ilona 555
 Kott, Jan 212
 Kotzebue, August 126
 Kovács Árpád 672
 Kovács Dezső 315
 Kovács Endre 421
 Kovács Győző 540
 Kovács Ida 346
 Kovács Imre 86, 90
 Kovács István 481
 V. Kovács Sándor 178
 Kovács Sándor Iván 73, 237–238, 240, 297–300, 368
 Kovácsóczy András 1198
 Kovalovszky Márta 346
 Kovácsnai Tóth Sándor 241
 Kozák László 293, 346, 361
 Kozáky István 112
 Kozári Gyula 323
 Kozma Andor 584
 Kozma Gergely 605
 Kozma Lajos 479
 Koźmiński, M. 481
 Kozdosa Sándor 227, 483–484
 Kéhalmi Béla 94, 227
 Kölcsey Ferenc 97, 99–102, 120, 150, 158, 185, 216–221, 234, 491, 481–482, 487–503, 597, 691, 635–636, 640, 646
 Köleséri Sámuel 74
 Könczöl Csaba 262
 Köpeczi Béla 184, 594
 Körner, Theodor 320, 495
 Körösi Henrik 505
 Kőszeghy Péter 64, 72
 Kővári László 145
 Kővér Szilárd 163
 Krajkó András 232

- Krasznahorkai László 343–344
 Krasznai Ferenc 629
 Kraus, Johann 473
 Kristeller, Paul Oskar 1
 Kristóf Károly 231
 Krisztina svéd királynő 224
 Kriza János 449
 Kropf Lajos 184, 430–431, 436
 Krúdy Gyula 228, 484, 671
 Krug, Wilhelm Traugott 185
 Kuipar, G. C. 591
 Kulcsár Szabó Ernő 48, 57–59, 62, 674
 Kulin Ferenc 141, 145–146, 215–217, 311, 340
 Kulcsár István 158, 600, 635
 Kulture 648
 Kun Béla 164
 Kunič, Michal 598
 Kunszery Gyula 76
 Kvacsala János 3
- La Croix, Louis-Antoine Nicolle de 27
 Lacharme atya 543
 Lachelier, Jules 323, 325–327
 Lackner Kristóf 473
 Ladányi Sándor 241, 627
 Ladiver, Elias 22
 La Fontaine, Jean de 232, 593
 Laforgue, Jules 283
 Lahm, Sebastian Ambrosius 472
 Lajcsák Ferenc 634
 I. Lajos magyar király 637
 II. Lajos magyar király 84, 421–422
 XIV. Lajos francia király 225–226
 XV. Lajos francia király 333
 Lakatos Éva 323
 Lakatos István 361
 Lamb, Charles 207
 Landerer Lajos 122
 Lang, J. 665
 Lange, Friedrich Albert 324
 Lansdowne, Lord Henry Petty-Fitz-Maurice
 430–434
 Lapiński, Zdzisław 48
 La Rochefoucauld, François de 224
 Laskai Csókás Péter 629
 Lastochinus, Michael 420
 László deák (XVII. sz.) 76, 78
 László Alajos 238–239, 245
- Latour, Theodor 441
 S. Lauter Éva 330–331
 de Launay 440
 Lavollée, René 327
 Lázár István 595
 Lázár János 595
 Legge, James 544, 560
 Leibniz, Gottfried Wilhelm von 289
 Lejeune, Rita 609, 611
 Lendvai István 281–282
 Lenglet du Fresnoy, Nicolas 27–28, 37–38
 Lengyel András 88, 93–94, 229–232
 Lengyel Dénes 509
 Lengyel Miklós 134
 Lenin, Vlagyimir Iljics 167, 169
 Leonardo da Vinci 402
 Leonello herceg 266
 Lessing, Gotthold Ephraim 313, 380, 484, 489,
 589
 Lesznai Anna 278
 Liard, Louis 322–329
 Lichtenberg, Georg Christoph 396
 Li Ji 569, 574
 Lim Boon Keng 554
 Li Pin 569
 Li Po 571
 I. Lipót 80
 II. Lipót 139–140, 150, 598
 Lipps, Theodor 327
 Lipsius, Justus 336, 473
 Li Sang-jin 569, 472, 574
 Listius László 73, 84, 368
 Liszickij, El 386, 389
 Lisznyai Kovács Pál 74
 Liszt Ferenc 402, 484
 Li Taj-po 546–548, 551–553, 555, 558, 560–561,
 569, 571–574
 Littré, Maximilien-Paul-Emile 326
 Litván György 166
 Liu Csang-king 561
 Liu Csung-jung 575
 Liu Cung-jüan 569, 575
 Liu Fang-ping 575
 Liu Sen Hszü 569
 Livius, Titus 12
 Locke, John I, 383
 Logus, Georgius 421
 London, Jack 276

Lónyay Etelka 188–191, 194–196
 Lónyay Florentina 190
 Lónyay János 190
 Lónyay Menyhért 189–190, 271–275, 654
 Lónyay Sándor 272
 Lo Ping-vang 569
 Lope de Vega 314
 Lórántffy Zsuzsanna 5
 Lőrinczy Huba 284
 Lotichius, Petrus 596
 Louisa Emma 433
 Lovik Károly 671
 Lowe, Robert 436
 Lowell, Amy 552, 554, 571, 573–575
 Loyola Ignác 96
 Lönnrott, Elias 409
 Ludányi Mária 82
 Lugossy József 581
 Lu Ju 566
 Lu Jün 566
 Lukács deák (XVII. sz.) 76
 Lukács György 92–93, 166, 170, 343–344, 478, 673
 Lukács József 272
 Lukács László 473–475, 624, 628
 Lukácsy Sándor 111, 136–137, 219, 312–313, 320, 487
 Lukinich Imre 129
 Lu Lun 575
 Luther, Martin 53, 96, 589

 Macpherson, James 322, 637
 Macura, Vladimir 346
 Madách Anna 192, 194
 Madách Gáspár 73
 Madách Emánuel 275
 Madách Imre 113, 132–133, 137, 188–196, 271–275, 587
 Madách Imréné, id. 192, 194, 274
 Madách Pál 193
 Madácsy László 227
 Madarasi Pál → Péter László
 Madra Ferenc 126
 Maeterlinck, Maurice 276, 280
 Magyi Sebestyén 422
 Mahler, Gustav 552
 Mailáth János 130, 646
 Maillol, Aristide Joseph 260

Mailor, Normann 279
 Maine de Biran, François Pierre Gauthier 328
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 259
 Majláth Béla 597
 Major Tamás 212
 Makkai László 4
 Makó Pál 591
 Malevics, Kazimir 386, 389, 393
 Mallarmé, Stéphane 255
 Mann, Thomas 259–260
 Manoli-Popovics, Theodora 322
 Mansel, Henry Longueville 325
 Márai Sándor 478, 587, 675
 Marczibányi Antal 633
 Margalics Ede 317
 Margit, Szent → Árpádházi Szent Margit
 Margócsy István 101, 215, 340, 342, 672
 Mária Terézia 139, 217, 656
 Maria de Ventadorn (XII. sz.) 616
 Máriássy Ferenc 472
 Marich Dávid 633
 Marci, Johannes 22
 Marinetti, Filippo Tommaso 276, 282–283
 Marino, Giambattista 82
 Markovics Mátyás 342
 Marrow, Henri-Irénée 617
 Marquez, Gabriel García → García Márquez, Gabriel
 Martial, d'Auvergne 112
 Martialis 592
 Martin, N. A. 548
 Martineau-Génieys, Christine 117
 Martinovics Ignác 145
 Márton József 602, 636
 Márton László 116, 343
 Martonfalvi György 6–10, 18, 22, 24, 74
 Marzio, Galeotto 179
 Marx, Karl 168–169, 171–172, 430, 436
 Matfre, Ermengau 612
 Matkovics Ida 194–195
 Mátray Gábor 429
 Matthiesson, Friedrich von 314, 319
 Mátyás király 347, 589, 673–674
 Mátyási József 126
 Mátyássy József 636
 Maule, Jeremi 346
 Maur, Karin von 391
 Mautner, Johannes 22

- Mauzi, Robert 224
 Maximilian Julius Leopold 589
 Mazar Kristóf 77
 Mazzini, Giuseppe 648
 McCormack, William J. 346
 Mécs László 230
 Medgyesi Pál 5
 Medniensky, Andreas 473
 Medveczky Frigyes 322, 327
 Mej Seng 553, 566
 Melanchton, Philipp 2, 11–13, 473, 663, 665
 Melczer Tibor 108–110, 674
 Melich János 667
 Melissus, Paulus 472
 Melius Juhász Péter 629
 Menciusz (Meng-ce) 544
 Meng, Hao-zsan 572, 575
 Mérey László 634
 Mérimée, Prosper 99
 G. Merva Mária 218, 312, 346, 487
 Mesterházi Miklós 170
 Mészáros András 188
 Meszlényi Attila 224
 Mészöly Dezső 112
 Mészöly Miklós 343
 Metastasio, Pietro Antonio 139
 Metternich, Klemens Lothar Wenzel 647
 Mezei Márta 215, 221, 311, 482, 670
 Mezey László 424
 Mezőváry Gyula 54, 62
 Miao Hszi 566
 Michaud, Joseph-François 26
 Michelangelo, Buonarroti 402
 Michelet, Jules 672
 Mickiewicz, Adam Bernard 99, 484
 Mikes Antal 595
 Mikes Kelemen 57, 224–226, 313, 336
 I. Miklós cár 648
 Miklós deák (XVII. sz.) 77
 Miklósi Ambrus 223
 Miklósné Boda Edit 297
 Mikó Imre 446, 624
 Mikolai Hegedűs János 368
 Miksa főherceg 471
 Miskszáth Kálmán 135, 137, 427, 485, 505, 508,
 583, 586
 Mill, John Stuart 324, 326
 Miller Jakab Ferdinánd 457
 Millot, Claude-François Xavier 25, 29, 41
 Miskolczy Ambrus 647
 Mistral, Frédéric 134
 Mitternacht 12
 Mocsáry Lajos 185
 Moesch Lukács 99, 592
 Mohácsi Ágnes 297, 306
 Mohl, Julius 543
 Moholy Nagy László 386–389, 391
 Molière 223, 524
 Molnár Ferenc 289, 467–468, 583
 Molnár Ildikó 48
 D. Molnár István 480–481
 Molnár Jenő 315
 Molnár József 52, 62
 Moller Ede 323
 Monok István 473
 Monostory Klára 396
 montaudoni szerzetes 612–613
 Montesquieu, Charles 30
 Montfaucon, Bernard de 595
 Mónus Illés 93
 Móra Ferenc 210
 Morgan, Lady Sidney 431
 Mórucz Zsigmond 91, 100, 210, 468–470, 484,
 583, 586
 Morozov, Mihail Mihajlovics 212
 Morus Tamás (Sir Thomas More) 161
 Morvay Győző 582
 De la Motte Rozália 194
 Mouzat, Jean 613–616
 Mozart, Wolfgang Amadeus 208, 210
 Mudronius, Andreas 473
 Munch, Edward 280
 Murray, John 431
 Muthsam, Franz Xaver 591
 Muschenbroek, P. 338
 Müller, Johann Georg (1759–1819) 313
 Müller, Johannes (1752–1809) 313
 Müllner, Amadeus Gottfried Adolf 100
 Mylius, Johann 473
 Nacsády József 535
 Nádas Péter 344–345
 Nádasdy Ferenc 79
 Nádasdy Tamás 656 (XIX. sz.)
 Nádor Tamás 469
 Nagy Csaba 94

Nagy Gábor 244
 Nagy Elemér 592
 Nagy Imre (irodalomtörténész) 217
 Nagy Imre (politikus) 586
 Nagy István 238, 245, 250–251
 Nagy Iván 422, 445, 448–449
 Nagy Lajos (író) 276
 Nagy Lajos 351
 Nagy László 257, 259, 264
 Nagy Mariann 227–228, 230–232
 Nagy Miklós (XVII. sz.) 352–353
 Nagy Miklós (irodalomtörténész) 485, 526–527, 540
 Nagy Péter 234, 282, 287, 478
 Nagy Sz. Péter 62, 86
 Nagy Sándor, makedón király 76, 317, 494
 Nagy Sámuel 244
 Nagy Szabó Ferenc 624
 Nagy Zoltán 255
 Nagyajtai Cserei Miklósné → Cserei Miklósné
 Nagyari József 339
 Nawrocki, A. 480
 Nedeczky Elek 457–459
 Négyesy László 237, 240, 297, 301
 Némediné Sargina Ludmilla 346
 Nemes György 230
 Nemes Nagy Ágnes 278
 Németh Andor 256
 Németh G. Béla 97, 313, 323–325, 327, 343–344, 491, 539, 579, 587
 Németh László 49, 62, 89–90, 97, 226, 280, 297, 303, 310, 484, 587
 Németh S. Katalin 118, 184
 Némethi Pál 596
 Nero 33, 495
 Nesson, Pierre de 117
 Neumayr, Franz 222
 Névtelen 54–55, 73
 Newman, Francis 432
 Newton, Isaac 375, 377
 Nicolai, Friedrich 313
 Nicolai, Ludwig Heinrich 313
 Niczek, T. 480
 Nietzsche, Friedrich 263, 579
 Nisard, Charles 120
 Nostre-Dame, Jean de 612, 614
 Nowak, J. R. 481

Nyéki Vörös Mátyás 60, 116, 309, 368
 Odorics Ferenc 672–673
 Oehler-Heimdinger, Elisabeth 548, 558, 572, 575
 Oellers, Norbert 313
 Ogarkov, V. A. 648
 Okál, Miloslaus 662–663
 Oláh Miklós 661–662
 Oltványi Ambrus 509, 516, 519–520, 586
 Ong, Walter Jackson 3, 6, 20
 Ono no Komachi 555
 Oppenheimer, Robert 163, 168
 Orbán Balázs 449, 451, 453–454
 Orbán Ottó 112
 Orczy Lőrinc 32, 139, 141, 150, 152, 154, 157, 322
 Orosz László 606
 Országh László 211
 Orthmayr Imre 323
 Ortutay Gyula 228–230
 Osvát Ernő 586
 Otrokosi Főris Ferenc 339
 Ottlik Ákos 194
 Ottmayer Antal 275
 Óvári-Avary Károly 432
 Óvári Benedek 625
 Overbeck, Johann Friedrich 637
 Ovidius, Publius O. Naso 126, 132, 590, 591, 595–596, 606
 Owen (Owenus), John 66, 591–592
 Owen, Robert 163, 168
 Ozory Aladár 194
 Ökrös László 470
 Örley István 286
 Ötvös Péter 589
 Page, Curtius Hidden 555
 Paintner Mihály 590
 Pajkossy Gábor 312
 Pajkossy György 484
 Pajorin Klára 673–674
 II. Pál pápa 270
 Pál József 380, 671
 Palágyi Menyhért 188, 192
 Pálffy József 445
 Pálffy Pál 330–332
 Palmerston, Henry John Temple 430–431, 436

Pálóczi Horváth Ádám 99, 377, 605, 636–638
 Palos Bernardin 597, 603
 Pan Csic-jü 562
 Pándi Pál 217, 587
 Pang-csi-jü 555
 Panizza, Oskar 391
 Pankotai János 626
 Panormita → Beccadelli, Antonio
 Panvini, Bruno 612
 Panzer, Georg Wolfgang 426
 Pao Csao 566
 Pap Endre 312
 Pap Ferenc 583
 Pap Illés 398
 Pápai Páriz Ferenc 667
 Pápay Sámuel 101, 602
 Papp Géza 107
 Parhammer Ignác 459
 Parker, David 346
 Parker, E. H. 546, 564–565
 Pascal, Blaise 224
 Pasolini, Pier Paolo 607
 Passuth Krisztina 389, 391
 M. Pásztor József 228–229
 Pathai Baracsi János 79
 Patterson, Arthur J. 508, 522, 531
 Pauler Gyula 81
 Paulhan, Frédéric 325
 Paultier, G. 552
 Pázmándy Dénes 443
 Pázmány Péter 11, 49–50, 52–56, 58, 60, 62, 82,
 111, 116–117, 126, 477
 Pécseli Király Imre 17–18, 23
 Péchy Ferenc 633
 Péchy Zsigmond 473
 Péczeli József 375–377, 596
 Péczely László 304
 Peire Vidal 607–615, 617–618, 620–621
 Pekár Gyula 284–285, 287, 289
 Penke Olga 25, 41
 Perczel Miklós 429
 Perecsényi Nagy László 126
 Perényi Gábor 422, 424
 Perényi Imre 422
 Perényi József 153
 Pervomajszkij, Leonyid 230
 Pesti Ernő 484
 Pesti Gábor 114–115, 136

Pesti György 114
 Peteleci István 467–468
 II. Péter aragóniai király 609
 Péter Katalin 347
 Péter László 231, 233, 471
 Péterfi Gergely 423–424
 Péterfi Mihály 424
 Péterfy Jenő 322–329, 531, 536, 582
 Pethi János 309
 Pethő Gergely 243
 Petneházy Dávid 79
 Petőfi Sándor 81, 98–100, 146, 210, 304, 311,
 314, 446, 470, 507, 586, 631
 Petrik Géza 236, 483–484
 Petrovics Frigyes 589
 Petz Lipót 604–605
 Pétzeli József 334
 Peucer, Kaspar 473, 663
 Pfizmayer, August 545, 547
 Phaedrus 593
 Pheidiasz 496
 Phokiön 495
 Picasso, Pablo 264, 280
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 270, 662
 Pikler Gyula 164
 Pilcius Gáspár 473
 Pilinszky János 264, 343–344
 Pillet 613
 Pindaros 496
 Pintér Lajos 230
 Pintér Márta Zsuzsanna 108, 674
 Pirandello, Luigi 259
 Pirmát Antal 623
 Pirożyński, Jan 418
 Piscator, 3, 5, 15–16, 20, 23
 Piso Jakab 476
 Pitačić, Marko 623, 627
 Plath, Heinrich 544
 Platón 114, 316, 495, 585
 Plautus, Titus Maccius 268
 Plutarkhosz 317
 Po Csü-ji 545, 547, 551, 553, 555, 566, 570–571,
 576–577
 Poe, Edgar Allan 389
 Pogány Péter 126
 Polanus, Amandus 8
 Polányi Károly 170
 Pomeau, René 30

Pomogáts Béla 229, 257, 276, 485, 672–674
 Pompadour, Jeanne Antoinette Poisson 333
 Pompéry János 655
 Pope, Alexander 216
 Popov, Nyil Alexandrovics 647
 Poór János 145–146, 216, 340
 Porcellio, Giantonio 266
 Pósa Ágnes 598
 Posthius, Johannes 472
 Poszler György 478
 Pound, Ezra 283, 548, 565, 573–574
 Pozsgay Imre 94
 Pražák, Richard 98, 480
 Praznovszky Mihály 346
 Prévost, Antoine-François 28, 31
 Propertius 595
 Proudhon, Pierre Joseph 163, 168
 Proust, Marcel 259–260
 Pukánszky Béla 489
 Pukánszky Kádár Jolán 142
 Pulszky Ferenc 427–434, 437, 439–440
 Pulszky Terézia 427–444
 Purcell, V. W. W. S. 547, 554
 Purkircher, Georg 662–663
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 99, 527
 Pyrker László 217, 320, 634, 668, 670

Quintilianus, Marcus Fabius 10, 21

Rába György 254, 287
 Rabener, Gottlieb Wilhelm 314
 Rachovetz András 342
 Radau, Michael 16
 Ráday Gedeon 240–241, 245, 250, 301
 Radcliffe, Ann 517, 527
 Radéczy István 663
 Radnóti Miklós 98, 108–110, 226–233, 256–257
 Radnóti Miklósné 108, 232
 Radnóti Sándor 344
 Radó György 274
 Ragályi Tamás 601
 Raimbaut d' Aurenga 614
 Raimbaut de Vaqueiras 614
 Rajeczky Benjamin 607, 616–617
 V. Rajmond 611
 I. Rákóczi György 4–5, 472
 II. Rákóczi György 76, 80
 II. Rákóczi Ferenc 78–79

Rákóczi Julianna 81
 Rákóczi Lajos 198
 Rákóczi Zsigmond 5, 472
 Rákosi András 309
 Rakovszky Márton (Martin Rakovsky) 662
 Ramocsai Benedek 420, 427
 Ramus, Petrus 3–10, 13–16, 20, 22
 Ranke, Leopold 327
 Ráskai Gáspár 307
 Ráth Mór 449
 Raticius (Ratke), Wolfgangus 1
 Ratzky Rita 221, 346
 Ravaissón-Mollien, Jean Gaspard Félix 325
 Reade, Charles 517
 Réau 614
 Rédei János 76
 Régeni Mihály 22
 Reguly Antal 410
 Reich Emil 540–541
 Reiter Róbert 548, 559
 Rejtő István 485
 Rekettyés Mária 421
 Rem, Georg 472
 Remenyik Zsigmond 91
 Reményik Sándor 584
 Renoir, Pierre-Auguste 260
 Renouvier, Charles Bernard 323, 325, 327
 Rényi Péter 478
 Reseta János 631
 Rév Mária 671
 Révai József 92, 311, 587
 Révai Miklós 215, 341–342, 595, 597, 602
 Révay Mór János 505, 516
 Révész Béla 276, 583
 Reutt-Witkowska, Zofia 197, 199
 Reviczky Bertalan 420
 Reviczky Gyula 484, 583
 Réz Pál 227–228, 557, 569–570, 575
 Rhédey Lajosné 382
 Rhenaus, Beatus 422
 Rheticus, Georg Joachim 472
 Ribot, Theodule 323, 325
 Ribs, Henricus 418
 Richardson, Samuel 530
 Riedesel, Madame de 442
 Riedl Frigyes 284, 484, 582
 Rilke, Rainer Maria 255, 259–260
 Rimay János 63–75, 81–82, 364–365, 473

Rimbaud, Arthur 255
 Risse, Wilhelm 1, 4, 8
 Riqueur, Martin de 611, 615, 619, 621
 Riquier, Guiraut 617
 Ritoókné Szalay Ágnes 423, 673–674
 Rittershusius, Konrad 665
 Robespierre, Maximilien de 126
 Rodin, Auguste 260, 402
 Róheim Géza 293–294
 Rollin, Charles 338
 Rónai Mihály András 228
 Rónainé Németh Judit 323
 Rónay László 671, 674
 Rose, Jonathan 513, 517
 Rosenfeld, Hellmut 112
 Rostand, Maurice 290
 Rousseau, Jean-Jacques 29, 126, 314, 334–335,
 375
 Rousset, Jean 116
 Roussin, Philippe 346
 Rožnay, Samuel 601, 603–605
 Röser, Jacobus 19–20
 Rudas László 478
 Rudnay Sándor 634
 II. Rudolf 664
 Rumi Károly György 99–100, 242, 320,
 598–598, 600–601, 603, 605
 Ruszoly József 232
 Ruszt József 212
 Rutkowski, A. M. 480
 Rübberdt, Irene 480
 Rückert, Friedrich 543, 557–558

Sabellico, Marcantonio 418
 Saintsbury, George 509–510
 Sajnovics János 32
 Salamon Ferenc 210
 Salamon István 229
 Salamon Konrád 92, 173
 Sale, Lady 441
 W. Salgó Ágnes 476–477
 Salis-Seewis, Johann Gaudenz 314
 Sallustius, Caius Crispus 12, 481
 Sanders, Andrew 517, 527
 Sándor Anna 586
 Sándor István 603
 Sannazaro, Jacopo 595
 Sapieha, Bohdan 418

Sapieha, Fiodor 418–419
 Sarbiewski, Maciej Kazimierz 591, 595
 Sárközi Máté 352, 356
 Sárközy Gergely 607
 Sárközy István 242–243
 Sárközy Péter 594
 Saurius, Joannes 665
 Savonarola, Girolamo 96
 Schaár Erzsébet 264
 Scharfius (Scharf), Johannes 22
 Schedius Lajos 315, 322, 604
 Scheerbart, Paul 387–388
 Scheffer 33
 Scheitlin 655
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von 326
 Schepher, Dirk 391
 Schesaeus, Christian 471
 Scheuchzer, Johann 338
 Schetz Péter 591
 Schiller, Johann Christoph Friedrich 100, 219,
 313–314, 324, 546, 634
 Schilling, Johann 637
 Schlauch Lőrinc 324–325
 Schlegel, August Wilhelm 320
 Schlegel, Friedrich 320, 637, 639
 Schlemmer, Oskar 390–391
 Schmidt, Erasmus 313
 Schmidt, Paul Gerhard 347
 Schonaeus, Christianus 19
 Schöpflin Aladár 91, 278, 584, 586
 Schrauf Károly 420, 423
 Schulek Tibor 70
 Schulcz Katalin 672–673
 Schuster János 633
 Schutz, A. H. 621
 Schwarzius (Schwarz), Johannes 12, 22–23
 Schweizer János 633
 Scott, Walter 320, 518, 524, 530
 Sculteti, Severinus 473
 Secrétan, Charles 325
 Sebestyén Károly 583
 Segesvári István 338
 Seidler, Andrea 480
 Semrau, Richard 479
 Seneca, Lucius Annaeus 12, 111–112, 319, 495
 Sent, George Carter 544
 Sevcenko, Tarasz Grigorjevics 484
 Sforza, Bona 420–421, 423

- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper 207
 Shakespeare, William 100, 201–214, 315, 363, 673, 675
 Shepard, William P. 619
 Shigeyoshi Obata 552, 573–574
 Siderius János 473
 Sidney, Sir Philip 663
 Sieroszewski, Andrzej 480–481
 Sfk Sándor 49, 229, 232
 Singiener, Johannes 424
 Sinka István 257
 Sinkovics Imre 471
 Sinkovits Péter 263
 Sipos Pál 605–606
 Sirletus kardinális 266
 Ślaski, Jan 423
 Smidt, Kristian 346
 Smith, Toulmin 432
 Snopek, J. 480
 Soarius (Soarez), Cyprianus 11, 13, 16–17, 19, 23
 Socino, Fausto 623, 628
 Sófalvi József 338
 Solohov, Mihail Alekszandrovics 259
 Solt Andor 101, 312, 321, 584
 Soltész Erzsébet 476–477
 Soltész Katalin 299
 Solvirogram 66
 Sombart, Werner 276, 279
 Sombori Lajos 605
 Sombori László 605–606
 Sombori Rebeka 79
 Somló Bódog 164
 Somlyó Zoltán 255
 Sommervogel, Carlos 16
 Soós Kristóf 473
 Sorelius, Gunnar 346
 Soulié, Georges 552–553
 Sömjén Endre 110
 Sötér István 509, 514, 521, 531, 536, 541, 583, 587
 Spanke, Hans 617
 Spencer, Herbert 164, 170
 Spenser, Edmund 324–347
 Speyer 6
 Spinoza, Baruch 1
 Sproxton, Charles 430
 Staël, Madame de (Anne-Louise-Germaine Necker) 100, 440
 Stansith-Horváth Gergely 473
 Stark András 292
 Steinhaverus, Antonius 122, 127, 137
 Steinitz, F. 508, 514–517
 Steintal 581
 Stendhal 468
 Stoll Béla 73–74, 351–352, 357, 627, 630
 Stosch, E. H. D. 236
 Stöckel, Leonhard 663
 Strauss, Victor von 543–544, 548, 558–560
 Stretzinger, Thomas 417
 Strong Hammond, Louise 553
 Stroński, Stanislaw 611
 Strozza, Titus Vespasianus 268
 Stuart, Lord Dudley 428, 433, 439
 Stuart, Mary 508
 Sturm, Johann 665
 Sturmius (Sturm), Johannes 1, 10–11
 Sturminger, O. 182
 Subarich, George 235, 246, 250
 Sullivan, Alvin 507
 Sulzer, Johann Georg 38
 Sun Chu 554
 Sung-ni Shu 572
 Sung-Nien Hsu 556
 Sylvester János 244, 358
 Szabad Imre 507
 Szabédi László 304
 Szabó András 473
 Szabó Dezső 226, 280, 287
 Szabó Ervin 164
 Szabó Ferenc 231
 Szabó Flóris 591
 Szabó Géza 72
 Szabó György 336, 339
 Szabó Károly 5, 235, 240–241, 243, 417
 Cs. Szabó László 110
 Z. Szabó László 597–598
 Szabó Lőrinc 255–256, 259, 470, 551
 Szabó Magda 204
 Szabó Zoltán 91, 227
 Szabó G. Zoltán 76, 220, 311–313, 319, 321
 Szabolcsi Bence 120
 Szabolcsi Miklós 292
 Szádeczky Lajos 123, 446, 448
 Szajbély Mihály 216
 Szakály Ferenc 622

- Szalai Anna 215, 340–342
 Szalay László 220–221, 282, 317–318, 430, 647–654
 Szalay Zsigmond 238–239
 Szále László 48–49, 53, 60–62
 Szalmássy Teréz 341
 Szamosközi István 339
 Szamota István 662
 Szana Tamás 579
 Szántó Tibor 76
 Szapolyai Borbála 421
 Szász Menyhért 278–279, 281–282
 Szathmári Baka Péter 5
 Szathmári István 667
 Szathmári Paksi Pál 338
 Szauder József 82, 97, 99–102, 143–144, 149, 157, 159, 216, 311–312, 314–315, 321, 375–378, 380–381, 487–489, 491, 502–503, 587
 Szauder Mária 312, 317, 592
 Széchenyi Ferenc 141, 150, 152, 154–156, 380–381
 Széchenyi István 162, 165, 185, 431, 586, 598, 655–656, 658–659
 Szeder Fábán 633
 Szegedi Bálint 427
 Szegedi Ferenc 76
 Szegedi Gergely 357–359
 Szegedy-Maszák Mihály 671–672
 Szegedy Rezső 489
 Székely Gábor 212
 Székely István 322
 Székely Sz. Magdolna 108
 Szekeres László 521, 530–531, 534
 Szekfü Gyula 583
 Sze-kung Su 575
 Szeles János 122–126, 130, 137
 Szemere György 316, 488
 Szemere Pál 100–102, 220, 314–316, 320, 322, 481, 489–490, 495, 645
 Szenci Molnár Albert 18, 73, 75, 339, 347, 473, 663–668
 Szenczi Kertész Ábrahám 5, 16–17, 20, 69, 72
 Szentgyörgyi Gergely 85
 Szentgyörgyi István 237
 Szentgyörgyi József 244
 Szentiványi Anselm 633
 Szentjóni Szabó László 98, 316
 Szentkirályi Móric 443
 Szentpétery József 642
 Szentviktori Hugó 95
 Szepes Erika 303, 369
 Szepesi Pál 78–79
 Szepsi Csombor Márton 473
 Szerb Antal 98, 483
 Szerdahelyi István 303
 Szerdahelyi Zoltán 346
 Szigeti Csaba 81, 346, 368
 Szigeti Lajos Sándor 292
 Szigethy Gábor 216
 Szigethy Mihály 237
 Szigetvári Iván 134
 Szij Rezső 230
 Szikszai Fabricius Balázs 472, 666
 Szilády Áron 106, 114, 580–583, 586–587
 Szilágyi Ferenc 80, 139, 143, 145, 156, 159, 371, 374
 Szilágyi János 469
 Szilágyi Márton 347
 Szilágyi Sándor 80, 323, 626
 Szilágyi Tarpai András 6
 Szilasi Vilmos 386
 Szili József 671–672
 Szilvási Márton 112
 Színi István 628
 Szinnyei Ferenc 284, 288
 Szinnyei József 69, 72, 239, 420, 446, 483–484, 605
 Szirmai Károly 674
 Szirmay Ödön 194
 Szkhárosi Horvát András 307
 Szókratész 316, 488, 494–495
 Szombati László 531
 Szomory Dezső 254
 Szontágh Pál 186–187, 192, 274
 Szophoklész 484
 Szögi Ferenc 597, 603
 Szögyén-Marich László, ifj. 659
 Szőke György 301
 Szöllösi István 309
 Szöllősy Benedek 474
 Szőnyi Benjamin 338
 Szőrényi László 76, 234, 317, 509, 589, 591, 594–596, 673–674
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 169
 Sztárai Mihály 307, 354

Sztripszky Hiador 69
 Szuromi Lajos 138, 304
 Szu Tung-po 556, 567
 Szűcs György 346
 Szűcs József 132
 Szűcs Jenő 146
 Szvorényi József 489

 Tábori Kornél 505, 521, 531
 Taine, Hippolyte Adolphe 323–324, 327, 584
 Tairov, Alexander 213, 214
 Takács Ferenc 346
 Takács Olga 346
 Takács Péter 221, 312
 Tálás András 230
 Tamás Attila 104, 252–253, 259, 262, 264
 Tamás Gáspár Miklós 541
 Tamás Menyhért 470
 Tamási Áron 470
 Tanárky Gyula 429, 432–433
 Tandori Dezső 318, 672
 Tao Csien 553, 571
 Taranienko, Z. 481
 Tardy Lajos 648
 Tarnai Andor 11–12, 97, 149, 159, 336, 593
 Tarnói László 479–480
 Tarpai Szilágyi András 5
 Tassin, Dom 27
 Tasso, Torquato 17, 84, 322
 Taxner-Tóth Ernő 218, 220–221, 312, 487
 Tchang Fong 553
 Téglás Tivadar 517, 525
 Téglásy Imre 592
 Teleki József (1738–1796) 333–336
 Teleki József (1790–1855) 633–634, 644
 Teleki László 429, 440, 648
 Teleki Mihály 595
 Teleki Sámuel 179, 267–268, 339
 Temesvári Pelbárt 582
 Temperley, H. W. V. 538
 Tenenti, Alberto 112
 Tersánszky Józsi Jenő 91
 Tesauo, Emmanuelle 17–19
 Tesseni Vencel 55, 62
 Thackeray, William Makepeace 517, 524
 Thaly Kálmán 84
 Themisztoklész 316
 Thienemann Tivadar 98, 397, 584

Thilord, John 183–184
 Thomasius, Jacob 12
 Thoraconymus Mátyás 473
 Thököly Imre 78–81, 182–184, 354
 Thököly Sebestyén 472
 Thúri György 471, 473
 Thury Zoltán 467, 469, 485
 Thurzó János 421
 Tiberius 495
 Tibullus 591, 595–596
 Tinódi Sebestyén 242, 245, 307, 309, 354, 359,
 361–362, 366
 Tinschmidt, Alexander 480
 Tisza László 218
 Titelmannus (Titelmann), Franciscus 22
 Tóbiás Áron 470
 Todoreszku Gyula 664
 Toldy Ferenc 97, 239, 250, 303–304, 317,
 319–321, 342, 597
 Toldy István 579
 To Li-Csau 575–576
 Tolnai Balog János 471, 473
 Tolnai Dali János 4–5
 Tolnai F. István 5, 8, 18, 22
 Tolnai Fabricius Tamás 473
 Tolnai Gábor 229–230, 333, 336, 478, 585, 587,
 665
 Tolnai Lajos 467–468
 Tolnai Lukács 629
 Tolnai Vilmos 130, 484
 Tompa József 51–52, 62
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 478, 485
 Tonk Sándor 624
 Tordai Ádám 627, 629
 Tordai Demeter 629
 Tordai Máté 622–631
 Tormay Cecil 583
 Toroczka Máté 622, 628–631
 Toronyfalvi Tompa Borbála 338
 Tótfalusi Kis Miklós 12, 73, 479
 Tóth Árpád 253–254, 360, 584
 Tóth Béla 5
 Tóth József 531
 Tóth Kálmán 628
 Tóth Margit 477
 Toussaint 561
 Tömörkény István 467–469
 Török Gyöngyi 347

- Török Gyula 544, 671
 Török István 217
 Török Lajos 645
 Trapezuntio, Giorgio 271
 Trapezuntio, Maria 271
 Trattner János Tamás 599
 Trattner Károly, Petróziai 638, 641, 643
 Trattner [Mátyás] 242–243
 Trento, Ottavio 635, 642–643
 Trézsi → Szalmácssy Teréz
 Trypućko, József 419, 422, 426
 Tsen Tsonming 52, 554, 577
 Tsorik András 120
 Toulouse-Lautrec, Henri de 135
 Tu Fu 546, 551–552, 554–558, 568, 572, 576
 Tu Hszün-ho 569
 Tu Mu 569, 575
 Tung Csiu-niang 576
 Turgenev, Ivan Szergejevics 469, 485
 Turóczi-Trostler József 665
 Tu Sen-jen 575
 Tuynman, P. 591
 Tverdota György 89, 94, 214, 346, 671
 Tzara, Tristan 388

 Uhlig, Claus 347
 Uhrin Tamás 588
 Uhrl Ferenc 640
 Uitz Béla 278
 Újhelyi Ferenc 419–427
 Újhelyi János 420
 Ujvári Béla 323
 Ulászló 421
 Underwood, Edna Worthley 554, 575
 Ungvárnémeti Tóth László 100, 216–217
 Ursinus Velius, Casparus 417, 419
 Utasi Csaba 672

 Ürményi József 341

 Váci Gergely 473
 Váczy János 97, 313, 599
 Vadai István 63, 351
 Vadász Géza 271
 Vadász Sándor 141
 Vadianus, Joachim 417, 419
 Vaihinger, Hans 324
 Vaissete, Dom Joseph 25–31, 33–35, 37–41

 Vajay Szabolcs 618
 Vajda György Mihály 595
 Vajda János 263, 484, 583
 Vajda Julianna 371–372
 Valdés, Juan 96
 Van Gogh, Vincent → Gogh, Vincent van
 Van Tieghem, Paul 98
 Vándza Mihály 217
 Vang Csang-ling 570, 572, 575
 Vang Csi 567
 Vang Han 570
 Vang Szeng-zsu 560
 Vang Vej 568, 570, 572, 575
 Váradi Benedek 419–420
 Várdy Péter 91
 Varga Imre (irodalomtörténész) 73–75, 78, 80–81, 83–85, 105–107, 120, 222–223, 352, 358, 449, 674
 Varga Imre (szobrász) 230
 Varga Jenő 170
 Varga László (irodalomtörténész 1938–) 589, 594, 596, 596
 Varga László (irodalomtörténész 1939–) 672
 Vargha Balázs 138, 371, 373, 382, 460
 Vargha Gyula 584
 Vargyas Lajos 301–303
 Varjas Béla 70
 R. Várkonyi Ágnes 330, 616
 Várkonyi Hildebrand 191
 Vas István 44–45, 256, 259, 470
 Vásárhelyi András 354
 Vásárhelyi Gergely 474–475
 P. Vásárhelyi Judit 347, 477
 Vasvári István 232
 Vay Ábrahám 633, 640
 Vecchi, Giuseppe 617
 Vécsey Miklós 220–221
 Veenker, Wolfgang 480
 Végh Ferenc 333, 539
 Vegius, Maffacus 266
 Vej Jing-vu 570–572, 575–576
 Vekerdi József 360
 Vekerdy Tamás 408
 Velenczei Katalin 476–477
 Ven Ting-jun 576
 Verancsics Antal 663
 Veres András 161–162, 672
 Veresegyházi Szenteyl Mihály 69, 171

- Verestői György 338
 Vergilius 114, 268, 361, 591
 Verhaeren, Émile 276
 Verlaine, Paul 233, 363
 Veronai Gáspár 270
 Verseghy Ferenc 98, 215, 342, 489, 603
 Vértessy Sándor 470
 Vespasiano da Bisticci 181
 Vetési László 673
 Vézelay, Julien de 112, 136
 Vezér Erzsébet 94, 166
 Vida Imre 190
 Vida Károly 322
 Vietor, Hieronymus 417, 419–420, 423–425
 Viihelinus, Franciscus 418–419
 Vikár Béla 91
 Vikol Katalin 647
 Viktória angol királynő 430, 433
 Villon, François 112
 Virág Benedek 244, 372, 600, 605, 631–644
 Vischer, F. Th. 324, 327
 Vitale, Guido 545
 Vitkovics Mihály 322, 342, 645
 Vitray Tamás 469
 Vogel, Marie 178
 Voigt, Johann Heinrich 184
 Voinovich Géza 396–397, 400, 405, 407
 Voltaire 25, 30, 32, 35, 41, 313, 334–335, 383
 Voss (Vossius) Gerhard Johannes 8, 11–13, 19–20, 23
 Voss, Johann 314
 Vörös Imre 375, 595
 Vörösmarty Mihály 98, 100, 102, 113, 131–132, 168, 318–319, 321, 484, 594, 631, 634–635, 637–643
 Vu Jün 561
 Vu Ti 571, 576
 Vyvjalová, Mária 598

 Waddel, Helen 548
 Wagner, Adolf 658
 Waite, A. V. 508, 518
 Walch, Johann Georg 339
 Waldapfel Eszter 429–430
 Waldapfel József 583
 Walden, Herwalt 386, 392–393
 Waley, Arthur 543–548, 551–553, 555–557, 560, 562, 564–567, 570–71, 574–577
 Wallius 591
 Walter Ágostonné 430
 Walter Terézia → Pulszky Terézia
 Walzel Ágoston Frigyes 248, 250
 Warren, Austin 517
 Wathay Ferenc 309, 351–352, 361–366
 Watson, Burton 554, 557, 569
 Waugh, F. 508
 Waugh, Mrs. (Ellis Wright) 538
 Wéber Antal 159, 215, 219
 Weber, Max 317
 Weise, Christian 20
 Weiss, Roberto 179
 Wellek, René 517
 Wendelinus, Marcus 9
 Wenzel Gusztáv 656
 Weöres Sándor 48, 59, 76, 85, 135, 137, 257, 259, 264, 359
 Werbőczy István 422
 Werner A. 446
 Wertheimer Ede 597
 Wesselényi Anna 477
 Wesselényi Ferenc 81
 Wesselényi István 477
 Wesselényi Miklós 217, 220, 318–319, 602, 646
 Wesselényi Pál 79
 Whewell, William 326
 Whitall, James 556
 Whitman, Walt 280, 579
 Wickens 428
 Wieger, Léon 551, 564
 Wieland, Christoph Martin 315, 460–466
 Wilde, Oscar 281
 Wilhelm, Friedrich 645–646
 Wilhelm, Richard 552–554, 561–562, 564, 568–569, 572–577
 Wilson, Stephen 346
 Williams, Edward Thomas 553
 Williams, J. 543
 Williams, S. Wells 577
 Winckelmann, Johann Joachim 98, 316, 489
 Windischgrätz, Alfred 441
 Wing, Donald 183
 Wirth, Jean 112
 Wlassics Gyula 284
 Wohlrab József 400
 Woitsch, L. 553, 566–567, 571, 576–577
 Wolf, Adam 656

Wolff, Christian 7, 595
Wolphardus, Adrianus 422
Wood 316
Woolf, Virginia 259
Wundt, Wilhelm 584
Wylie, Alexander 544
Wyspiański, Stanisław 263

Xenophón 496

Yolland, Arthur B. 508, 539
Young, Edward 207, 376–378
Yuan Tsen-ts'ai 545

Zach, Erwin von 557, 572
Zágonyi Ervin 543, 551, 553, 555, 565
Zákány István 76
Závodszy Géza 429
Zdravko, Malić 48
Zemplényi Ferenc 359, 607, 618
Zichy Ödön 648
Zichy Mihály 484
Zigány Árpád 276
Zilai Sámuel 241
Zilahy Lajos 91
Zimándi P. István 323–324

Zimányi Lajos 595
Zimonyi Zoltán 346
Žmigrodzka, Maria 199
Zola, Émile 260, 469
Zolnai Béla 230–231, 583
Zonda Gábor 449
Zonda György 449
Zonda István 448–449
Zonda Kelemen 449
Zonda Simon 449
Zonda Tamás 445–457
Zonda Zsigmond 449
Zottoli, P. Angelo 545, 561, 569–570, 573–575
Zoványi Jenő 627–628
Zrínyi Ilona 79, 354
Zrínyi János 182–183
Zrínyi Miklós (1508 k.–1566) 78, 241
Zrínyi Miklós (1620–1664) 58, 73–76, 78–85, 99,
235–251, 293–311, 330, 361, 365, 367–368,
519, 603, 637
Zrínyi Péter 79
Zulawsky Andor 583

Zsámbéki Gábor 212
Zsámboky (Sambucus) János 661
I. Zsigmond lengyel király 419–423
Zsirmunskij, Viktor Makszimovics 490

XVII. SZÁZADI LOGIKAI ÉS RETORIKAI IRODALMUNK
KRITIKATÖRTÉNETI TANULSÁGAI

Ez a dolgozat néhány részeredményét foglalja össze egy több évre tervezett munkának, amelynek célja a magyar barokk kritikátörténetének a felvázolása. A közelebbiről vizsgált, 1630 és 1700 közötti időszakban a tudományos és kritikai gondolkodás, úgy tűnik, szorosan kapcsolódik az iskolai képzéshez. Közismert tényként kezeljük, hogy a korban az irodalomelméleti ismeretek az iskolákban elsajátított humaniorákra épülnek, de hogy a hazai könyvkiadás pontosan milyen – például – retorikatanítási igényeknek tett eleget, azt az ismert anyagok egészét figyelembe véve soha nem térképezték fel. Célszerűnek tartottam tehát a számításba vehető kritikátörténeti források módszeres feldolgozását az itthoni kiadású vagy más magyar vonatkozású tankönyvekkel, segédeszközökkel kezdeni. A vizsgálat első szakaszának eredményeiből a következőkben a legfontosabb részleteket adom közre.

Az 1600-as években egyre erősödtek azok a pedagógiai törekvések, amelyek az újabb természettudományos és filozófiai felfedezések, nézetek szellemében (Bacon, Locke, Descartes, Spinoza ...) az oktatás reformját próbálták megvalósítani. A középkori és humanista tradíciókat egyesítő iskolarendszer kritikájában leginkább annak *verbális* és *formális* mivoltát marasztalták el a reformpedagógia hívei (Comenius, Ratichius). Az újíto kísérletek ellenére azonban a barokk-korban alapvetően változatlan maradt a XVI. században újrarendszerezett képzési metódus, mind katolikus, mind protestáns vonalon. A természettudományos ismeretek alig jutottak szerephez a humaniorák mellett; az utóbbiakat a grammatika-logika-retorika hármassága határozta meg Európában a XVII. században, de még a következő század első felében is. A művészeti filozófiai elméleteként Baumgarten vezette be az esztétika fogalmát; Herder oktatási elképzeléseiben jelent meg az új nyelv- és irodalomfelfogás az iskolák számára.¹

A XVII. századi elméleti gondolkodás legfőbb sajátosságait szempontunkból hasznosnak tűnik a logika és a retorika összefüggései alapján megfigyelni.

Logika

I.

Azért érdemes a vizsgálódást a logikával kezdeni, mert a korban a diszciplínát mint *ars universalis* minden szellemi tevékenység módszertani alapjának tartották, ami a tudományosság egészét megszabta. Ennek megfelelően már a középfokú oktatásban kiemelt szerepe volt. A Sturm-féle hat osztályos iskolarendszerben, és ennek nálunk

¹ A XVII. századi logikára és retorikára vonatkozó legáltalánosabb ismertetés forrásai is a későbbiekben leggyakrabban idézendő munkák: RISSE, Wilhelm, *Die Logik der Neuzeit*. 1. 1500–1640, Stuttgart – Bad Canstatt, 1964; 2. 1640–1780, uo., 1970; BARNER, Wilfried, *Barockrhetorik*, Tübingen, 1970; valamint KRISTELLER, Paul Oskar, *Studien zur Geschichte der Rhetorik...*, Göttingen, 1981.

is gyakran előforduló öt osztályos változatában a latin grammatikai és stiláris ismeretek megalapozása és megszilárdítása után a retorikával együtt a logika szolgált a középszintű nyelvi, retorikus képzés betetőzését. A *gymnasiumok*, *lyceumok* fölött álló *accademia*kon ugyancsak az egyik legfontosabb tantárgy.

A magyar kiadású logikai irodalomban megtalálhatók külföldi szerzők munkái, de érdekesebbek a hazai tanárok által szerkesztett tankönyvek. Ezek a segédeszközök (*compendium*, *synopsis*, *institutio*, *praecepta*, *breviarium*, *summulae*, *demonstratio*, *tirocinium* és hasonló címeken) az iskola és a szerző által elfogadott felfogás szerint a logika tudományának egészét kívánták összefoglalni, könnyen megtanulható formában. A vizsgált időszakban (1630–1700) az *RMK*, illetve az azt kiegészítő újabb könyvészeti kutatások alapján ebben a műfajban 9 külföldi szerző 10 művének 13 hazai kiadásáról van tudomásunk, illetve 11 magyarországi szerző 15 munkájának 20 megjelenéséről. (Függeléként csatolom a kiadásokat áttekintő táblázatot.) A logika egészét feldolgozó tankönyvek elérhető példányait a teljességre törekedve vettem figyelembe. Az egyes részletkérdéseket érintő munkáknál ez nem volt céloom.

Előrebocsátandó, hogy a sok latin nyelvű tankönyv nagyobb részének legfőbb kritikátörténeti jelentősége maga a megjelenés ténye. Tudnunk kell, kik azok a szerzők és milyen irányzatokat képviseltek, akik szükségesnek tartották magyar hallgatóik számára saját szerkesztésű könyvek itthoni kinyomtatását. Az igényes összefoglalók létrejötte és hazai kiadása akkor is fontos, ha a követett irányzat Európa-szerte használt tankönyveihez képest nem nyújtanak újdonságot. A feldolgozott anyag kisebb része tartalmaz olyasmit, amiből a kor hazai oktatási gyakorlatának sajátosságaira következtethetünk. Különösen becsesek a logikának a magyar szellemi életbe való integrálását célzó olyan kísérletek, amelyek a nemzeti nyelvet is figyelembe veszik. Némelyeknek a logikához kapcsolódó munkássága adatokkal szolgál a korabeli tudományos, kritikai tevékenységhez.

A hazai logikai irodalom értékeléséhez hasznos azoknak a külföldi irányzatoknak az ismerete, amelyek az egész Európában meghatározták nemcsak a logikának, hanem a többi kapcsolódó területnek az alakulását is. A külföldi iskolákat munkám részletesen kidolgozott változatában ismertetem; a jelen rövid összefoglalóban kénytelen vagyok ettől eltekinteni. A magyar logikai irodalomban kisebb vagy nagyobb mértékben megfigyelhető minden fontos irányzat hatása, hol szinte kortársi frissességgel, hol évszázados lemaradással. A figyelembe veendő vonulatokat dolgozatom terjedelmesebb változatában öt nagyobb csoportba soroltam.

1. A vizsgált időszakban folyamatosan érvényesül a katolikus skolasztika arisztotelizmusának a befolyása. Nálunk is nyoma van egy jellegzetesen humanista változatnak, de szélesebb körben hatottak a jezsuiták által elfogadott, a tanításhoz használt művek.

2. A protestáns skolasztikus arisztotelizmust Melanchthon teremtette meg. Melanchthonnak és hozzá szorosan ragaszkodó követőinek a tankönyveit még a XVII. század közepén is használták nemcsak az evangélikusok, hanem a reformátusok is.

3. A XVII. század legnagyobb hatású logikai irányzata a ráfizmus. A magyar kritikátörténet szempontjából igen jelentős tények kapcsolódnak hazai recepciójához.

4. A vizsgált, 1630–1700 közötti időszak magyar logikai irodalmára leginkább a század első felében kialakuló, úgynevezett szinkretikus irányzatok hatottak. Szempontunkból a legfontosabbak a német, illetve a holland és az angol iskolák.

Különösen differenciálódott a logika német területen. A szakirodalom szerint a protestáns német logika leggazdagabb termése a XVII. század első felére tehető, amikor az 1500 körüli évekig egyeduralgó melanchthoniánus arisztotelizmus kiegészült a más forrásokat is felhasználó törekvésekkel. Az eredeti arisztotelészi tanok felfrissítésétől kezdve az olasz és spanyol skolasztika hatásán keresztül a ráfizista befolyásig

sokféle ötvözet jött létre.²

A hazai logikai tankönyvek szerzői közül az észak-magyarországi evangélikusok főként Wittenberg egyetemét látogatták, de volt, aki Erfurtban is megfordult. Ugyancsak Wittenberg volt a fő célpontja az erdélyi lutheránusoknak is, akik gyaníthatóan a szászok közül kerültek ki, mint ahogy a felvidéki szerzők némelyikéről is sejthető, hogy német anyanyelvű volt.

A herborni–heidelbergi kör hatása Erdélyben érvényesült, elsősorban a Gyulaféhérváron tanító németek jóvoltából.

Az angol–holland irányzatok a rámizmuson alapultak. A későbbi logika-szerzők közül a holland egyetemeken tanuló, de Angliába is átlátogató református magyar diákok Kelet-Magyarországról és Erdélyből érkeztek.

5. A karteziánizmus magyarországi elterjedése nem a logikában mutatkozik meg leginkább, de azért erre is akad példa. Descartes követőinek logikai rendszere a magyar szerzőkre a holland és német egyetemeken keresztül egyaránt hatott. Befolyása főleg Erdélyben és Debrecenben mutatható ki, különösen a század utolsó évtizedeiben.

Tekintettel a rendelkezésemre álló terjedelemre, ez alkalommal csak a szinkretikus irányzatok hatását mutató művek közül emelem ki a legfontosabbakat.

II.

A vizsgált időszakban az első, rámista elemeket is tartalmazó hazai kiadású logikai tankönyv a Gyulaféhérváron tanító Johannes Henricus Bisterfeld kompendiuma. Még 1569-ben János Zsigmond magát Ramust hívta Gyulaféhérvára, de a mester nem fogadta el a meghívást. Nincs jele annak, hogy a külföldről hazaszállingózó diákok által közvetített, egyre szélesebb körben terjedő rámista eszmék az iskolai oktatásban a nyomtatott tankönyvek szintjén nyomot hagytak volna.

Alsted, Bisterfeld (1629) és Piscator (1630) Gyulaféhérvára érkezésével kezdődött meg az iskola igazi fellendülése. A logikát Bisterfeld tanította. 1635-ben adta ki tankönyvét *Elementa logica*... címmel. Az első két rész – akárcsak Ramusnál – az *inventio* és a *dispositio* vázlata, a harmadik a logika eszköztárának az alkalmazásáról szól. A könyvecskét Gyulaféhérváron még kétszer nyomtatták ki (1641, 1645) és egyszer Váradon is (1649).³

A munka igen szűkszavú, az előszóban a szerző utal is rá, hogy ez alkalommal egy megjelenésre váró kompendiumnak csak a magvát bocsátja közre. Az anyagot úgy rendezte el, hogy a könyvecske a nagy műnek mintegy vázlatát adja. A második kiadástól az amúgy is tömör összefoglalóhoz öt táblázat csatlakozik, amelyek valóban csak címszavakban rögzítik a legfontosabb fogalmakat. Bizonyára ezzel a megoldással kívánta elérni a szerző, amit a kiadás előszavában ír: úgy alakította az anyagot, hogy különböző szintű tanulmányokhoz lehessen használni (*tam ad Lyceum quam ad Academiam*).

Bisterfeld életrajzírója, Kvac sala János az *Elementában* jelzett teljes művet a szerző *Logicae libri tres*... című munkájával azonosítja, ami posztumusz gyűjteményes kiadásában jelent meg Hágában, 1661-ben.⁴ Kvac sala arról is tud, hogy a Magyarországon használt *Elementát* Németalföldön is kiadták, Adrianus Heereboord három

² RISSE, 1. 106–107.

³ RMK II. 499, 572, 657, 717.

⁴ KVACSALA János, Bisterfeld János Henrik élete. Századok, 1891. 447–478; 544–577; 462. A gyűjteményes kiadás: Bisterfeldius Redivivus, seu operum Henrici BISTERFELDII posthumorum tomus I. et II. Kvac sala leírása szerint a gyűjteményben még 7 logikai tárgyú munka található. Vö. ONG, Walter Jackson, *Ramus and Talon Inventory*. Cambridge, Massachusetts, 1958. 274.

másik művével együtt. A kiadás körülményeinek pontosítását célzó vizsgálataim részletes ismertetésére most nincs lehetőség; a végeredmény az, hogy az *Elementa logicæ* Leidenben, 1657-ben adták ki, Heereboord előszavával (melynek kelte 1656). Itt olvasható az előszó szerzőjének véleménye, mely szerint Bisterfeld e műve igen közel áll Ramus logika-tanítási módszeréhez.⁵

Hogy maga Bisterfeld hogyan vélekedett – állítólag – saját logikai munkájáról, azt a Tolnai Dali János sárospataki fellépését követő eseményekből tudhatjuk meg.

Tolnai a heidelbergi–herborni óvatos szinkretikusoknál jóval radikálisabb angol és holland rámistáktól első kézből ismerkedhetett meg a külföldön már fénykorának vége felé járó, itthon azonban még forradalmian újnak számító tanokkal. Angliában is megfordult, Franekerben pedig 1632-ben személyesen hallgathatta Amesius, az angol puritanizmus Magyarországon legnagyobb hatást kifejtő képviselőjét.

Amesius (Ames) a szakirodalom megítélése szerint a szinkretikusok vagy semi-rámisták tipikus példája, aki a rámista logikát számos egyéb eszmével ötvözte.⁶ Korabeli holland és magyar hívei azonban az *optimus Ramistæ* tisztelték benne, Ramus leghitelesebb interpretátorának tekintették.

Tolnai Dali János 1638-ban érkezett meg külföldi egyetemjárásáról. I. Rákóczi György őt bízta meg a sárospataki iskola vezetésével: 1639-től első rektor. Azonnal radikális reformok megvalósításához látott. Az 1646-os szatmárnémeti zsinat jegyzőkönyve szerint „Keckermann logikáját a haszontalan alosztályozások csupa zavarának, a hamis törvények halmazának, ugyanezért lelkiesmérete szerint nem taníthatónak nyilvánítá. A Ramusféle bölcsészetet tökéletesnek, a legkimerítőbbnek vallá s teljes erejéből védelmezé.”⁷ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy Keckermann tankönyveit kitiltotta az iskolából, helyettük Ramus dialektikájából tanított.

A zempléni egyházmegye vezetése erőiesen megintette Tolnait, de ő ennek ellenére sem volt hajlandó Keckermannnt visszavenni az iskolába. A vezetőség a fejedelemséghez fordult, aki viszont az erdélyi presbitérium véleményét kérte az ügyben. Geleji Katona István 1640. okt. 22-i, gyulafehérvári keltezésű hosszú levelében fejtette ki meggyőződését.⁸

Geleji Katona határozottan elítéli Tolnai Dali János lépését. Világosan meg is fogalmazza, hogy elsősorban nem a logika felfrissítése miatt aggódik: „... ha az logikának az skólákban való megváltoztatása succedálna neki, annál nagyobb bátorságot venne osztán az ekkleziában való újításra is, a mikor módja lenne benne.” A levélből lehet rá következtetni, hogy Tolnai Bisterfeld logika-tankönyvének a használatára is gondolt. Geleji szerint „Bisterfeldius uram szégyenli és neheztelli, hogy az ő kegyelme nevét forgatja benne, és azt mondja, hogy inkább akarná az ő logikáját megégetni, hogysem az miatt a Keckermannus logikája letétetnék, és ő kegyelme csak nem is olyan régen is publice az itt való deákoknak intimálta, hogy az ő kegyelme logikája nem opponáltatott a Keckermannus logikájának, hanem mint egy arra vezető átalút.”

⁵ „... haec Elementa Logica Bisterfeldii... Rameae docendi logicam, rationis sunt viciniora.” A budapesti Egyetemi Könyvtárban van egy kolligátum, amely tartalmazza a szóbanforgó kiadást (Fa 4043).

⁶ RISSE, I. 530.

⁷ Sárospataki Füzetek, 1865. 622. Több, Tolnai sárospataki munkásságához kapcsolódó dokumentumot kiadott MAKKAJ László (*T. D. J. harca a haladó magyar kultúráért*, ItK, 1953. 236–249.), köztük a zsinati jegyzőkönyvnek a logika reformját is érintő részletét, az eredeti latin nyelven.

⁸ *Geleji István levele (Az alsó zempléni egyházmegye anyakönyvéből közli ERDELYI János)*. Sárospataki Füzetek, 1857. 177–180.

Az orthodox kálvinista püspököknek nyilván már Bisterfeld is túl modernnek tűnt, mert más érvet is talált tankönyvének sárospataki bevezetése ellen: „Az Bisterfeldius uram logikája, mivel rövid, oly subtilis és homályos, hogy nem az ifjúságnak elméjéhez való; ő kegyelme mindazon által az maga discipulusainak világosan explicálhatja, de más, ki ő kegyelmét nem hallgatta, alig értheti meg.” Legjobb tehát, ha marad Keckermann. Geleji szerint ezt így látja Medgyesi Pál is, „noha odaát lakott, de ebben Tolnai urammal nem egyez... hasonlóképpen Bisterfeldius és Piscator uram is.”

Rákóczi György megfogadta a tanácsot. Intézkedésére Keckermann tankönyvét visszavették az iskolába, Tolnai Dali Jánost pedig menesztették. 1649 után azonban Lórántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond támogatásával Tolnai hét évig ismét az iskola rektora volt. Ekkor javasolta, hogy hívják meg Comeniust Sárospatakra.

A magyarországi ráimizmus erősödésének következő, a könyvnyomtatás szintjén érzékelhető jele Bisterfeld *Elementa logicá*jának negyedik, váradi kiadása. A nyomtatványon a kiadó nincs feltüntetve, de mivel ugyanabban az évben Szenczi Kertész Ábrahám két másik gyulafehérvári tankönyvet is újranyomott, okkal feltételezhetjük az ő közreműködését. A címlap és a szöveg pontosan megegyezik az 1645-ös, harmadik gyulafehérvári edícióval, de az egészhez társul egy függelék *Collatio Logicae cum Philologia, Philosophia et tribus superibus facultatibus* címmel. Ez a 22 lapos fejezet a gyulafehérvári kiadásokban nincs benne; gyanítható, hogy nem is Bisterfeldtől származik, hanem nála radikálisabb rámistáktól.

Az ismeretlen szerző – aki külföldi mintakép is lehet – világosan megfogalmazza, hogy mi a célja ennek a csatolt résznek. Eddig volt az a logika, amit meg lehet tanulni (*docens*), most jön az, amelyből kiderül, hogyan lehet hasznát venni (*utens*). Jóllehet Bisterfeld harmadik könyve is az alkalmazhatóságról szól (*de usu instrumentorum logicorum*), a függelék hozzátoldói ezt nem tartották elégségesnek. Ebben a részben a szerző a rámista utilitarizmus jegyében végigvizsgálja az összes tudományt abból a szempontból, hogy hogyan mutatkozik meg bennük a logikai elvek használhatósága. Egy-két példa a retorikával való összevetésből: a metonímia az *argumenta consentanea* alkalmazása, az ironia az *oppositum*ból következik, a metafora a *similiák* *comparatio*jához tartozik, a synekdoché a *totum* és a *pars* viszonyával azonos.

1653-ban magának Ramusnak a dialektikája hagyta el a váradi nyomdát, Amesius néhány munkájával együtt. A Ramus-szöveg a század végén és a következő század elején Debrecenben még háromszor megjelent.⁹

Az első kiadás körülményeiről semmi nem olvasható a kötetben, nem derül ki belőle, kinek a munkáját dicséri. A váradi iskola tanáira vonatkozó adatok alapján Herepei János szerint „valószínűnek tarthatjuk, hogy Tarpai és puritánus elveket valló társainak elhatározásából adott ki Váradon 1653-ban... Ramus Péter 'Dialecticája'...”. Tarpai Szilágyi András társai alatt Szathmári Baka Péter és Enyedi Sámuel értendő.¹⁰ A szakirodalom által feldolgozott adatokból nem hámozható ki, melyik professzor milyen tantárgyat tanított.

Egy magyar rámista, Tolnai F. István egy megjegyzése alapján viszont szűkíthetőnek tűnik a kör. Tolnai Franekerben, 1659-ben kiadott *Λυχνος λογικος* című munkájának előszavában megemlékezik itthoni tanáiról. Közöttük szerepel az a Tarpai András, aki Váradon elsőként nyitotta meg előtte a logikához vezető széles utat.¹¹

⁹ RMK II. 799. Szabó Károlynak a debreceni kiadásokra vonatkozó adatait TÓTH Béla (*Ramus hatása Debrecenben*, Könyv és könyvtár, XII, Debrecen, 1979) az újabb nyomdátörténeti kutatások alapján a következőképpen korrigálja: RMK II. 2034 (1695); 1878 (1697); 2206 (1704).

¹⁰ HEREPEI János, *Adatok a Rákócziak váradi kollégiumának történetéhez*, in: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp. – Szeged, 1966. 19–131; 83–99.

¹¹ RMK II. 2057. A dicsért tanárok között: „Andrea S. Tarpai... in Illustri Varadiensium Gymnasio... qui primus mihi amplam ad Logicam aperuit viam.”

Talán nem alaptalan az a feltételezés, hogy Ramus dialektikájának és Amesius logikai műveinek kiadásában meghatározó szerepe a váradi logikatanárnak, Szilágyi Tarpai Andrásnak lehetett.

A váradi–debreceni kiadáscsoportból nemcsak azért a váradi a legérdekesebb, mert az az első, hanem azért is, mert a dialektika mellett Amesius öt művét is tartalmazza (köztük két logikait), amelyek a debreceni kiadásokban már nincsenek benne.

A váradi–debreceni Ramus-textus a szövegtörténet legnagyobb mértékben egyszerűsített változatának a családját gyarapítja. A több lépésben módosuló dialektikának a későbbiekre nézve mérvadónak tekintett változata az 1572-es redakció. Ebben alakult ki a végleges felosztás: az 1569-es kiadás második könyvének első fejezete két részre válik. Így az első könyv 33 fejezetét a második könyv 20 fejezete követi. A korábbiakhoz képest azonban ez a változat rövidített, terjedelme mintegy 15 000 szóra csökkent.

Ezt a formát később iskolai használatra tovább tömörítették (Speyer, 1595). Ez a deriváció, a *manualis forma*, vagy – az angol nyelvű szakirodalom szerint – *vest-pocket schoolboy edition* különböző helyeken igen sokszor megjelent.¹² Az 1595-ös speyeri kiadás egy példányát őrzik az Országos Széchényi Könyvtárban. Az összehasonlításból kitűnik, hogy a magyarországi Ramus-szövegek szóról szóra megegyeznek a „mellényzsebbe való” könyvecskével. Az előszó is ugyanaz, amit egyébként Ramus eredetileg az 1659-es változathoz írt.¹³

A váradi kiadás Amesius-corpusa öt darabot tartalmaz. Szempontunkból kevésbé érdekes a két utolsó, egy-egy teológiai disputáció a metafizika és az etika ellen. A nyitó darab, a *Technometria* a tudományok rendszerét adja; a különböző diszciplínák egymáshoz való kapcsolódásáról, ezek természetéről és hasznáról szól. A *Demonstratio logicae verae* a ramusi dialektika Amesius-féle átirata, Apáczai forrása; a *Theses logicae* 363 pontja Martonfalvi fő támasza.

Pontos bibliográfiái leírás áll rendelkezésünkre egy olyan kiadványról, amely együttesen tartalmazza a fenti öt munkát, azzal a különbséggel, hogy a *Technometria* két változatban szerepel benne. A gyűjtemény *Philosophemata* cím alatt jelent meg Cambridge-ben, 1646-ban.¹⁴ Ugyanezzel a címmel kiadtak már korábban egy Amesius-gyűjteményt, Leidenben, 1643-ban. A *Theses logicae* első megjelenése Howell szerint az 1646-os posztumusz kiadás; ha ez így van, a leideni kötet nem lehetett a váradi forrása. Számon tartanak még egy amszterdami *Philosophematát* 1651-ből. A két holland gyűjtemény tartalmát a bibliográfia nem árulja el,¹⁵ viszont az amszterdaminak egy mikrofilm-másolata megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Tartalma pontosan megegyezik a cambridge-iével, ahogyan erre az utóbbi részletes bibliográfiai leírásából következtetni lehet.

A magyar kiadó szándékaira nézve tanulságos adalékkal szolgálnak a mintának tekinthető és az itthoni változatok közötti különbségek. Mindkét számításba vehető külföldi kiadványban a *Technometria* áll a kötet élén. Az angol és a holland kiadásban ezt a teológiai értekezések követik, majd a logikai művek zárják a kötetet. A váradi edícióban a *Technometria* után a logikák jönnek, utoljára maradnak a teológiai művek. A kiadó bizonyára fontosabbnak találta a logikai munkákat – hiszen éppen Ramus dialektikájához csatolta őket.

Még érdekesebb megfigyelní, hogy a külföldi kötetek két *Technometria*-változata közül a magyar kiadó melyiket választotta. A mintául szolgáló edíciónak már a címlapja

¹² ONG, 180–183; 232.

¹³ ONG, 190.

¹⁴ HOWELL, Wilbur Samuel, *Logic and Rhetoric in England, 1500–1700*. Princeton, New Jersey, 1965. 210–211. Vö. ONG, 267.

¹⁵ ONG, 267, 269.

is elárulja, hogy a *Technometria duplici methodo* kerül előadásra. Az első változat ki-jelentő mondatok sorozata, 169 pontra tagolva. A második, mint azt a cím is jelzi, kérdésekre és feleletekre van bontva, hogy könnyebben meg lehessen tanulni.¹⁶ A vá-radi kiadásban *Technometria* cím alatt az utóbbi változat olvasható, nyilván azért, mert a kiadó iskolai használatra szánta művét, és a két variáns közül ezt tartotta tanulásra alkalmasabbnak.

A váradi kiadás második részét, az Amesius-corpust az Akadémiai Könyvtárban is őrzik egy példányban.¹⁷ Nem haszontalan ezt sem kézbe venni: az utolsó lap kéz-iratos bejegyzése bizonyítja, hogy Amesius logikáját még a XVIII. század közepén is használták. *Inservit usui Samuelis Komáromi, 1742* – adja tudtul a kézírás. Érdekes vé-letlen, hogy éppen ebben az évben vezették be Debrecenben Breitinger és Freyer wolffi szellemű tankönyveit – így a fenti idézet jelképesen akár a magyarországi rámizmus utolsó dokumentumának is tekinthető.

Visszatérve a XVII. század közepéhez: 1659-ben hagyta el a sárospataki nyom-dát Buzinkai Mihály tankönyve, az *Institutionum dialecticarum libri duo...*, ami ter-mészetesen Ramus dialektikájának két könyvén alapul.¹⁸ Az ajánlásban a szerző a tudományok hasznának fejtegetése során összekapcsolja a tudatlanságot és az ország romlását. Nem csoda – írja –, hogy rossz a helyzet, ha olyan vezetőink vannak, akik a grammatikával befejezték tanulmányaikat. Az általános megfogalmazásból nem derül ki, kikre kellene gondolnunk.

A mű közel félezer oldalon magyarázza Ramus logikáját, igen alapos munka. Gyak-ran kiderül, hogy Buzinkai gondosan válogatott a forrásokból, és saját meggyőződését követve szerkesztette egybe az anyagot. A szillogizmusok tárgyalásánál például hivat-kozik arra, milyen felosztást alkalmaztak Ramus és tanítványai, és leírja, hogy mi az, amit ő helyesebbnek tart.¹⁹

A tankönyv középkorai használatra éppen részletessége miatt nem volt alkalmas. Megjelenése után két évvel Buzinkai kiadta rövidített változatát *Compendii logici libri duo...* címmel. Úgy tűnik, ez a legtöbb kiadást megért magyar szerkesztésű logikai tankönyv, hat különböző megjelenéséről van tudomásunk.²⁰

A *Compendium* első kiadásának előszavában a szerző megírja, hogy gyakorlati okok késztették a tömörítésre. A tanulónak sem idejük, sem emlékezetük nem teszi lehető-vé, hogy korábbi roppant művét sajátítsák el. A könyv egyébként mintegy harmadás-ra, 472-ről 163 lapra csökkent. A további kiadások élén az 1668-as ajánlás áll. Ebből kitűnik, hogy a szerző sürgető kérésnek tett eleget az ismételt edícióval: kollégái nem szüntek meg biztatni, hogy újra bocsássa ki tankönyvét. Még ha kissé közhelyszerű is ez az érv, figyelemreméltó, hogy az indoklásban az szerepel: az újabb kiadásra a magyar iskolák hasznára van szükség (*in emolumentum Scholarum Hungaricarum*).

Hangsúlyoznunk kell annak jelentőségét, hogy logikáját Buzinkai két változatban

¹⁶ *Guilielmi AMESII... Philosophemata...*, Amszterdam, 1651. A *Technometria* második változa-tának pontos címe: „Alia Technometriae delineatio per quaestiones et responsiones ad faciliorem captum instituta ac proposita secunda”.

¹⁷ A fél könyv egy kolligátum második része, Martonfalvi György *Examen logicum*ához van hozzákötve.

¹⁸ *RMK* II. 938.

¹⁹ „Hanc Syllogismi distributionem, Ramus et ejus Alumni soli Syllogismo simplici tribuunt: rectius tamen Syllogismo perfecto assignatur...” 421.

²⁰ *RMK* II. 974. Feltételeznünk kell egy 1666-os megjelenést is, mivel az 1668-as kiadás előszavá-ban a szerző arról ír, hogy az utolsó megjelenés óta eltelt két évben valamennyi példány elfogyott. *RMK* II. 1156 (Sárospatak, 1668); 1292a (Kassa, 1672), vö. *Adalékok a Régi Magyar Könyvtár II. kötetéhez. Dr. DÉZSI Lajostól*, Magyar Könyvszemle, 1906. 131–153; 147; *RMK* II. 1833 (Lőcse, 1696); 2113 (uo., 1702).

is megírta. Ugyanannak a rendszernek az igényesebb, terjedelmesebb, akár főiskolai, egyetemi tanulmányokhoz is használható változata – valamint az egyszerűbb, középiszkolai tankönyvnek szánt sűrítmény: olyan gyakorlat, ami a legjobb külföldi szerzőknél figyelhető meg. Nem véletlen, hogy az említett logikáírók közül leginkább a német Bisterfeld ismerhette ezt az eljárást. Gyulafehérvári tanítványainak rövid kompendiumot állított össze, de elkészítette a részletezőbb változatot is, ami halála után külföldön jelent meg. Jellemző példáit láthatjuk majd e kettősségnek a retorikák tárgyalásánál: a legnépszerűbb külföldi kézikönyvek szerzői – Vossius, Dietericus – ugyancsak két változatban dolgozták ki műveiket.

Buzinkai „nagy dialektikáját” itthon, egyetem nem lévén, nem volt hol használni, nyilván ezért nem is adták ki egynél többször. Akik pedig külföldön jártak főiskolára, egyetemre, tanulhattak az ott bevett tankönyvekből, így Buzinkai tekintélyes művének végül is nem volt közönsége – mindazonáltal a szerzőnek igen nagy érdeme, hogy alkalmasnak tartotta magát egy magas szintű kézikönyv megszerkesztésére, és azt európai színvonalon el is készítette.

Logikai irodalmunkban nemcsak a rámizmus hazai recepciója, hanem a magyar kritikátörténet szempontjából is a legjelentősebb a debreceni Martonfalvi Tóth György munkássága. Hollandiai és angliai tanulmányok után, Franekerben szerzett teológiai doktorátussal érkezett haza, és 1659 őszétől a várad kollégiumban tanított. A város török kézre jutása (1660. aug. 27.) után az iskolával együtt Debrecenbe költözött. Értékes művekben gazdag debreceni tanársága jó két évtizedet tesz ki.

Martonfalvi első logikai munkája, a *Petri Rami dialecticae libri duo...* először Utrechtben jelent meg, a szerző ottani tartózkodása idején, 1658-ban; majd 1664-ben Debrecenben.²¹

Az 1650-es évek hollandiai magyar diákjai által az egyik leggyakrabban hivatkozot tekintély a már említett Adrianus Heereboord. A szerzőt a logikátörténet nem tartja eredeti gondolkodónak. Fő művét úgy jellemzik, mint mestere, Burgerdiscius nyomán készült igénytelen kompendiumot. A rámista és karteziánus tanok egyesítése, a *cartesiramismus* jellegzetes képviselőjeként említik.²²

A szóbanforgó Martonfalvi-műhöz Heereboord írt előszót, amelyben rámizmusáért dicséri tanítványát. Itt írja le azt a kitétel, amit Tolnai F. István majd negyedszázad múltán is idéz: soha nem lehet nagygyá, aki számára nem Ramus a nagyság mintaképe.²³

Martonfalvi 700 lapnál hosszabban magyarázza végig Ramus dialektikáját. Függelékét is csatol hozzá, *Usus logicae Rameae* címmel, amelyben a logikai tételek gyakorlati alkalmazását szemlélteti példákkal. Feltűnő, hogy a máshol Martonfalvi által is nagy tisztelettel említett bázeli rámistának, Amandus Polanusnak van egy olyan logikai műve, amelyhez hasonló című függelék csatlakozik; de Heereboord logikáját is a disziplina hasznát taglaló függelék zárja.²⁴ Ha hozzá lehetne jutni az eredeti szövegekhez, bizonyára újabb adatokat lehetne találni a magyar rámizmus forrásaihoz.

Túl azon, hogy a vaskos kötet a század legalaposabb, nyomtatásban megjelent magyar logikai műve, azért is különös figyelmet érdemel, mert Maronfalvi a latin szöveggel párhuzamosan kísérletet tesz a magyar logikai műnyelv következetes alkalmazására. Ennek jelentőségével maga is tisztában lehetett, mert már a címben is előrebecsátotta, hogy a két könyv *Ungarico idiomate... resoluti et illustrati*. A bevezetőben említi az *Ungarica juventust*, melynek hasznára kíván válni munkájával. Martonfalvi kifejti,

²¹ RMK III. 2021; RMK II. 1031.

²² RISSE, 1. 520, 531; 2. 47.

²³ „Nunquam fore magnum, cui Ramus non est Magnus.”

²⁴ POLANUS: *Logica... accessit brevis admonitio de usu logicae...*; HEEREBOORD: *Εμπνευσις logica... accedit... Praxis Logicae...* vö. ONG, 227.

hogy miért tartja elgondolását hasznosnak: az anyanyelvű kifejezések hozzá fognak járulni, hogy a tanulók a latin dialektikát jobban megértsék. A szerző azt is ígéri – feltehetően saját tapasztalatai alapján –, hogy a módszer helyességéről a gyakorlat fogja meggyőzni azt, aki kipróbálja.²⁵

Könyvében Martonfalvi a folyamatos latin szövegben a latin terminusok után adja meg a magyar kifejezéseket. Ugyanezt az eljárást követi más latin műveiben az *ars concionandi* terminológiájánál is. A magyar logikai műszavak legnagyobbbrészt megegyeznek Apáczai megoldásaival, amelyeket a *Magyar Logikácskában* és a *Magyar Enciklopédiában* alkalmazott. Bizonyos, hogy ha a módszer folyamatossága meg nem szakad, ez lehetett volna a járható út az *Ungarica Dialectica* és a magyar tudományos műnyelv fokozatos megerősödéséhez, majd önállósodásához – sokkal inkább, mint Apáczai erőszakolt purizmusa.

A Ramus-kommentárral együtt jelent meg Debrecenben, 1664-ben Martonfalvi másik logikai műve, az *Examen logicum*...²⁶ A munka Keckermann, Wendelinus, Bisterfeld és „néhány mások” tanításait vizsgálja. Célja – amint azt a szerző a bevezetőben előadja –, hogy a felsorolt logikusok tanainak helytelenségét megmutassa, és meggyőzze az olvasót a rámisták igazságáról. Martonfalvi előrebocsátja, hogy okfejtéseiben Amesius 363 logikai tézisére fog támaszkodni. (Csak az eddig említett szerzők nyomán is kitűnik a XVII. századi logikai elméletek bonyolultsága; emlékezhetünk, hogy Bisterfeldet Heereboord ráizmusaért dicsérte, Martonfalvi az attól való eltérései miatt kárhoztatja, Amesius nyomán – ráadásul Heereboord is, Amesius is eltávolodott az „orthodox” ráizmustól...)

Martonfalvi könyve 11 decasból áll, mindegyikben 10 kérdés szerepel. A kérdés általában az, hogy vajon helyes-e Keckermann (Wendelinus, Bisterfeld) valamely idézett állítása. Rögtön kiderül, hogy nem – és következnek az ellenvetések, illetve az ezekkel szemben támasztható ellenérvek cáfolatai.

Hogy Maronfalvi ismerte-e Bisterfeld teljes logikáját, a *Logicae libri tres*...-t, nem tudni; az azonban tény, hogy az idézett Bisterfeld-állítások általában szó szerint megálthatók a vázlatos forma, az *Elementa logica* itthoni kiadásaiban is.

III.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a magyarországi logikai tankönyvekre első sorban a célszerűség jellemző. Olyan műveket nyomott a hazai sajtó, amelyek összeállításánál hangsúlyozott szempont a könnyű tanulhatóság volt. Ez valamennyi külföldi mű ismert magyar edíciójáról elmondható. Az 1653-as váradi Ramus-Amesius-kiadásnál még a szerkesztő érdeme is lehet méltatni. Nem egy az egyben másolt le egy idegen tankönyvet, hanem válogatott: a legegyszerűbb Ramus-szöveghez csatolt egy olyan Amesius-gyűjteményt, amelyben a minta két lehetősége közül a praktikusabbat illesztette saját szerkesztményébe.

Ugyanakkor – az említettek közül – Buzinkai és Martonfalvi terjedelmes összefoglalói a legigényesebb tankönyvek szintjén, tudományos alapossággal tárgyalják a logikát. Martonfalvi *Examenében* a kimerítő elemzés polemikus formában jelenik meg.

A logikai tankönyvirodalomban különösen fontosak azok a megnyilvánulások, amelyek szerint a szerzőt Magyarország kulturális felemelkedése foglalkoztatja. A tankönyvek nagyobb részében arról az iskoláról, városról esik szó, amelynek számára a

²⁵ „Terminos totius Artis in usum Ungaricae juventutis Ungarico idiomate donavimus, quos si colligeris, atque colligaveris, Ungaricam quoque Dialecticam nancisceris, quae quantam intelligentiae lucem Dialecticae latinae allatura et praebitura sit, experientia te docebit.”

²⁶ RMK II. 1032.

mű készült. Némelyek azonban azzal is tisztában vannak, hogy munkájukkal szűkebb környezetük hasznán túlmenően hozzájárulhatnak az egész nemzet megjobbításához. A jelen rövid összefoglalóban nem szoltam részletesebben Apáczai munkásságáról; *Logikácskájának* ajánlásában háromszor fordul elő a *magyar nemzet* szókapcsolat, az *Enciklopédia* latin előszavában pedig a *Patria* és a *Juventus Hungarica* kerül említésre. Buzinkai az *Institutio* bevezetőjében a korabeli magyar állapotokra vonatkoztatja a kulturális elmaradottság és a nemzet hátrányos helyzetének összefüggéseit; a *Compendium* ajánlásában a *Scholae Hungaricae* hasznát tartja szem előtt. Martonfalvi György ugyancsak az *Ungarica Juventusnak* akar szolgálni. Ezek a megjegyzések világosan mutatják a nemzettudat határozott jelenlétét.

Retorika

I.

XVII. századi retorikai irodalmunkból először a tudományág egészét összefoglaló művekkel kell foglalkoznunk. Retorika kevesebb jelent meg, mint logika, hazai szerkesztésű mindössze négy. 6 külföldi szerző 10 művének 20 kiadásáról, 3 magyar szerző 4 munkájának 7 megjelenéséről tudunk. (Áttekintő táblázat a függelékben.)

Az RMK-anyagban akadnak egyes részterületeket tárgyaló írások, valamint az oktatás szolgálatában álló egyéb segédeszközök, elsősorban az imitációhoz mintát adó szöveggyűjtemények. Az ismertetésnél teljességre csak az összefoglaló, teljes körű retorikáknál törekszem.

A XVII. században Európa-szerte egységes a retorikai köznyelv, katolikus és protestáns elmélet között alig van különbség. Az Arisztotelész–Cicero–Quintilianus „szentháromságon” alapuló, klasszicizáló humanista szónoklattan szinte egyeduralkodó. A képzés célja Sturm sokszor idézett megfogalmazásában a *sapiens atque eloquens pietas*.²⁷ A jezsuita „ratiókból” ugyancsak a *sapientia*, az *eloquentia* és a *pietas* fogalma hámozható ki, ha más szavakkal is fejezték ki őket. A protestánsok és a katolikus oktatás monopóliumával rendelkező jezsuiták felfogása közötti egyetlen lényeges különbség a szabályokat közvetlenül nem érinti.

A protestáns humanizmus legfőbb célja az ember, mint *animal loquens* azon tulajdonságainak a kifejlesztése, amelyek az összes többi élőlény fölé emelik. A jezsuiták számára a retorika is az ellenreformáció szolgálatában áll: az *ecclesia militans* fegyvere, védelmezi az igaz hitet és megtéríti az eretnekeket.²⁸

Ahogy a XVI. századi logikában a legradikálisabbnak Ramus logikája tűnik, úgy a ráamista retorika tér el jelentősebben az antik kánonoktól. A retorikának az *elocutiora* és az *actiora* való korlátozása erőteljesen szűkítette volna a diszciplína területét – de a XVII. században ennek már nincs hatása. Mint látni fogjuk, még Ramus leghűségesebb követői is kénytelenek voltak belátni, hogy a két részes retorika használhatatlan, ezért olyan áthidaló megoldást találtak, ami végül is visszavezetett a hagyományos, öt részes felosztáshoz.

A magyarországi retorikai irodalmat meghatározó XVI–XVII. századi külföldi irányzatokat és azok hazai jelentkezését a következő sorrendben tekintem át:

1. katolikusok
2. evangélikusok
3. a református „orthodoxia” képviselői

²⁷ „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem, finem esse studiorum.” Sturm 1528-as programjából idézi BARNER, 259.

²⁸ BARNER, 330–332.

4. a rámista „zsákutca”

5. a rámista indíttatású szinkretizmus evangélikus és református képviselői.

II.

1. A katolikus retorikaoktatás csaknem kizárólagos tankönyve a Portugáliában működő spanyol jezsuita, Cyprianus Soarius (Soarez) kompendiuma, a *De arte rhetorica libri tres*. Első kiadása 1562-ből ismert, és a XIX. század közepéig kétszáznál többször nyomták újra, nálunk is jónéhányszor, különösen az 1700-as években. A XVII. században Ludovicus Carbo elkészítette a szabályok táblázatos összefoglalását *Tabulae rhetoricae Cypriani Soarii* címmel.²⁹

A magyarországi jezsuita iskolákban a tanárok bizonyára sokáig külföldről behozott könyvekből tanítottak. Először 1670-ből van rá adatunk, hogy „a Soariust” itthon is kiadták, Nagyszombatban, de ebből az edícióból példányt nem találtam.³⁰ Megvan viszont az 1675-ös lőcsei kiadás, amely Carbo táblázataival egyidőben jelent meg.³¹ A cím ugyan egyszerűen csak *Praecepta rhetorices pro Gymnasio RR. PP. Societatis Jesu Regni Hungariae*, de a szöveg csaknem betű szerint megegyezik a *De arte rhetorica* XVI. századi kiadásaival.³² Soariusnak a keresztény olvasóhoz intézett előszava változatlan.

A protestáns retorikák számbavételénél szövegek majd részletesebben egy 1656-os váradai tankönyvről, amelyről Tarnai Andor kutatásai bizonyították be, hogy Soariusra vezethető vissza.³³

2. A protestánsok számára mértékadónak tekintett retorika megalkotása, akárcsak a logikáé, Melanchthon nevéhez fűződik. Az antikizáló humanista hagyományokra épülő rendszert a „praeceptor” három változatban dolgozta ki (1519, 1521, 1531). Az alap a hagyományos ötös felosztás. Melanchthon tankönyveit eredeti formájukban sokáig használták Magyarországon, de széles körben elterjedtek Sturm átdolgozásai is. Az *artes dicendi* melanchthoni elvei nyomán Sturm munkálta ki azt az iskolarendszert, amely a protestáns oktatást a XVII. század során végig meghatározta.³⁴

3. A reformátusok is használták még az 1600-as években is a Melanchthon–Sturm-féle tankönyveket, de ezeket Európa-szerte fokozatosan kiszorították az újabb munkák. A század legelterjedtebb retorikája protestáns körökben Vossius (Voss) munkája volt. Olyannyira soha nem vált egyeduralgódóvá, ahogy Soarius a katolikusoknál, de a kiadások száma alapján igen népszerűnek tűnik. Érdemes röviden szólni róla, mert Magyarországon két olyan retorika is megjelent, amelyek a címlap állítása szerint Vossiusra mennek vissza.

Vossius rendszere, akárcsak Soariusé vagy Melanchthoné, a klasszikus ötös felosztást követi. A mestere két változatban fogalmazta meg retorikáját.

Először az úgynevezett „nagy Vossius” jelent meg *Commentariorum rhetoricorum, sive oratoriarum institutionum libri sex* (Leiden, 1606) címen. A könyv negyedrért formá-

²⁹ A magyar szakirodalomban Soarius retorikáját ismerteti BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*. Bp., 1979. 37–41. A XVIII. századi magyar kiadásokról ír BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp., 1971. 51–60. Egy átdolgozást (Nagyszombat, 1709, RMK II. 2377) részletesebben bemutat.

³⁰ RMK II. 1245.

³¹ RMK II. 1362, 1363.

³² Az OSZK-ban őrzött három kölni edícióval – 1574, 1586, 1591 – összehasonlítva az eltérések részben az írásmód különbségéből adódnak, mint pl. *author-auctor*; másrészt a margóra nyomtatott megjegyzések a lőcsei változatban szűkszavúbbak.

³³ *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek*. Irta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp., 1981. 142.

³⁴ BARNER, 258–265.

ban közel ezer lapos, a részletes magyarázatokat bőséges szöveggyűjtemény illusztrálja Arisztoteléstől a XVII. századi szerzőkig. A roppant terjedelem ellenére bizonyára sokan forgatták szívesen, mert a század folyamán kilenc kiadást ért meg.³⁵

Középiskolai használatra Vossius elkészítette művének egy rövidített változatát: *Rhetorices contractae, sive partitionum oratoriarum libri quinque* (Leiden, 1621). Ez a „kis Vossius” vált igazán népszerűvé. Sikerét világos felépítése, áttekinthetősége mellett a szerencsés előadásmóddal magyarázzák: a szerző élvezetesen tudta ismertetni a klasszikus retorika rendszerét, anélkül, hogy unalmas, rigorózus fejtegetésekbe bonyolódott volna.

Az eredeti megfogalmazásnak csak a XVII. században 28 kiadását tartják számon, de még a következő században is meg-megjelent. Többször kiadták Mitternacht átdolgozásában is. Ezt a változatot tovább alakította Koeber, és nem is sikertelenül: *Vossio-Mitternachtiana* retorikájának az első kolozsvári Vossius megjelenésének évében (1696) Lipcsében éppen a kilencedik redakciója látott napvilágot. Akárcsak „a Soariusnak”, „a Vossiusnak” is elkészült a táblázatokba tömörített összefoglalása Jacob Thomasiusnak, a lipcsei egyetem retorikaprofesszorának a jóvoltából.³⁶

A Vossiusra hivatkozó magyar kiadású retorikák, úgy tűnik, igen nagy mértékben egyszerűsített változatok. A „kis Vossius” terjedelmének mintegy harmadát teszik ki, és éppen azok a vonások hiányoznak belőlük, amelyekben a kutatás az eredeti *Rhetorices contractae* legfőbb értékeit látja.³⁷

Barner szerint Vossius retorikájának van egy pontja, ahol érintkezik kora modern irodalmi törekvéseivel. A barokk retorikák stíluseszménye, akárcsak a humanistáké, az *aurea latinitas*. Az *imitatio* elsődleges példaképe Cicero kell, hogy legyen. Bizonyos műfajban esetleg megengedhető olyan auktorok utánzása, akiknek stílusa nem esik túlságosan messze Ciceroétól, például Caesar, Livius, Curtius Rufus.

Ettől eltér Vossius, amikor azt mondja, hogy ha valaki már kellőképpen elsajátította a klasszikus stílust, mindenféle szerzőket követhet, akár olyanokat is, mint Apuleius, Sallustius vagy Seneca. Az általános felfogásnak ellentmondó engedékenység Barner számára azt bizonyítja, hogy Vossius műve szorosan összefügg az irodalmi ízlés változásával.

A Magyarországon kiadott változatokban stíluseszményről szó sincs, látnivalóan a klasszikus retorikai alapismeretek elsajátítását tűzték kizárólagos célként a tanulók elé.

Az első ismert nyomtatvány, amely Vossiusra hivatkozik, evangélikus szerző műve. A német Johannes Schwarz bártfai rektorsága idején adta ki *Rudimenta rhetoricae* címmel tankönyvét, 1669-ben. A címlapon is feltűnteti, hogy a tanulóíjúság használatára a Mitternacht-féle Vossius-átdolgozást veszi alapul kompendiumához.³⁸

Az erdélyi iskolák használatára Kolozsváron jelent meg 1696-ban, Tótfalusi Kis Miklósnál egy tankönyv, ami a címe szerint *Gerardi Joannis Vossii Rhetorices contracta* volna.³⁹ Valójában körülbelül annyi köze lehet Vossiushoz, mint az említett Schwarz-féle kiadványnak: terjedelme és felépítése igen hasonló hozzá, száraz, tömör összefoglaló. Igen nehezen áttekinthető, mert nem oszlik nagyobb egységekre: a fejezetek

³⁵ BARNER, 267–269. Egy kiadása (Leiden, 1670) megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

³⁶ BARNER, 266, 269–274.

³⁷ A budapesti nagykönyvtárakban a „kis Vossiushoz” nem tudtam hozzájutni, így erényeinek méltatásánál BARNER fentebb hivatkozott helyeire vagyok kénytelen támaszkodni.

³⁸ *Rudimenta Rhetoricae ex Partitionibus et Institutionibus Gerardi Johannis Vossii... studio et operis M. Sebastiani Mitternacht... extracta: nunc vero... a Johanne Schwarzio... excusa.* A kiadvány a számontartott RMK-anyagban nem szerepel. Tarnai Andor szívésségéből jutottam egy xerox-másolathoz, ami a hallei Egyetemi Könyvtár példányáról készült.

³⁹ RMK II. 1832. Részletesen ismerteti BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 47–50.

sorszámozása folyamatosan követi egymást, semmi egyéb tagolás nincs. Ugyanez a kiadvány 1729-ben is megjelent Kolozsváron.

Ebben a dolgozatban nem szándékozom elmerülni a kéziratos iskolai jegyzetek problémáiban, egyet most Vossiushoz kapcsolódóan mégis megemlítek. A kézirat címe szerint ugyancsak a *Rhetorices contractae* kellene legyen.⁴⁰ Megerősíti, hogy a református eredetű mű változatait több protestáns felekezetben használták: ez a keltezés szerint készült *Claudiopoli, in Collegio Unitariorum, 1698*.

Az eddigiek is szemléletesen példázzák a retorika interkonfesszionalizmusát, az európai retorikai köznyelv egységességét, amit a bevezetőben említettem. Láthattuk, hogy alapvető különbség nincs a jezsuita Soarius műve és a protestáns kézikönyvek között. Melanchthont pedig a reformátusok is tanulták, és a kálvinista Vossius – hogy csak a hazai példáknál maradjunk – a bártfai evangélikus és a kolozsvári unitárius iskolákban is hasznosították. Az említett szerzők, irányzatok megegyeznek abban, hogy a szónoklattant valamennyien a klasszikus öt részes felosztás alapján tárgyalják. Ehhez képest jelent némi eltérést a rámista retorika, bár eredeti formájában nem sokáig érezte hatását.

4. Ramus nézetei a dialektika primátusának hirdetésével a humán tudományok klasszikus-humanista rendszerét némiképp módosították. Az *inventio* és a *dispositio* a logika két fő részévé vált, az utóbbi a *memoria* külön részként való kezelését is feleslegessé tette. A ramusi retorika *elocutiora* és *pronunciatora* való felosztása először 1548-ban látott napvilágot.

5. A XVII. században Magyarországon a rámista dialektika jelentős hatásával összhangban a legtöbb kiadott retorika is a rámizmussal van kapcsolatban. Míg azonban a szinkretikus logikák Ramus dialektikájából sok mindent megőriztek, a retorikák nem az alapkoncepciót tükrözik, hanem éppen az annak ellenhatásaként kialakult gyakorlatot.

A XVI–XVII. század fordulójára bebizonyosodott, hogy az *elocutioból* és *pronunciatioból* álló retorika nem pótolhatja a hagyományos, öt részes konstrukciót. A logika által tárgyalt *inventioból* és *dispositioból* a szónoklattan számára nélkülözhetetlen részek maradtak ki. A dichotóm felosztású retorika kibővítésére az angolok szolgáltattak példát, megteremtve a XVII. századi szinkretikus rendszerek alapját. Charles Butler a XVI. század végén még lényegében változatlanul adta közre a ramusi retorika két könyvét (Oxford, 1597). Az újabb kiadásokhoz azonban csatolta az *oratoria* két könyvét, teljessé téve velük a rendszert.⁴¹ A korrekciós eljárás lényegét a Magyarországon is megjelent külföldi műveken is tanulmányozhatjuk, sőt, a hazai iskolák számára szerkesztett tankönyvek jelentős része ebben a szellemben készült.

A német szinkretikusok egyik legismertebb képviselője Cunradus Dietericus (Dieterich). Retorikai műveit, ahogyan ezt másoknál is megfigyelhetjük, két változatban írta meg: igényesebb megfogalmazásban, bővebben – és az egyszerűbb tanulhatóság kedvéért rövidebben, tömörebben. Mindkét forma két részből áll: *retorikából* és *oratoriából*.

A bővebb változat *Institutiones rhetoricae* (1613), illetve *Institutiones oratoriae* (1615) címmel jelent meg. Népszerűségükre jellemző, hogy még 1752-es kiadásukról is tudnak a bibliográfiák.⁴² A terjedelmesebb megfogalmazásból a *retorikai* intécióknak ismerjük egy itthoni megjelenését (Lőcse, 1657).⁴³ A kötetet bevezető 1628-as keltezésű ajánlásban Dietericus elmondja, hogy a retorikát olyan módszerrel írta meg,

⁴⁰ OSZK Duod. Lat. 41.

⁴¹ ONG, 117–118, 132–135; HOWELL, 262–269.

⁴² ONG, 125, 144; BARNER, 265.

⁴³ RMK II. 879.

amelyik a lehető legnagyobb mértékben követi Ramust. Felhívja az olvasók figyelmét, hogy ezen *retorikán* kívül kiadta az *oratoriára* vonatkozó tudnivalókat is, amelyet ugyancsak a rámisták jámbor szándékát tiszteletben tartva igyekezett összefoglalni.⁴⁴ A nem éppen vékonyka kötet (249 lap) a szerző ígéretének megfelelően valóban a ramusi retorika lényegét adja.

A rövidített változatot háromszor is kiadták Magyarországon (Szeben, 1648, 1671; Kassa, 1659).⁴⁵ Ez tartalmazza – bár az *RMK*-címléírásból ez nem derül ki – a *retorika* mellett az *oratoriát* is. A címlapon szereplő és a leírásban olvasható *Epitomes praeceptorum Rhetoricae* csak a kötet első részére vonatkozik. A második rész címét nehéz észrevenni, mert az az apró betűkkel telezsúfolt könyvecskében a lap közepére van beszorítva, de azért ott áll: *Epitomes praeceptorum Oratoriae*. A szinte csak címszavakkal jelzett anyagban is szerepelteti a szerző a legfontosabb dolgokat, amelyek Ramus retorikájából hiányoznak, ilyenek például a beszéd részei, a *genera causarum*, a *statusok* tana, a *genera dicendi*.

A Magyarországon megjelent világi retorikák közül a barokk-korban forgalomban lévő mindkét alaptípus együttes bemutatását hazai szerző művében találhatjuk, Andreas Graff tankönyvében. Mivel az ismert kézikönyvek közül ez az egyetlen, amelyik egyaránt ismerteti a *retorika*–*oratoria* kettősségen alapuló rendszert és a hagyományos öt részes felosztást, úgy vélem, megérdemli a kissé részletesebb ismertetést.

A könyv címe *Lex mihi ars Studium eloquentiae absolutum*, Graff trencsényi rektorsága idején jelent meg Lőcsén, 1643-ban.⁴⁶ Míg a szerző ismert logikai és poétikai műve a tervezettnél csak bizonyos részeit tartalmazza, a *retorika* teljes: *elementali*, *systemate* és *gymnasio* szinten foglalja össze a fontosnak ítélt tudnivalókat.

Az *Elementale eloquentiae* című első részben adja a szerző a kettősségen alapuló ékeesszólástant. Leszögezi, hogy az *eloquentia* két részből áll, *retorikából* és *oratoriából*. A *retorika* a beszéd tetszetős megformálásának művészete (*ornate loquendi ratio*), *elocutióból* és *actióból* áll. Az *elocutiot* fontosabb (*primaria*) és kevésbé fontos (*secundaria*) részek alkotják. Elsődleges a *tropologia* és a *schematologia*. Az ezekről szóló fejezetekben Graff lényegében az *elocutio*-tan Ramus-féle feldolgozását reprodukálja. Ezt másodlagos dologként kiegészíti az *euphonologia* és a *rhythmologia* tanításaival. Itt a mondatok hangzásával kapcsolatos fogalmakat tárgyalja (pl. a *comma*, *colon*, *periodus* mibenlétét), illetve a szótagok szintjén megragadható szabályokat (*certa quantitas et dimensio syllabarum*). Az *elocutio* után természetesen nem marad el az *actio* tárgyalása.

Míg ebben a felfogásban a *retorika* a beszéd ékesítéséhez kapcsolódik, az *oratoria* a meggyőzés művészete (*facultas copiose dicendi ad persuadendum*). Két fő része az *inventio* és a *dispositio*. Ezekben a fejezetekben kerül előadásra mindaz, ami a Ramus-féle dialektikából kimaradt, de az ékeesszólás tanához hozzátartozik: legfontosabb a négy *genus*, az *oratoricus locusok* rendszere, illetve a beszéd részei.

Graff tankönyvének második része a *Systema eloquentiae*. Itt a vezérfonal az öt hagyományos egység egymásutánja, igaz, átfogóbb kategóriákba beillesztve. Az ékeesszólásról a szerző *in genere* és *in specie* értekezik. Az általánosságban elsajátítandó két fő rész a beszéd megalkotásáról (*formatio*), illetve előadásáról (*declamatio*) szól. Mint látható, a módszer a Ramus-féle dichotómiát követi. A mindig két újabb részre való osztás a továbbiakban is megmarad, de ez inkább a könnyebb áttekinthetőséget szolgálja, tartalmilag az öt rész hagyományos tudnivalói az érdekesek. A *formatio essentialis* és *accidentalis* elemekből áll. Az előbbieket *materiára* és *formára* tagozódnak:

⁴⁴ „... praecepta ... Rhetorica ad methodum Ramaeam maximam partem conformata praescripti. ... Rudimentis vero istis Rhetoricis, Oratorias Institutiones subieci, quibus orationis partes, variaeque causarum genera stolido Ramaeorum consilio ... tradidi.”

⁴⁵ *RMK* II. 695, 1288; 927.

⁴⁶ *RMK* II. 623.

természetesen az anyaghoz kapcsolódó rész az *inventio*, a *forma* pedig a *dispositio* tanát tartalmazza. Az *accidentalis* elem lényege az *elocutio*. A *formatio* tehát az *inventio*, *dispositio* és az *elocutio*; a *declamatio impressiora* és *actora* oszlik, amelyek – nem nehéz kitalálni – a *memoriával* és a *pronunciatioval* azonosak.

Eddig volt az *eloquentia in genere*, a *specialis* részben a *genera dicendū*ról és a beszédek fajtáiról esik szó. Ebből a fejezetből szerezhetünk tudomást Graffnak egy elveszett vagy lappangó művéről. A familiáris orációk egyik frott változata az *epistola*. A szerző ez alkalommal nem bocsátkozik a levélírás tudományát taglaló részletekbe, mert – mint írja – ezekről a dolgokról a Bártfán kiadott (?) *Epistolicájában* bővebben szolt, és azt is tervezi, hogy a témáról majd még többet fog írni. Nagyon úgy tűnik, mintha a bártfai episztolográfia alatt Graff megjelent nyomtatott kiadást értene; hogy a részletesebb változatot megírta-e valaha, nem tudhatjuk.⁴⁷

A *Studium eloquentiae* harmadik nagy egysége, a *Gymnasium eloquentiae* átfogó rendszert már nem ad, inkább módszertani útmutató. Némiképp emlékeztetve a rámisták kedvelt utilitárius függelékeire, arra vonatkozó tanácsokkal szolgál, hogy az elsajátított elméleti szabályokat hogyan lehet alkalmazni a gyakorlatban.

Az ismertetett rendszerek után a magyar iskolák számára kiadott egyéb tankönyvekről felépítésüket illetően nem sok újdonság mondható. A legtöbb kiadást Piscator és Buzinkai Mihály kompendiumai érték meg, mégpedig nemcsak a gyulafehérvári, illetve sárospataki diákok használatára. Mindketten a *retorika-oratoria* kettősségén alapuló, „kibővített” szinkretikus megoldást alkalmazták.

Piscator igen tömören foglalta össze diákjainak a *retorika* és az *oratoria* legfontosabb megtanulni valóit. Az előbbi 1635-ben jelent meg először Gyulafehérváron, *Rudimenta rhetoricae* címmel; tudunk még egy fehérvári, valamint egy váradi és két debreceni kiadásáról.⁴⁸

A szerző Ramus retorikájából csak az *elocutiot* ismerteti. Az előszóban meg is okolja, miért hagyta el szándékosan az *actiot*. Úgy véli, hogy a diákokat túlzottan megterhelné, meg nem is tartozik szorosan a *retorika* művészetéhez. Amit meg kell tanulni a hallgatóság érzelmi megindításához, azt majd az *oratoriában* írja meg, ami egészen más, mint a *retorika*.⁴⁹

A művecske két könyve így a *tropologia* és a *schematologia*. A tropusokat és a figurákat Ramus nyomán csoportosítja, lényegi eltérések nélkül.

A *Rudimenta oratoriae* első kiadása, amelyről tudunk, tíz évvel a *retorika* után jelent meg, 1645-ben. A *retorika* váradi és egyik debreceni edíciójával egyidőben ezt is újranyomták.⁵⁰ Piscator a megszokott módon itt a hagyományos öt részes felosztás szerint tárgyalja az ékesszólás művészetét. Előszavában el is mondja, hogy a *régi orátorok* széles körben elterjedt tanításait követi, amelyek nemcsak tiszteletet érdemelnek, hanem szerfelett hasznosak is.⁵¹ A klasszikus alapokon álló szónoklattanban a szerző valamennyi fontos dologról szól, kivéve a tropusokról és a figurákról, mert azoknál saját másik tankönyvéhez utasíthatja a diákokat (*de quibus vide Rudimenta nostra Rhetoricae*).

⁴⁷ „De his (=epistulis) fusius Bartphae in Epistolica mea actum est. Plura nunc non addo... quia vita comite de his plura sum dicturus...” I 6r.

⁴⁸ RMK II. 500; 643, 719, 2032, 2149.

⁴⁹ „Doctrinam de Actione, quae Pronunciatione et Gestu corporis continetur, et alteram partem Rhetoricae hactenus constituit, tanquam ab ingenio puerorum et ab hac arte alienam consulto omisi. Quod si in ea doctrina ad movendum affectus auditoris aliquid est momenti, id in Oratoria arte, quam ab hac prorsus distinctam ac seclusam existimamus, tradendum fuerit.”

⁵⁰ RMK II. 658; 718, 2033.

⁵¹ „In quibus (= in oratoriis) secutus sum vulgarem oratorum veterum institutionem, quae sua antiquitate venerabilis, non parum etiam utilitatis habet.”

Kritikatörténeti szempontból érdekesebb az a megjegyzés, amely Piscator kedvezőtlen erdélyi tapasztalataira utal. Az ékesszólás tanításának és tanulásának célravezető módszerei oly kevéssé jutottak el az iskolákba, hogy azt nem is érdemes hosszan ecsegtetni, inkább bánkódni kellene miatta...⁵²

Buzinkai Mihály először saját tanítványai számára adta ki tankönyveit, az *Institutionum rhetoricarum libri duot* (1658) és az *Institutiones oratoriaet* (1659). Később mindkettőt többször is megjelentették Lőcsén is.⁵³

A retorika két könyve természetesen Ramus két könyvének alapul, az *oratoria* majdnem a klasszikus szónoklattant. Buzinkai hívebben követi Ramus elgondolásait, mint Piscator. Míg a gyulafehérvári professzor az *actiot* nagyvonalúan áttette az öt részes szónoklattant megfelelő helyére, sárospataki kollegája jó két évtizeddel később még Ramus szellemében az *actiot* a retorika második könyveként tárgyalta. így viszont az *oratoriában* nemcsak az *elocutiot* intézhette el igen röviden, hanem a *memoria* és a *pronunciatio* is elfért egy lapon, mivel az utóbbiaknál elegendő volt visszautalni a retorikájára (*de quibus fuse praeceptum in Rhetoricis, consulantur ea, quae ibi annotata sunt*).

Szenczi Kertész Ábrahám gondozásában jelent meg Váradon 1656-ban egy szónoklattani kézikönyv: *Georgii Beckheri Elbigensis Orator extemporaneus, seu artis oratoriae Breviarium bipartitum*. Ez az a mű, amelynek egy része Soariusra megy vissza. Szenczi Kertész Ábrahám közvetlen mintája az 1651-es kiadás kellett, hogy legyen, mert a bibliográfiák szerint a műnek az az egyetlen olyan változata, amelyik Beckher névvel jelent meg. Beckher ugyanis nem a valódi szerző: „eloroztta” tanárának, a braunsbergi jezsuita kollégium rektorának, Michael Radaunak 1640 körül keletkezett szónoklattantát, és saját neve alatt adta ki. A következő, 1655-ös edíció és az ezt követők már a címükben is, némelyikük az előszóban is az olvasó tudtára adja, hogy egy Beckher által jogtalanul eltulajdonított munkát tart a kezében, ami valójában Radau műve.⁵⁴

A várad kiadvány, akárcsak a logikáknál ismertetett Szenczi-féle Ramus-Amesius összeállítás, jó példa az igényes szerkesztésű tankönyvekre. A címben is jelzett két rész a Beckher neve alatt közreadott szónoklattant két fő részére vonatkozik, a hagyományoshoz hasonló retorikára, illetve a közvetlen gyakorlati útmutatásokkal szolgáló példatárra. A kötethez episztolográfia is tartozik, külön belső címlappal.

A retorika első része a jelentős változásokon átment Soarius-anyag. Az *author* előszavában bejelenti, hogy nem a Cicero-féle felosztást követi: a *memoriáról* és a *pronunciatoról* nem szól, legfeljebb egészen röviden (*aut nihil, aut aliquid breviter*). Az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio* tudnivalóit kérdés-felelet formában ismerteti a mintául szolgáló kiadás szerzője. Az *inventio* belül hosszasan értekezik az *acumen* fogalmáról – Soariusnál ilyesminek nyoma sincs. A *dispositio*ban a kiadvány a beszédnek öt fő részét tartja számon. Soarius négyet – és még lehetne sorolni az apróbb-nagyobb eltéréseket.

Anélkül, hogy részletekbe menően elmélyednénk a barokk retorika és poétika sajátosságaiban, az *Orator extemporaneus*sal kapcsolatban hangsúlyoznunk kell az *acumen* kimerítő tárgyalásának jelentőségét. Nem véletlen, hogy az antikizáló Soariusnál ilyesmirel nincsen szó, ugyanis ez tipikus barokk jelenség.

Az ismertetett kiadvány meghatározása szerint akkor fejezzük ki magunkat *acute*, ha a beszéd alanya és állítmánya egy részről egymással megegyező tulajdonságokat

⁵² „Ab hac docendi discendique ratione quam longe absint Scholae Transylvanicae, dolendam potius quam verbosae exaggerandum.”

⁵³ RMK II. 908; 1612; 1689; 2159. RMK II. 937; 1662; 2158.

⁵⁴ RMK II. 866. Lásd még a 33. jegyzetet, továbbá: SOMMERVOGEL, Carlos, *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*. VI., Bruxelles – Paris, 1895. 1368–1370.

mutat, más részről pedig eltérőeket. Nem nehéz felfedezni a „két pólus közötti feszültség” esetét. A fogalom a különböző barokk poétikákban a latin *argutus* vagy a hasonló értelmű *acutus* származékaként jelenik meg. Legismertebb neve az *argutia*; esetünkben *acumen*, Tesauronál olaszul *acutezza*. Bán Imre fordításgyűjteményében is találunk példát hasonlóra. Tasso arról elmélkedik, hogy „a világ egységes, bárminő sok tarkaságot zár is ölébe, egy a formája és a lényege, egy a kötelék, amellyel – ellentétek összhangja gyanánt – részei összekapcsolódnak.” Ez a szemlélet Graciánál a következőképpen konkretizálódik: az *elme* lényege „két vagy három *egymástól távolosó ismeret pompás megegyeztetésében*, harmonikus viszonyításában áll...”⁵⁵

Szenczi Kertész Ábrahám kiadványának nagy érdeme, hogy olyan elméleti fogalom leírását is tartalmazza, ami a kor jellemző sajátosságaihoz is kapcsolódik. A jezsuita eredetű kézikönyv protestáns felhasználása pedig újabb példa a retorika interkonfessionális jellegére.

Soarius művétől teljesen független a második rész, a példatár. Terjedelme (304 lap) az előző szabálygyűjteménynek jó kétszerese. Míg az előző rész *generaliter* szólt a szabályokról, ez *speciálisan* a gyakorlatra irányul (*circa Prazin is specie occupatur potissimum*): a szerző miután feltárta a forrásokat, most azt akarja megmutatni, hogyan terebélyesednek ezek folyókká (*volumus... post ostentos fontes, rivos etiam demonstrare*). A felosztás alapja a *genera dicendi*, ezúttal a hagyományos három (*demonstrativum, deliberativum, iudiciale*). A különböző fajtákhoz tartozó beszédek nyilvánvalóan a kortárs gyakorlati igényekhez kapcsolódnak. A gyűjtemény összeállításánál az lehetett a fő szempont, hogy egy retorikailag iskolázott embernek hivatása során milyen alkalmakkor milyen beszédeket kellett tartania. Kérdéses persze, hogy a német viszonyokra kidolgozott útmutatásokból mit lehetett a hazai körülmények között is alkalmazni – de bizonyára akadt ilyen is.

A kötet folytatása a *Justi Lipsii Epistolica institutio*, a mester egy 1587-es előadása – illetve annak ki tudja, hányadik újraírása – nyomán. Az *RMK* az episztolográfiát külön tételként kezeli, talán a belső címlapot önálló címlapként értelmezve. A lapszámozás folyamatossága azonban bizonyítja, hogy nem kolligátummal, hanem *egy* kiadvánnyal van dolgunk. Ezt támasztja alá az episztolográfia utáni, a kötet egészére vonatkozó mutató is. Miután ennek is vége, még mindig marad két és fél lap. Szenczi Kertész Ábrahám a szokásos fordulattal élve – „nehogy ezek a lapok üresen maradjanak” – csatol néhány olyan formulát, amellyel a levelet be lehet fejezni. Ezek XVII. századi angol példák, tehát vagy Szenczi saját gyűjtéséből, vagy egy friss angol episztolográfiából valók.

A magyar vonatkozású retorikák áttekintésénél nem hagyhatjuk említés nélkül Pécseli Király Imre művét, bár ez az 1630 és 1700 közötti időszak előtt keletkezett. Az *Isagoges rhetoricae libri duo* első kiadása 1612-ben jelent meg Oppenheimben, a másodiktól nem tudunk, a harmadik, az 1639-es nürnbergi esik a vizsgált korszakba.⁵⁶ A mű az evangélikus orthodoxia klasszicizáló, az öt részes retorikára épülő vonulatába illeszkedik. Kritikatörténeti jelentőséget annak a ténynek tulajdoníthatunk, hogy míg az első kiadás Pécseli leendő tanítványainak készült, a címlap szerint *in usum Scholae Komaromiensis* – addig a harmadik már *in usum Scholarum Hungariae*. Ennek megfelelően a szerző egyébként változatlan előszavának megszólítását is átfírták, itt már *Studiosis Hungariae* szól a bevezető.

⁵⁵ „... tunc acute loquimur, quando Praedicatum et Subjectum orationis ex una parte secum conveniunt, ex alia vero parte disconveniunt.” – Vö. BEETZ, Manfred, *Rhetorische Logik*. Tübingen, 1980. 210. Az idézett fordítások forrása: A barokk. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta és magyarázta BÁN Imre. Bp., 1962. 91, 116.

⁵⁶ *RMK* III. 1112, 1551. Részletesen ismerteti BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek*... 14–22.

Feltételezhetjük, hogy az ezt a kiadást szorgalmazó magyarok már nem a komáromi, hanem más, esetleg több hazai iskola számára nyomatták ki Pécseli munkáját. Itthoni használatra szánt könyvek külföldi kiadására nem nehéz analógiát találni. A logikáknál volt szó Martonfalvi György és Tolnai F. István latin munkáinak holland megjelenéséről, de Apáczai *Enciklopédiája* is Utrechtben látott napvilágot. Német földön Szenczi Molnár Albertnek öt magyar könyvét adták ki; Comenius *Orbis pictus*ának egy magyart is tartalmazó változata éppen Nürnbergben kétszer is megjelent. Sorolhatnánk a külföldön kiadott magyar bibliákat, és még igen sok más példát az RMK I. anyagából. A Pécseli-kiadások címzettjének alakulása mindenesetre tanulságosan érzékelteti a közösségi tudat változását.

Befejezve a retorika egészét összefoglalni igyekvő tankönyvek ismertetését, szólni kell a tárgyhoz tartozó másfajta kiadványokról is. Elméleti szabályokkal szolgáló kézikönyv kettő jelent meg Magyarországon, amelyek a beszéd- vagy írásművészet egy-egy részterületéhez kapcsolódnak.

Az *Elegantiarum regulae* összeállítója feltehetően erdélyi szász lehetett (Johannes Büchler), mert munkája „a szerző költségén” jelent meg Brassóban, 1671-ben.⁵⁷ Kellett lennie egy előbbi kiadásnak is, mert a címlap tanúsága szerint művét az „author” korábban bővebben és rendezetlenebbül adta közre, most viszont tömörítve, a szabályokat ABC-rendbe sorolva nyomtatja ki.

A művecske az előadásmód tökéletesítését célozza. Betűrendben sorol fel 136 grammatikai fogalmat, részint konkrét szavakat (pl. *is, ea, id*), részint fogalmakat (pl. *nominis propria in plurali numero*). Mindegyikről elmondja, milyen körülmények között, hogyan válhat a stílus díszére. Az elmondottakat példával világítja meg.

Igényesebbnek és a maga műfajában teljesebbnek tűnik a *Tractatus Chriae, sive ex tempore dicendi compendium* című mű. Szerzőjét fel sem tüntetik, Nagyszombatban jelent meg 1699-ben.⁵⁸ Előszavában egy kritikátörténeti szempontból figyelemreméltó megjegyzést találhatunk. Az olvasóhoz címzett bevezetőnek aláírója nincs; az kiderül, hogy írója nem lehet azonos a traktátus szerzőjével. Arról esik szó, hogy a munkának nemcsak a humaniorákkal birkózó tanulók vehetik hasznát, hanem mindazok, akiknek emelkedettebb módon kell megnyilvánulniuk, vagy ilyesmire készülnek.⁵⁹ Jó lenne, ha ez nem pusztán tartalmatlan szóvirág volna, hanem azt jelentené, hogy az iskolai tanulmányokon túlmenően is megvolt az igény a közélet szereplői részéről valami segédeszközre, ami hatásosabbá teheti fellépésüket. Ennél jobb már csak az volna, ha az előszó esetleg nem a mintául vett külföldi kiadásból származna, hanem a magyar kiadótól, így a hazai viszonyokra lehetne alkalmazni a mondottakat.

A munka igen szabatosan tárgyalja végig a *chriával* kapcsolatos ismereteket. Először meghatározza, mi legyen az: valakinek a szavait, tetteit vagy mindkettőt elbeszélő rövid megemlékezés. Fajtáit két szempont szerint három-háromféleképpen lehet csoportosítani (*verbalis, activa, mixta*; illetve *exornativa, deliberativa, judicialis*). A további fejezetek a *chria* nyolc része szerint haladva veszik sorra, mi az, amit mindegyikről tudni kell. A szerző igényességét mutatja, hogy utolsó részként csatolja azokat a figurákat, amelyekkel a stílust és a megfogalmazást még érdekesebb lehet tenni, de amelyeket a retorika nem elég szembevetőn említ meg.⁶⁰ A szerző Emmanuele Tesa-

⁵⁷ RMK II. 1267.

⁵⁸ RMK II. 1977.

⁵⁹ „Habebunt ex hoc non tantum Humaniorum literarum studiosi, quod suis commodis, suaeque gloriae studeant, sed omnes ii, qui sublimia suggestu vel actu scandunt, vel secuturis temporibus conscendent.”

⁶⁰ „Lector benevole, ut proniorum in tua comoda animum adverteres; subjungimus pro majore styli et elocutionis ornatu figuras, quarum in Rhetorica non adeo obvia est notitia...”

uro művéből (1655) vesz egy idézetet (*Brevi in urna conduntur cineres magni Alexandri*), és nem kevesebb, mint 77 módját mutatja be annak, hogyan lehet ezt a gondolatot különböző figurákkal művészi módon kifejezni.

A retorikai képzést elősegítő segédeszközök közül két, külföldön századokon át közkedvelt munka Magyarországon is megjelent a vizsgált időszakban: Castello beszédgyűjteménye és Schonaeus szindarabjai. Ismertetésüktől a terjedelmi korlátok miatt most eltekintek; ugyanebből az okból nem szólok a tanítást segítő hazai eredetű iskolai mintabeszédekről sem.

A retorikaoktatáshoz kapcsolódó kiadványok sorában meg lehet említeni még a meghívókat. Egy olyat találtam, ami számot tarthatna érdeklődésünkre, ha komolyan lehetne venni, ami benne áll.

Az eperjesi *Gymnasium Illustre* professzora, Jacobus Röser Löcsén nyomtatott néhány lapos meghívót a retorikai osztály nyilvános vizsgájára 1669-ben.⁶¹ A hangzatos fordulatok nemcsak azokat invitálják a jeles eseményre, akiknek hivatalból ott illik lenniük (*Generosos Dominos Inspectores*), hanem a tudományok minden pártfogóját és támogatóját, akik szívükön viselik a humaniorákat (*Omnes litterarum Patronos et Fautores, quibus Humaniora curae cordique sunt*). Röser ígéri, hogy a tárgyalandó téma épületessége mellett – ami egyébként a különböző államformák összehasonlítása – ki-kí arról is meggyőződhet, milyen kiváló előmenetelről tesz tanúbizonyságot a tanulói ifjúság az ékesszólás tudományában (*juventus... in oratoria profectuum Specimen quoddam exhibet*).

Röser németországi születésű, wittenbergi katedrájáról hívták 1668-ban Eperjesre professzornak. Ismét felmerül a kérdés, hogy a külföldön megszokott – lehet, hogy nem is túlságosan komolyan vett – fordulatoknak volt-e valami közük a magyarországi valós helyzethez. Az idézeteket szó szerint értelmezve ugyanis azt kellene hinnünk, hogy Eperjesen létezett egy olyan művelt réteg, amely számára esemény volt a gimnázium osztályvizsgálja; siettek megragadni minden olyan lehetőséget, amikor szépművelő ifjak retorikailag tökéletes szónoklataiban gyönyörködhetnek. Végül is nincs okunk kételkedni a szituáció valóságában. A barokk retorikai képzésben a nyilvánosság előtt megrendezett vizsga ugyanolyan deklamációs gyakorlat volt, mint az iskoladrámák előadása – közönség híján nem lett volna értelme a szereplésnek. Ha a hozzátartozókon kívül mások is elmentek a nevezetes alkalomra, máris gyanakodhatunk az értő közönség megjelenésére.

III.

Az ismertetett kézikönyvek áttekintéséből kitűnik, hogy – akárcsak a logikák esetében, azokkal szoros összefüggésben – a magyarországi retorikai képzés is beilleszkedik a század Európájának oktatási rendszerébe. A legfontosabb felekezetek és irányzatok legnépszerűbb külföldi tankönyvei nálunk is megjelentek: a katolikus Soarius, a protestáns Vossius vagy Dietericus. Kiadtak nálunk is közkedvelt külföldi segédeszközöket, Castellionak és Schonaeusnak a korabeli művelt világ minden táján forgatott gyűjteményeit.

Jelen volt az oktatásban a barokk retorikák két alaptípusa: a klasszikus öt részes felosztást követő (Soarius, Vossius) éppúgy, mint a ráizmust kiegészítő szinkretikusoknak a *retorika-oratoria* kettősségén alapuló szónoklattani rendszere. A szerzők és a kiadások számát tekintve az utóbbi volt az elterjedtebb; Graff párhuzamosan mindkettőt feldolgozta.

A katolikus iskolákban Soariust változtatás nélkül használták, abban a formá-

⁶¹ RMK II. 2684.

ban, ahogy a világon mindenütt. A protestánsok az itthoni igényeknek megfelelően általában vagy egyszerűsítették a külföldről eredő kézikönyveket, ahogy a Vossius-át-dolgozások mutatják, vagy eleve a legkönnyebben tanulható változatokat vették át (Dietericus). Hogy az anyag kiválasztásánál, illetve összeállításánál a nyugat-európai színvonalhoz képest némelykor engedményeket kellett tenni, arra a legközvetlenebbül Piscator idézett előszavából következtethetünk.

Mindazonáltal protestáns körökben is akadtak magasabb igényeket kielégítő összefoglalók, méghozzá hazai szerkesztésben. Ilyenek Buzinkai Mihály retorikái, de Graff rendszere ugyancsak elismerendő teljesítmény.

A protestáns kiadású kézikönyvek némelyike igyekszik a gyakorlati igényeknek is eleget tenni, amikor a különböző társadalmi eseményekhez alkalmazható példákat nyújt (Buzinkai, *Orator extemporaneus*). Találhatunk olyan utalásokat, melyek szerint a kézikönyvek szerzői feltételezték, hogy műveiket nemcsak az iskolai anyag elsajátításához használják, hanem a mindennapi életben adódó szóbeli feladatok megoldásához is (*Tractatus Chriae*). Felderengenek a művészi orációk iránt fogékony, műértő városi értelmiség körvonalai (Röser).

Ezek a vonások különösen tanulságosak, hiszen ezek jelzik azt a folyamatot, amelynek során „az egyházak kezelésében” lévő irodalomelmélet átszivárog a „civil társadalomba”. A kiemelt utalásokból kiderül, hogy az egyházi iskolákban oktatott retorika nemcsak a papi pályát választók felkészülését alapozta meg, hanem az elsajátítható ismereteket a polgári életben is hasznosították.

A korszak hazai logikai és retorikai irodalmának kritikátörténeti tanulságait összehasonlítva feltűnik egy lényeges különbség. A logikánál jónéhány jel utal arra, hogy az itthoni kiadások tudatosan megkísérelték a tudományágat a magyar kulturális felemelkedés szolgálatába állítani: a nemzet érdekeinek hangoztatásától egészen a magyar terminológiáig, sőt, a folyamatos magyar szövegig. A retorikai irodalomban is találkozhattunk a nemzettudat határozott meglétének a jeleivel (Szenczi Kertész Ábrahám), illetve a közösségi tudat olyan irányú változásával, hogy egyes városok helyett a szerzők már az egész nemzetet tartják szem előtt (a nürnbergi Pécseli-kiadás). Az iskolai szónoklattani művekben azonban a magyar nyelv nem jelenik meg.

A logika, mint a *gondolkodás* tudománya, végül is nem kötődik egy bizonyos nyelvhez. A retorika viszont, mint az *ékeesszólás* művészete, elválaszthatatlan a beszéd vagy az írás anyagától, a *nyelvtől*. És ez a nyelv a vizsgált időszakban a latin volt. Történetek ugyan kísérletek a különböző nemzeti nyelvű retorikák létrehozására: Ramust például franciára (1555), angolra (1588) és hollandra (1705) fordították, de ezeken a nyelvterületeken is a legelterjedtebb a latin retorika maradt.⁶² Apáczai tervezett egy magyar nyelvű retorikát az *Enciklopédiába*, de végül nem készítette el.⁶³

A barokk nyelv- és stíluseszménye, akárcsak a reneszánsz humanizmusé, az *aurea latinitas*. A XVII. században az iskolai oktatás egész Európában a latin stílus tökéletesítését szolgálta. Németországban például az anyanyelvet legfeljebb segédeszközként volt szabad használni a latin ékeesszólás elsajátításához. Christian Weise munkája, a *Deutsche Oratorie* a század végén látott napvilágot; a felvilágosodás szellemét tükröző német szónoklattani kézikönyvek (Fabricius, Hallbauer, Gottsched) csak a XVIII. század elején kezdtek terjedni. A latin képzés határozta meg a nemzeti nyelvű irodalmat is. Az első mű a német irodalomban, amiről úgy tartják, hogy már teljesen független az iskolai oratoriától – Klopstock *Messiásának* első éneke – a XVIII. század

⁶² ONG, 95, 111–112, 143.

⁶³ BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek*..., 6–7.

közepén jelent meg.⁶⁴

A hazai helyzetet igen találóan érzékelteti Bán Imre, amikor sokat hivatkozott könyvecskéjében Bethlen Miklós *Önéletírásából* idéz. Bethlen magyarul fogalmazta meg munkáját, jóllehet – mint írja – „... könnyebb és alkalmasabb lőtt volna deákul írnom; nem úgy értem, mintha deákul jobban tudnék, mint magyarul... hanem azért, hogy a deák nyelv az ő bősége és annyi száz esztendőök alatt a sok nagy elméktől lett excoláltatása miatt alkalmasabb a dolgok leírására a magyar nyelvnel.” Az újabb kutatás hangsúlyozza azt az összefüggést, ami régi irodalmunk magyar nyelvű alkotásai és a korabeli latin retorikák, poétikák között nemcsak feltételezhető, hanem ki is mutatható.⁶⁵

A „deák nyelv excoláltatását” végző „sok nagy elmék” Cicero és Quintilianus óta lényeges újdonságot nem hoztak. Így talán nem kell restellkednünk, amiért 1630 és 1700 közötti retorikai irodalmunkban semmi olyasmit nem találhatunk, ami felülmúlná a kor európai átlagát. Szempontunkból az lenne igazán érdekes, hogy a latin retorikai elméletet íróink hogyan alkalmazták magyar műveikben, illetve hogyan működött az a mechanizmus, amelyik a magyar alkotások létrejöttét szabályozta, netalán létezett-e ennek valamiféle teoretikus megfogalmazása.

Végül is a negatív eredmény is eredmény. Korabeli logikai és retorikai irodalmunk áttekintése után legalább valamelyes biztonsággal állítható, hogy a kor magyar irodalomelméletét az antikvitásra visszamenő, humanista-barokk iskolai tankönyvek és a kapcsolódó segédeszközök nem tartalmazzák.

Külön érdemes foglalkozni a retorikai elméletnek két olyan alkalmazott területével, amelyek az egyházi iskolák diákjain kívül szélesebb rétegeket érintettek. Mint láthatuk, a vizsgált időszakban két retorikai kézikönyvben is megjelenik – Graffnál csak az említés szintjén, az *Orator extemporaneus*ban ténylegesen – a levélírás mestersége, az *ars epistolandi*. Ez a retorikának a közvetlenül is sokak számára hasznosítható alkalmazása, hiszen a levélírás tudományára a korban már nem keveseknek volt szükségük. Az elmélet popularizálódásának ez az alsóbb szintje, ami részletesebben vizsgálandó.

A felsőbb szintet jelenti az egyházi beszéd megszerkesztésének művészete, az *ars concionandi*. Ez közvetlenül ugyan csak a papi réteg számára készült, de mivel prédikációt igen sokan hallgattak – némelyek olvastak is –, közvetve igen széles körben befolyásolta a tudatosan szerkesztett beszédek, írásművek alakulását. Már csak ezért is beható tanulmányozásra érdemes a magyar *ars concionandi* – de kiemelkedő kritikátörténeti jelentőségét az a tény adja, hogy ezen a területen született meg, éppen a vizsgált időszakban, a magyar retorika. Szükségtelen részletezni, hogy a korban miért tartották fontosnak – mind a katolikusok, mind protestánsok –, hogy prédikációikat a nép anyanyelvén hallgathassa. Voltaképpen törvényszerű, hogy a meggyőzésre, megindításra törekvő beszédek hatását biztosítani kívánó szabályrendszert a magyar prédikációkra is ki kellett dolgozni – ennek részletes bemutatása is a XVII. századi kritikátörténeti kutatások feladatai közé tartozik.

⁶⁴ BARNER, 280, 319–320.

⁶⁵ BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek*..., 22; KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa*. It, 1983. 545–591.

FÜGGELÉK

A következő táblázatban az 1630–1700 közötti, Magyarországon megjelent magyar és külföldi, valamint a külföldön kiadott, a logika és a retorika egészét áttekintő munkákat sorolom fel – legnagyobbbrészt a publikált könyvészeti adatokra támaszkodva. Zárójelbe teszem azokat az edíciókat, amelyek a budapesti nagykönyvtárakban sem eredetiben, sem másolatban nem érhetők el. Az adott intervallumban megjelent művek korábbi, illetve későbbi kiadásait a sor elején és végén feltüntetem.

Logika

Titelmann	Compendium dialecticae	Kolozsvár	1580
Bisterfeld	Elementa logica	Gyulafehérvár	1635
(Titelmann)	Compendium dialecticae	Kolozsvár	1640)
Mautner	Tabellae logicae	Lőcse	1640
Bisterfeld	Elementa logica	Gyulafehérvár	1641
Graff	Lumen logicum lucidum	Trencsény	1643
Bisterfeld	Elementa logica	Gyulafehérvár	1645
Bartholinus	Logicae peripateticae praecepta	Szeben	1648
Bisterfeld	Elementa logica	Várad	1649
Ramus	Dialecticae libri duo		
Amesius	Demonstratio logicae verae		
	Theses logicae	Várad	1653
Apáczai	Magyar Logikácska	Gyulafehérvár	1654
Apáczai	Magyar Enciklopédia	Utrecht	1655
Albrich	Synopsis logicae	Brassó	1655
(Martonfalvi)	P. Rami dialecticae libri duo	Utrecht	1658)
Buzinkai	Institutiones dialecticae	Sárospatak	1659
Scharf	Manuale logicum	Lőcse	1660
Buzinkai	Compendium logicum	Sárospatak	1661
Martonfalvi	P. Rami dialecticae libri duo	Debrecen	1664
Martonfalvi	Examen logicum	Debrecen	1664
Hutter	Tyrocinium logicum	Szeben	1666
(Buzinkai)	Compendium logicum	Sárospatak	1666)
Buzinkai	Compendium logicum	Sárospatak	1668
Schwarz	Breviarium logicum	Bártfa	1670
(Ladiver)	Summulae logicae	Zsolna	1671)
Marci	Tirocinium logicum	Lőcse	1672
Buzinkai	Compendium logicum	Kassa	1672
Tolnai F. I.	Demonstratio logicae verae	Kolozsvár	1680
Régeni	Specimen logicae Cartesianae	Lipcsé	1689
Cattaneus	Logicae summae	Nagyszombat	1693
Clauberg	Logica contracta	Kolozsvár	1694
Ramus	Dialecticae libri duo	Debrecen	1695
Clauberg	Logica contracta	Kolozsvár	1700
Buzinkai	Compendium logicum	Lőcse	1702
Ramus	Dialecticae libri duo	Debrecen	1704
Clauberg	Logica contracta	Kolozsvár	1721

Retorika

Pécseli	Isagoges rhetoricae	Oppenheim	1612
Piscator	Rudimenta rhetoricae	Gyulafehérvár	1635
Pécseli	Isagoges rhetoricae	Nürnberg	1639
Graff	Studium eloquentiae	Lőcse	1643
Piscator	Rudimenta rhetoricae	Gyulafehérvár	1644
Piscator	Rudimenta oratoriae	Gyulafehérvár	1645
Dietericus	Epitome praeceptorum rhetoricae		
	Epitome praeceptorum oratoriae	Szeben	1648
Piscator	Rudimenta rhetoricae	Várad	1649
Piscator	Rudimenta oratoriae	Várad	1649
Beckher	Orator extemporaneus	Várad	1656
Dietericus	Institutiones rhetoricae	Lőcse	1657
Buzinkai	Institutionum rhetoricarum...	Sárospatak	1658
Buzinkai	Institutiones oratoriae	Sárospatak	1659
Dietericus	Epitome praeceptorum rhetoricae		
	Epitome praeceptorum oratoriae	Kassa	1659
Piscator	Rudimenta rhetoricae	Debrecen	1662-1675
Piscator	Rudimenta oratoriae	Debrecen	1662-1675
Schwarz	Rudimenta rhetoricae	Bártfa	1669
(Soarius)	De arte rhetorica	Nagyszombat	1670)
Dietericus	Epitome praeceptorum rhetoricae		
	Epitome praeceptorum oratoriae	Szeben	1671
Soarius	Praecepta rhetoricae		
	Tabulae rhetoricae	Lőcse	1675
Buzinkai	Institutionum rhetoricarum...	Lőcse	1687
Buzinkai	Institutiones oratoriae	Lőcse	1690
Buzinkai	Institutionum rhetoricarum...	Lőcse	1691
Vossius	Rhetorica contracta	Kolozsvár	1696
Soarius	De arte rhetorica	több helyen többször	
Piscator	Rudimenta rhetoricae	Debrecen	1703
Buzinkai	Institutionum rhetoricarum...	Lőcse	1703
Buzinkai	Institutiones oratoriae	Lőcse	1703
Vossius	Rudimenta rhetoricae	Kolozsvár	1729

István Bartók

LES ENSEIGNEMENTS HISTORIO-CRITIQUES DE NOTRE LITTÉRATURE RHÉTORIQUE ET LOGIQUE DU XVIIe SIÈCLE

L'étude présente examine les manuels hongrois de rhétorique et de logique, parus entre 1630 et 1700. Il revise les ouvrages des auteurs étrangers imprimés en Hongrie aussi bien que les manuels scolaires des auteurs hongrois publiés en Hongrie ou en étranger. On peut constater que toutes les tendances de l'époque avaient exercés leur influence, l'aristotélisme catholique, la scolastique protestante, le ramisme et le carthésianisme. Un

effet extrêmement fort ont eu les tendances syncrétiques allemandes, anglaises et hollandaises du premier moitié du siècle, qui essayaient à accorder la logique et la rhétorique de Ramus avec d'autres orientations.

Les manuels scolaires examinés peuvent être caractérisés avant tout de leur opportunité, le principe de la compréhension facile est primaire aussi bien dans les ouvrages hongrois que dans les adaptations étrangères. En même temps, sont parus de recensements de très haut niveau, qui dépassent largement les exigences de l'enseignement secondaire. Parmi ceux, il faut mentionner les ouvrages logiques de György Martonfalvi et de Mihály Buzinkai, ou encore la rhétorique de Andreas Graff.

Les manuels rhétoriques font voir également une expansion de la discipline en dehors de l'enseignement, vers la fin du siècle plusieurs signes témoignent leur utilisation dans la vie civile.

BESSENYEI GYÖRGY EGYIK ELFELEJTETT FRANCIA FORRÁSA

(Dom Joseph Vaissete történeti földrajza)*

Bessenyei először 1778-ban, *A magyar nézőben* említi ezt a művet, Voltaire és Claude-François Xavier Millot világtörténete, Jacquet világföldrajza mellett. A felsorolt könyvek nyilvánvalóan a keze ügyében lehettek ebben az időben a többé-kevésbé pontos címleírás tanúsága szerint. Voltaire *Essai sur les mœurs* és Millot *Éléments d'histoire générale* című világtörténetének Bessenyei történeti jellegű munkáiban előforduló hatását már jól ismerjük.¹ A másik két említett szerző azonosítása sem okoz gondot, Eckhardt Sándor is felhívta már ezekre a forrásokra a figyelmet.² A bécsi katonai akadémia számára kézikönyveket alkotó Jacquet Bessenyei által *Géographie* címmel idézett műve a hatás szempontjából érdektelennek látszik. A szerző valójában Louis-Sébastien Jacquet de Malzet abbé, a könyv pontos címe: *Éléments géographiques, ou Description abrégée de la surface du globe terrestre* (Bécs, 1755). A mű alcíme furcsa módon szinte megegyezik Vaissete könyvének alcímével, ezért arra gondolhatnánk, hogy annak kézikönyvvé rövidített változata. Ezt a feltevést nemcsak a kiadások időpontja zárja ki, Jacquet de Malzet kizárólag földrajzi ismeretek adására vállalkozik, rendszere, a témák tárgyalásának sorrendje, az arányok különböznek, történeti ismereteket pedig csak egészen kivételesen és csak a kortárstörténelemre vonatkozóan ad. A mű logikusan, sőt iskolásan és aprólékosan tagolt. Így semmiképpen nem nevezhető élvezetes olvasmánynak, megkönnyítette viszont a különböző népek, országok helyének megállapítását és megtanulását. A kevés gazdaságföldrajzi leírás a szerző véleményéről is árulkodik. A vallások, a népek szokásainak és erkölceinek rajza Vaissete művétől eltérően minimális helyet kap.³

Vaissete munkája merőben más. Hatalmas szakirodalomra támaszkodik, bőséges információanyagát azonban érdekesen, a nagyközönség ízlésének megfelelni kívánó stílusban adja elő. Az utolsó kötetben az eligazodást megkönnyítő részletes mutatót is találunk, amely a terjedelmes mű használatát praktikussá tette.⁴

* *Géographie historique, ecclésiastique et civile, ou description de toutes les parties du Globe terrestre, enrichie de cartes géographiques*, par Dom Joseph VAISSETE, Paris, 1755. (A későbbiekben a hivatkozás: VAISSETE és kötetszám.)

¹ A korábbi kutatásokat is összefoglalják az alábbi tanulmányok: PENKE Olga, *Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása*. Itk, 1984. 90–109. Uő., *L'abbé Millot et l'historiographie des Lumières françaises*. In Acta Romanica, VII. Szeged, 1982. 339–387. Uő., *Réflexions sur l'Histoire: deux histoires universelles des Lumières françaises et leurs interprétations hongroises*. In Acta Romanica, XIII. Szeged, 1988. 77–92.

² ECKHARDT Sándor, *Bessenyei és a francia gondolat*. In EphK, 1919. XLIII. 193–220.

³ A földrajzi művel egybekötve találjuk a párizsi Bibliothèque Nationale példányában a szerző 1756-ban kiadott *Éléments de l'histoire profane tant ancienne que moderne, à l'usage des jeunes cavaliers de l'Académie Militaire* c. művének II. részét, amely azonban kizárólag a német birodalom újkori történelmét tanulmányozza. Erre a műre Bessenyei nem hivatkozik.

⁴ A mű 1755-ben Párizsban jelent meg, a címben a szerző neve mellett feltüntetik, hogy a saint-

Vaissete történeti földrajza Bessenyei íróasztalán volt minden bizonnyal bihari magányában is, ahova vallomása szerint csak kevés könyvet tudott magával vinni: „Nincsenek nékem könyves tárházaim”. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy már *A Holmi* alkotása idején jól ismerte a művet, viszont hosszabb szövegrészeket, szó szerinti fordításban vagy kicsit átdolgozva csak időskori munkáiban, főleg *A társaságnak eredete és országlása* és a *Magyar Országnak Törvényes Állása* című műveiben találunk. Ezekben a művekben a francia forráshoz Bessenyei kétféle formában kapcsolódik: vagy szabadon előadva, saját gondolataiba fonva adja elő a Vaissete művében olvasottakat, vagy az eredeti szöveg lefordítása után, attól elkülönítve (az elkülönítést esetleg aláhúzással is jelezve) véleményt, kommentárt fűz a francia munkából idézett szöveghez.

A két legszélsőségesebb esetre példát idézünk. Kína kormányzási módjának bemutatásakor az olvasó figyelmét felhívja arra, hogy forrást használ: „Figyelmezz, hogy írnak Khinárul”, majd Vaissete szövegét aláhúzással különíti el a kommentártól, de még a pontokra tagolást is a forrásból veszi át.⁵ A *Magyar Országnak Törvényes Állása* c. műben „Jegyzés”-ben idézi a magyarokról írt véleményt Vaissete könyvéből, forrását is pontosan megjelölve. A lefordított szövegrész olyan gondolatmenet végén található, ahol Bessenyei saját „karakterológiáját”, „antropológiáját” illusztrálja a különböző európai népek antropológiai, erkölcsi leírásával Vaissete nyomán. Itt is figyelmeztet egyébként a forráshasználatra: „De akár meddig olvasod a tudósításokat; Európában Nemeseb tulajdonságu Nemzetet a Magyarnál nem tanálsz”. Az idézet előtt pedig ezt olvassuk: „Az idegen nyelven író tudosok a töb egész világ Nemzettségének erköltsaik közt mi röllunk következendő képpen ítélnék”. Erdemes idézni ezt az egyébként hűséges, bár kicsit átrendezett fordítást, amely Bessenyei kiváló szövegértését, válogatásmódját is jellemzi:

„A tulajdon értelemben vétetet tiszta magyarok elég szép termetűek, derék férfiak, és erős hadakozó Nép: törvényes szabadságokat felettéb féltik — A fő Rendek fényesek és méltóságosok, halálban szeretik a vadászatot, szép lovakat és gazdag asztalt. De azt vetik szemekre hogy a zenebonára támadásra hajlandok, hivalkodok, és bosszu állók. Még is hozzá teszik, hogy királyok iránt buzgó hívségeknek a hadakban nagy próbáit atták. On leurs reproche de'être remuans, vains et vindicatifs.” Description de toutes les parties du Glob Terrestre par Vaissette. Avec Approbation et Privilege du Roi. A Paris. — M. DCCIV.

Les Hongrois proprement dits sont d'assez belle taille, braves et guerriers: ils sont fort jaloux de leurs privilèges et aiment la liberté; mais on leur reproche d'être remuans, vains et vindicatifs: ils ont donné de grandes preuves de leur fidélité et de leur attachement à leur Souverain, durant la dernière guerre. Outre leur langue naturelle, ou le Hongrois, qui est un dialecte de l'Esclavon, ils parlent communément le Latin et l'Allemand. La noblesse y est magnifique, et elle aime passionnément les chevaux, la chasse et la bonne chère: elle sert toujours à cheval; et les plus grandes forces consistent en cavalerie légere.⁶

mauri benedekrendiekhez tartozó szerzetes. A Bibliothèque Nationale-ban csak a négy kötetes in- 4° változat található, Michaud bibliográfiája szerint 12 kötetes in- 12 kiadása is volt. Vö. Michaud, *Biographie universelle ancienne et moderne*. Paris — Leipzig, s.d. T. 42. 416–417.

⁵ VAISSETTE, IV. 68–69, és BESSENYEI György, *Próza munkák (1802–1804)*, sajtó alá rend. KÓKAY György, Bp., 1986. (A későbbiekben: BESSENYEI, PM), 126–129.

⁶ BESSENYEI, PM, 245–246; VAISSETTE, I. 318.

Vaissete történeti földrajza az említett két műben mindenképpen alapvető referenciaművet jelent. Mielőtt ennek részletes kifejtésébe foglalnánk, a szerző és a mű rövid bemutatását fontosnak látjuk, már csak azért is, mert Bessenyei hivatkozásai mint-ha több műre, de legalábbis többszerzős műre utalának. Ezt az ellentmondást a mű egészének ismerete véleményem szerint feloldja.

Dom Joseph Vaissete abbé, a saint-mauri benedekrendiek tudós szerzetese (1685–1756) jogi tanulmányokat végzett. A szerzetesrendbe elsősorban azért lépett be, hogy életét teljesen a tudománynak, főleg történeti jellegű kutatásoknak szentelje. Nevének kétféle írásmódjával találkozunk: Vaissette és Vaissete alakkal. A francia kutatók szerint az utóbbi írásmód a helyes. Családja kálvinista hagyományokat őriz.⁷ Három jelentős művet írt. Az elsőben (*Dissertation sur l'origine des Français*) a franciaországi eredetkutatásokhoz kapcsolódik, teóriája a romanista nézethez áll közelebb. Huszonöt évig dolgozott főművén (*Histoire générale du Languedoc*), amelyet tudományos alpműnek tekintenek.⁸ *Géographie historique, ecclésiastique et civile* című munkája jó-tollú, a nagyközönség ízlésére is gondoló íróra vall. A tudományos ismeretterjesztés és a tudomány határára álló mű az egész ismert világról és a tudás minden területéről rendszerezetten próbált meg képet adni, szándékosan elkerülve azt, hogy egyszerűen száraz szótárat írjon, nem elégedve meg a szótár adta utalásrendszer alkalmazásával.

A mű első és második köteté, valamint a harmadik kötet háromnegyed része Európa történeti földrajzát tartalmazza. Megkülönböztet Észak-Európát (brit szigetek, Skandinávia, sarkvidék), Kelet-Európát (Lengyel-, Orosz-, Törökország), Dél-Európát (Magyarország, Itália, Németország) és Nyugat-Európát (Hollandia, Franciaország, Spanyolország, Portugália). Ázsiáról a harmadik kötet utolsó harmadában és a negyedik kötetben kapunk ismereteket, ahol Afrika és Amerika zárja a bemutatásokat.⁹

Az első kötethez írt bevezetőjében Vaissete írásmódját és forrásait jellemzi. Hatalmas forrásanyagot sorol fel, köztük első helyen Lenglet du Fresnoy munkáit és Johann Hübner *Géographie universelle* címmel franciául 1746-ban megjelent könyvét (előbbinek főleg *Méthode pour étudier la géographie* (1742) c. művére támaszkodott, a német szerző könyvét pedig a protestáns országokra vonatkozóan használta elsősorban). Idézi Nicole de la Croix földrajzát, Bruzen de la Martinière földrajzi szótárát.¹⁰ Afrika

⁷ Neve mai francia irodalmi kézikönyvben is olvasható a Bessenyei által használt írásmódban, Vaissette alakban. Nemesi családból származik, IV. Henrik törvénytelen gyermekének leszármazottja, dédapja a századelőn tért át a kálvinista hitről. A róla szóló irodalom kevés: Dom TASSIN, *Histoire littéraire de la congrégation de Saint-Maur*. 1770. 724–729. (Szinte kizárólag az *Histoire du Languedoc* c. mű méltatása), *Revue Mabillon*, t. II. 1906. 27, és t. XVIII. 1928. 49–55. (Neve, származása, történeti művei. A Bessenyei forrásául szolgáló műről keveset írnak, nyilvánvalóan kompiláció-mivolta miatt, bár egyház- és vallástörténeti jellegű részeit dicsérik.)

⁸ *Dissertation sur l'origine des Français où l'on examine s'ils descendent des Tectosages ou anciens Gaulois établis dans la Germanie*. Paris, 1722; *Histoire générale du Languedoc*, avec des documents divers. 1730–1745, 5 vol.

⁹ A felsorolt példákkal csupán a felosztást kívántam jellemezni.

¹⁰ Vaissete forrásainak jellemzéséhez, valamint az antropológia és történetírás XVIII. századi összefüggéseinek kifejtéséhez Michèle DUCHET, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*. Paris, 1977. c. alapvető jelentőségű munkáját használtam. (Ld. a későbbiekben: DUCHET). LENGLET DU FRESNOY, Nicolas, *Méthodes pour étudier la géographie* c. műve 1716-ban jelent meg először, 4 kötetben, Vaissete az 1742-es 7 kötetre bővült kiegészített kiadást idézi. HÜBNER, Johann fils, *Géographie universelle, où l'on donne une idée abrégée des quatre parties du monde* c. francia fordításban megjelent munkáját (Basle, 1746) 6 német kiadás előzte meg 1745-ig. BRUZEN DE LA MARTINIÈRE, Antoine-Augustin, *Le grand dictionnaire géographique et critique* c. műve 1726–1739-ben jelent meg, ő az 1739–41-es kiadást forgatta (DUCHET, Introduction: 7–25 és

és Ázsia kapcsán az utazási irodalomra támaszkodott és az *Histoire des voyages* addig megjelent köteteire.¹¹ A szerzők és a művek idézését azért tartottam fontosnak, mert Vaissete rájuk hivatkozik leggyakrabban (ezen kívül még egy-egy ország, kérdéskör kapcsán megjelöl számtalan forrást), és Bessenyei a tőle átvett szövegekben a francia forrásokra úgy hivatkozik, hogy az megtévesztően az eredeti műre történő utalásnak látszik. Bessenyei azonban legtöbbször egyszerűen átveszi Vaissete hivatkozását. Például Sziám leírásánál ezt olvassuk Bessenyeinél: „A' bódog Hübner e' Várasba [Sziám fővárosa] 30 000 Templomot helyezett, és 400 000, tzövekre ültetett Házakat. A' nevezetes Író Lenglet azt jegyzi meg, hogy a' Királynak Fegyveri ereje téssen 300 000 gyalogságot majd, és 200 000 Lovast.” Majd összehasonlítja a két forrást, kétségeit fogalmazza meg. Az idézett rész, a forráskritika, a vita ezekkel a forrásokkal az utazási irodalom ismeretében, mind-mind Vaissete művéből származik. A megtévesztően természetes, elbeszélő, személyes hévvel történő előadás miatt szövegösszevetés nélkül nemigen gondolnánk, hogy az említett vita és a kritika is fordítás.¹²

Itt két megjegyzést szeretnénk tenni, hogy a tágabb összefüggések is láthassuk. A forrásként említett művekkel kapcsolatban: a német Hübner könyve, amely a kor legjobb földrajzai közé tartozott, Vaissete művétől eltérő felosztást tartalmaz, Németország hangsúlyozottabb szerepet kap benne. A francia író művének Ázsia, Afrika és Amerika földrajzával foglalkozó negyedik kötete mutat a legtöbb hasonlóságot Hübner könyvével, ám az utóbbi a kormányzás módjára csak ritkán tér ki. Lenglet Du Fresnoy említett könyve a kor egyik alapműve. Vaissete láthatóan az ő felosztására támaszkodik, a térképek, források használatában is az ő tanácsait követhette. A másik megjegyzés általánosabb érvényű. Michèle Duchet a XVIII. század történeti-földrajzi munkáinak elemzése során arra az eredményre jut, hogy ebben a korban egy mű „tudományossága” a források jó megválasztásán és kritikus felhasználásán állt vagy bukott. Például a Vaissete által is használt *Histoire des voyages*, Prévost abbé hatalmas vállalkozásának egyik fő érdemét is abban jelöli meg, hogy felismerte az utazási irodalom forrásértékét és jól tudott válogatni, összevetni, következtetni.¹³

Vaissete előszavában saját írásmódját is jellemzi: először egy földrész, ország, tartomány helyzetét, határait, területét mutatja be, majd rövid történetét a kezdetektől napjainkig, az ország vízrajzát, klímáját, gazdaságföldrajzát, kormányzási módját, hadászati és vallási jellemzését adja (ez utóbbit igen részletesen és pontosan), ezt követi az ott élő népek alapos ismertetése (antropológia, nyelv, szokások, civilizáltság szintje, tudományok állapota). A bemutatást végül az országok felosztása, a fő tartományok, városok leírása zárja. A természeti földrajzi ismereteket maga is túl sommásnak érzi, ezért olvasóinak kiegészítő tanulmányt ajánl: Buffon *Histoire naturelle, générale et particulière* c. művét. Végül felhívja az olvasó figyelmét, hogy az utolsó kötetben részletes névmutatót is talál. Ez a figyelmesség a didaktikus és racionalista alkotó megjegyzése.

415–416). Vaissete Duchet könyvében nem szereplő forrása: LA CROIX, Louis-Antoine NICOLE de, *Géographie moderne* címmel először 1747-ben megjelent művét egy szenvedélyes janzenista a század folyamán több kiadást megért sikerkönyveként jellemzik.

¹¹ A bevezető szerint az *Histoire des voyages* 12 kötete jelent meg munkája befejeztéig. A PRÉVOST abbé nevével fémjelzett vállalkozás eredetileg egy angol nyelvű mű fordításának indult, a 8. kötettől kezdve Prévost nem elégedett meg fordítással, hanem maga írta a szöveget (a 17–20 köteteket pedig már nem ő készítette): *Histoire générale des voyages, ou nouvelle collection de toutes les relations de voyages par mer et par terre qui ont été publiées jusqu'à présent dans les différentes langues*. 20 vol. Paris, 1746–1789. Duchet nagyra értékeli a mű eredetiségét és hatását is részletesen ismerteti. *I. m.* 416, 436, és 75–87.

¹² BESSENYEI, *PM*, 131. VAISSETTE, IV. 51.

¹³ DUCHET, 87–102.

Bessenyei minden bölcséleti munkájára jellemző a történeti-filozófiai érdeklődés, abban az értelemben, ahogyan azt a francia felvilágosodás filozófusainál is megfigyelhetjük. Amikor így ír: „Jóllehet a historizálás természetem ellen van”¹⁴, akkor csak az aprólékos történeti kutatásoktól való idegenkedését fogalmazza meg, az ember megismeréséhez a történeti ismereteket alapvető forrásnak tartja. Bessenyei egyik központi témája ugyanis az emberi természet megismerése, egyfajta „antropológia”. Az emberről, természetéről, társulási formáiról való gondolkodást csak kettős megközelítési móddal, általánosságában és egyediségében tekintve tartja helyesnek: „Az emberi természet, egész ki terjedésében vétetve, egy, de erköltsi tulajdonságai, helyről helyre, Nemzetről Nemzetre, egymástul különböznek.”

Az ember tanulmányozásával foglalkozó francia filozófusok közül egyedül Buffon esetében lehet (Michèle Duchet szerint) többé-kevésbé jogosan „antropológiáról” beszélni, lévén célja az emberről szóló tudomány megalapozása. Tőle eltérően Voltaire, Rousseau, Helvétius, Diderot gondolkodásában az ember megismerése az erkölcs és a politika tudományának kidolgozásához szükséges. A mindenütt hasonló, ugyanakkor végtelenül különböző emberi „természet” leírásához az utazási irodalomban és a világtörténelemben találtak bőséges információanyagot.¹⁵ Bessenyei felfogása a francia filozófusokéhoz igen közel áll. A történelem menetéről, a politikáról, ezeknek az erkölcsökkel és szokásokkal való összefüggéseiről írt időskori elmélkedő munkáiban a „minden Népben Országban egyenlő erővel élő” és „egyátallában való emberi természet” megismerését nem tartja lehetségesnek a nemzetenként, sőt néha egyénenként különböző tulajdonságok megismerése nélkül. A „különös tulajdonságok” bemutatását Bessenyei is szinkron és diakron történeti szemléletben tartja megvalósíthatónak („e földnek régi és mai Nemzettségeit különös tulajdonságaikban”), ehhez pedig a „világ krónikája” jelent kiindulópontot.¹⁶

Bessenyei az emberi természet sajátosságain elmélkedve ugyanakkor saját nemzetének sorsát, erkölceit, szokásait, tulajdonságait is összehasonlította az olvasottakkal. Így a Vaissete történeti földrajzában talált ismeretek közül elsősorban azokat tartotta említésre méltónak, amelyek tanulságosnak látszottak a magyarság és a jelenkor szempontjából. Másik ismert francia forrását, Millot római történetét ugyanekkor nagyon hasonló módon használta fel. A műben előadott történeti események hitelességét úgy ítélte meg, hogy az emberi természetet tekintette mintának, az események értékelésében pedig az vezette, hogy a jelennek használjon. A két forrás felhasználása ugyanakkor nagyon el is tér egymástól: Millot művét áradó gondolatainak folytonos mederbe tereléséhez használta a *Rómának viselt dolgaiban*, míg Vaissete művében példaanyagot keresett több időskori prózai műve gondolatainak alátámasztásához.

Bessenyei valószínűleg már a 70-es 80-as években elég jól ismerte ezt a két francia művet, amelyeket öregkori magányában elmélkedéseihez forrásként használt.

A föld népeinek erkölceiről, szokásairól írt gondolatok esetében, a két említett Bessenyei-mű kivételével, több olvasmány egyidejű hatását kell feltételeznünk. Érdekes példát idézhetünk a *Holmiból*, ahol Zoroaszter tanítványairól, a „Géberitákról” egy „Frantzia Poéta” nyomán „Bessenyei György” és a „lelke” így beszélnek:

„L. Látod a szegény Géberitákat mint el allyasodtak, kik régen a Persiai birodalomban annyira fénylettek. Nintsen már a Világon semmi, és senki pártokra, tsak nyomtatnak, pusztulnak, allyasodnak, sanyarúságra hanyatlot életekbe.

B. ... Szegények! ha Zoroastesek fel támadna, 's láthatná tanítványait!”¹⁷

¹⁴ BESSENYEI, PM, 231–232.

¹⁵ DUCHET, 13–25.

¹⁶ BESSENYEI, PM, 231.

¹⁷ BESSENYEI György, *A Holmi*. Sajtó alá rend. Bíró Ferenc, Bp., 1983. 268.

A gebrek (vagy parszik) történeimének hanyatlása először talán a rómaiak nagyságáról és hanyatlásáról oly kiváló történeti művet író Montesquieu tolla nyomán vált ismertté az irodalomban.¹⁸ A *Perzsa levelek*ben előadott történet a becsületes, és valóságához, Zoroasztesz törvényeihez híven ragaszkodó testvérpár megpróbáltatásairól és házasságáról igen ismert lehetett a XVIII. században a könyv sikere miatt. Bessenyei is említi másutt a gebrek testvérházasságát, illetve 'Kambüzesz' nevét, aki a testvérházasságot népe törvényei közé bevezette.¹⁹ Montesquieu művében azonban szó sincs a nép lealacsonyodásáról. Vaissete is ír a mohamedánok által vallásuk miatt üldözött szerencsétlen népről, akik valamikor tudós nemzet hírében állottak, Bessenyei azonban az ő szövegéből sem vett át semmi jellegzeteset.²⁰ A „géberiták” történetéről Voltaire tragédiát írt 1769-ben *Les Guèbres ou la Tolérance* címmel. Fiktív példázatával a nantes-i ediktum szellemét védelmezte. Konklúzióját így foglalhatjuk össze: a kisebbség, a leigázott nép vallását tolerálni kell, ám azok is éljenek a politikai hatalommal békében. Bessenyei forrása tehát nem a nagy francia poeta drámája. Az idézett rész egyes elemei fellelhetők Voltaire világtörténetében, az *Essai sur les mœurs*-ben, amit Bessenyei is jól ismert: hogyan lettek a gebrek fényes, tudós népből tudatlan, megvetett, üldözött néppé.²¹

Bessenyei világ- és emberképének egyik alapelemével, a természetes, a természet-hez közelálló ember képének kialakításával kapcsolatban sem egyszerű konkrét forrás megjelölése. A *Holmi*, a *Természet világa* egyes utalásait nem érdemes az említett forrásokban, Voltaire, Jacquet, Vaissete művében, vagy egyebütt keresni. Bessenyei bizonyára emlékezetből idézi a brazilok, hottentották, guineaiak szokását az emberevésről (sőt az elfogyasztás előtti hízlalásról), ezt több forrásban is meglelhetette. Vaissete több helyen, a részletekre is kitérve írja le ezt a szokást, egyébként mindennemű elítéléstől tartózkodva; nem különbözve ebben a francia filozófusok nagy részétől, akik — akárcsak Bessenyei — a háborús foglyok megölését az emberevésnél kegyetlenebb szokásnak tartották. Ugyanígy a „jaggasok”, „cimbabasok”, hottentották megidézése a természet vad gyermekeként nem köthető konkrét forráshoz.²²

Vaissete világföldrajzához mint közvetlen forráshoz Bessenyei akkor fordult, amikor a társadalom eredetéről és az uralkodás módjáról gondolkodott. A *társaságnak eredete és országglása* című művét ugyan úgy kezdi, hogy „Minden könyvet” félretéve csak a „Természet” igazságaihoz fordul, mégis már a Második szakaszban a testvérházasságról írva a bizonytalanbb utalások mellett egy konkrét hivatkozást is találunk: „Amerikának vad Nemzettségei között, jegyzik meg a' Karabaitákról, hogy öszvekelésekben semmi vérséget nem tekintenek”. Vaissete az észak-amerikai szigetekről írva, monumentális művében egy fél oldalt szentelt a „Caraipe” népnek, azaz a Karib-

¹⁸ Vö. Az 1721-ben megjelent *Perzsa levelek* LXVII. levelében Aphérion és Astarté története.

¹⁹ BESSENYEI, *PM*, 94.

²⁰ VAISSETE, III. 456-463; IV. 7,9.

²¹ VOLTAIRE, *Essai sur les mœurs*. P. 1963. R. POMEAU kiadása, I. ch. VI. 263. (és ch. V. Zoroasterről.) Az idézett műveken kívül más történeti jellegű és irodalmi művek is foglalkoztak a gebrek történetével ebben a korban. A szerencsétlen sorsú nép történetéből Bessenyeit csak hanyatlásának okai érdeklik. Saját népét félti hasonló jövőtől, mivel a „szörnyű nemzeti sors számára nem a nemzet szétszóródása és beolvadása a többi nemzetbe, hanem a nemzetnek a szolgaság állapotába való sülyedése”. L. BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom* (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához). ItK, 1984. 5-6. főleg 562-564.

²² BESSENYEI, *A Holmi*. 125, 225; VAISSETE, IV/404. Eckhardt tanulmánya Jacquet-vel, Vaissete-tel való egyezésekre utal (*I.m.* 202, 203). A *természet világa* vagy a *józan okosság* c. mű negyedik kötésének III. szakasza. „Az ember mint magában veszet vad természet” és „Természet és mesterség; latba vetve” c. fejezetek és főleg azok jegyzései az afrikai, amerikai és ázsiai népekről sok információt és elmélkedést tartalmaznak.

tenger lakóinak. Az Antillák régi lakóit vad, kannibál, egészséges, termékeny népként jellemzi. A Bessenyei gondolatmenetébe átvett szövegrész jól felismerhető: „Dans leurs mariages ils ne respectent aucun degré de consanguinité; et la polygamie est en usage parmi eux.”²³ A „Karabaiták” vagy „Karabeiták” példáját Bessenyei később is megidézi, mégpedig azok között a népek között, amelyek a természeti állapothoz legközelebb maradtak, és emiatt a társadalmi, erkölcsi különbségek a legkisebbek közöttük. Bessenyei ezek között a népek között említi még a „Kaffereket”, „Eszkimókat”, „Hottentótokat”.²⁴ A „vad” népekről átvett szövegfoszlányok másutt a „kalbongások” vagy „kalbongosok”, a „laponok” esetében emlékeztetnek Vaissete-re. Valamennyi idézett nép értékelése megegyezik a forrásban és Bessenyei szövegében.

A forrás feltárása itt azért is fontos, mert jobban megérthetjük Bessenyei gondolatkapcsolásait és az említett népeket is pontosabban azonosíthatjuk. Így Bessenyei Vaissete nyomán jegyzetben is pontosítva említi Afrika legforróbb vidékeinek népei között Guinea lakosait, a „kalbongászokat”, „kik emberi természetüknek betsületire nem szolgálnak”, földből formált „fetiseket” imádnak, papjaik a „Fileronok”, „Hol embert esznek, hol gyökeret.” Az említett adatok és még más részletismeretek Vaissete szövegéből kiszedegetett mozaikok.²⁵

A társadalom fejlettségi szintjével is összefüggő emberevés szokásáról a „Kafferekről” szóló leírásban olvashatott Bessenyei. A „Zanguebar” szigetén, Afrika keleti partján élő „Kaffer” népről megtudjuk, hogy nevét (a francia forrásban „Cafre” illetve „Kaifer”) az araboktól kapta, akik ezzel a becsmérlő jelzővel illették az általuk hitetlennek tartott, igen fekete bőrű népet. Vad, barbár népként írja le őket, akik az emberevéstől sem riadtak vissza.²⁶ A „kafferek” leírásához Vaissete a hottentottákat kapcsolja, akik az előbbieknél világosabb bőrűek, civilizáltabbak. A négerek közül őket tartja a legokosabbaknak (bár emberáldozatról is beszél). A „kaffereket” és a hottentottákat a XVIII. századi útikönyvek gyakran összekeverték.²⁷

A buffoni antropológia, amely az emberi nem egységét bizonyítja, a civilizáltság szintjében mutakozó rendkívül nagy eltéréseket csak a „tökéletesedés” illetve a „degenerálódás vagy visszafejlődés” elméletével tudta megmagyarázni. Vaissete művében legtöbbször Buffon „antropológiájának” tanait követi, ha nem is következetesen, művének kompiláció-jellege miatt. A buffoni antropológia a „cafre” népet egyszerűen a feketebőrűek közé sorolja, bennük a klíma mindenhatósága miatt „degenerált”, azaz a túl forró időjárás miatt elkorcsosult embereket lát. Buffon ítélete a hottentottákról is hasonló.²⁸ A túl kemény, fagyos időjárásnak kitett lappokkal és szamojédekkel teszi őket azonos civilizáltsági szintre, akiket hozzájuk hasonlóan „ostoba, babonás, vad” népként jellemez. Ez a mereven alkalmazott klímaelmélet Bessenyei szövegében is visszhangra talált: „Afrikának, Amerikának forró Egei alat a leg ostobább a leg túnyább emberek tanáltatnak. Az erköltsnek ditsüssége; az értelemnek böltsessége mindenkor mértékletes Egek alat fénylenek... Norvégiában is a Laponok közül a

²³ BESSENYEI, PM, 94; VAISSETE, IV. 334.

²⁴ BESSENYEI, PM, 154.

²⁵ BESSENYEI, PM, 243; VAISSETE, IV. 223–245.

²⁶ A 'cafre' francia szó XVIII. századi átvétel az arab 'kafir' szóból, amely hitelent jelent. VAISSETE, IV. 245–257.

²⁷ Így Dapper, Kolb, Prévost munkája. Vö. DUCHET, 31.

²⁸ Buffon a klímaelméletet merevebben alkalmazza, például a hottentották esetében, mint a sok forrást, így az utazási irodalmat használó Vaissete. Bessenyei a *Természet világában* a hottentottákról inkább Buffonra emlékeztetően ír: „Elméjeknek tehetségek hozzánk nem is közzelít és ember kép alat valósággal tsak állatoknak láttzanak lenni...” BESSENYEI György, *A természet világa vagy a józan okosság*. Bp., 1898. 212–213. és DUCHET, 194. idézik Buffontól a hottentották leírását, amely az állatokra emlékeztető külső jegyeket sorolja fel.

meg fagyot Egek, soha oly börtseket, nemes születésű és emberséges vérű Népet, nem botsátanak ki a Világra kiket a tanult Nemzetek tisztelhessenek.”²⁹

A „vad” népek osztályozásában Bessenyei francia forrását követi, így a francia filozófusokhoz hasonló credményre jut. Abban is rokon a műveikben található szemlélet, hogy a primitív népek tanulmányozásán keresztül a magyar író is az emberiség történetének kezdeteit véli megismerhetőnek.

Az északi népekkel kapcsolatban azért különösen érdekes Bessenyei értékelése, mert a kérdés összefügg a magyarság eredetkeresésével is. Bessenyei két teóriát mutat be részletesen. Az első szerint a magyarok „Ázsia Tatár” országból származnak. Bessenyei ezt az elméletet, azaz a szkíta eredetet tartja hihetőbbnek, erkölcsi, jellembeli, azaz karakterológiai összevetés alapján. A másik teóriát, mely szerint „a Magyar Nemzet Loppóniából származott volna” és a nyelvi rokonságra támaszkodó bizonyítást ellenben határozottan elveti.³⁰ Mi az oka ennek a kategorikus tiltakozásnak? A francia filozófusok nagy része, főleg Voltaire és Buffon nyomán, akik elsőként ismertetik meg a nagyközönséggel a világutazók tapasztalatait műveiken keresztül, az állati léthez legközelebb álló népek közé sorolják a már említett „kaffereken” és hottentottákon kívül az eszkimókat, a szamojédeket, Kamcsatka lakóit és a lappokat. A XVIII. század elején egyébként már nyomtatásban is megjelent megbízható információanyagot tartalmazó utazási irodalom helyett még az *Enciklopédia* is a hamis képeket ismétli, például az eszkimók náluk is „a vadak vadjai”, „igazi emberevők”. Csak Buffon 1777-ben megjelenő *Variétés dans l'espèce humaine* c. műve változtatja majd meg gyökeresen ezt a szemléletet.³¹ Ez érthetővé teszi Bessenyei élénk tiltakozását a lapp rokonsággal szemben. Bessenyei forrása itt is Vaisse, az ő mértéktartó, de visszataszító leírását idézi az összehasonlító karakterológiához:

A lapon, a maga egyenességében három könyöknyi magasságot mutat leg fellyeb: rémítő széles szája van mellyet mindig ki távta tart: galamb dűtz a feje, alacsony és kis testén: a szeme parányi, fejébe belé sijjedve: vastag, fel dagadt mellyet mutat: tömpe rövid orru: hosszan előre nyult az álla, melly szakál nélkül láttzik. Mind ezen tsufos formája mellet még a Lapon, galád, félelmes, és oly föld alatt lakó vakondok Nemzet, mely a verekedéstül irtódzik... semmi féle más engedelmeseb

Les Lapons sont d'une petite stature, n'ayant ordinairement que 3 coudées ou 4 pieds et demi de hauteur; ce qu'on attribue à la rigueur du froid qui règne dans le pays... laids... la tête grosse, la poitrine large et avancée, les yeux petits, charieux et enfoncés, le nez court et camus, la bouche grande et toujours ouverte, le menton allongé, les cheveux noirs, courts et hérissés et fort peu de barbe... Ils sont lâches et timides, et ont la guerre, qu'ils ne font jamais, en horreur. Ils ne sauraient habiter hors de leur

²⁹ BESSENYEI, *PM*, 243; DUCHET, 209.

³⁰ BESSENYEI, *PM*, 232. A magyarság finnugor eredetét bizonyító SAJNOVICS János 1770-ben megjelent *Demonstratio. Idioma Ungarorem et Laponum idem esse* c. műve hazai fogadtatásáról illetve annak egy érdekes irodalmi vetületéről, DUGONICS András *Etelkájáról* L. BÍRÓ Ferenc, *A „karijeli” rokonság. A magyarság eredetének kérdése Dugonics Etelkájában*. It, 1986. 1. 51–61. Sajnovics nézeteinek ellenzői mellett (Orczy Lőrinc, Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, stb.) fontosnak tartja a pozitív recepció jelenlétét is hangsúlyozni, melynek példája Dugonics regénye, ahol a finnugor eredet középponti téma, bár az író szkíta őseket is megemlíti.

³¹ DUCHET, 54–57.

Egek alatt, magát életben fen
nem tarthattya.³²

pays sans devenir malades;

Néhány oldallal később, Bessenyei jegyzetében a lappok hazájának klímájával kapcsolatban olvasható információ is Vaissete könyvéből származik.³³

Bessenyei azonban csak *A társaságnak eredete és országlása* című munkájának Negyedik szakaszában követte szorosan a francia forrást, ahol a „Despota vagy Kegyetlen Uralkodás” jellemzését és bírálatát Vaissete könyvére építette. A despotizmust abszurd és önkényes uralkodási módként írja le: „kereseted’ mindég mind elveszi, és magadat mulattságból agyonn üttet”, „ha parantsol, nem kérd, ’s Végezéseiben szavát vissza nem verheted”. Az önkényes, „kegyetlen” uralkodás módját egy fejezetben általános kép felvázolásával, nagy vonalakkal adja elő, az antik történelemből és a modern korból is a legismertebb példákat idézve (Nero, Caligula, Törökország és „Muszkovia” uralkodója). Érdekes Bessenyei Törökország-képe: alapvetően pozitív értékelés — a francia szerzőéhez hasonlóan. A hatalom kegyetlenségének jellemzésére felsorolt példákat, így az emberéletek értelmetlen kioltását nem érzi valóságosnak („ezek többnyire csak beszédből állanak”). Ugyanakkor különösen meglepő, hogy Bessenyei, itt már a francia forrástól eltérően, Törökországgal szembe Angliát állítja, és Anglia-bírálata itt addig megy, hogy az „emberi kevélységet”, amit szemükre hány, nagyobb zsarnokságnak érzi, mint a török császár kegyetlenkedéseit.³⁴

Bessenyei az emberi természettel teljesen összeegyeztethetetlennek ítéli a despotizmust, ezért tartós fennmaradását elképzelhetetlennek tartja.³⁵ Ebből a kétkedő álláspontból kiindulva („csak hang mindenütt”) vizsgálja végig az ázsiai uralkodók hatalmának sajátosságait, Vaissete könyvének legérdekesebben előadott részeit lefordítva és kommentálva, a mongol, a kínai, a szíami, a japán, a perzsa uralkodás módjait elemezve. A francia szerző ebben a részben tudományosságot és egzotikumot különösen szerencsésen vegyítve, lebilincselően ír.

Bessenyei azonban nem az egzotikumot keresi. Az ázsiai népekről, nyelvükről, lakásukról, vallásukról szóló részeket teljesen elhagyja. A magyar író az első ország jellemzését a koncepciója szerint teljesen elfogadhatatlan szöveg lefordításával indítja, kiemelve a legproblematisabb információt Vaissete fejezetének középső részéről:

A' Nagy Mogol annyira Despot,
mint írják, hogy egész
Birodalmának ki terjedése
Kamara számára tartozó
majorság földnek vétetik.
Minden birtokosnak halálával
elveheti annak járó, menő,

„Le Grand Mogol” domine si
despotiquement, qu’il est le
maître de toutes les terres
de son empire, dont il dispose,
comme il lui plaît, après
la mort des possesseurs, et tous
les peuples du Mogol sont plutôt

³² BESSENYEI, PM, 232–233; VAISSETE, I/96. (Vaissete forrásaként Scheffer 1673-ban Frankfurtban megjelent munkáját jelöli meg.)

³³ BESSENYEI, PM, 243; VAISSETE, I/95.

³⁴ BESSENYEI, PM, 119–121. Vaissete sem fogadja el a törökökről írt véleményeket („Alaptalanul alakítottak ki kedvezőtlen képet a törökökről” — írja), legalábbis az európai részen élő törökökre vonatkozóan. Megkülönböztet ugyanis európai törököket, ázsiaiakat azaz Szíriát, és afrikaiakat, vagyis Egyiptomban és a „Barbarie”-nak nevezett országban élőket (ahol a berberék élnek, bár ez utóbbi népről igen kevés biztosat mer állítani). VAISSETE, I/195–283, III/379, IV/144 és folyt.

³⁵ „Állok rólla — írja a török császár kegyetlenkedéseiről szóló beszámolója végén, hogy hatalmának határ nélkül való kiterjedését, egy kis sinór, nyaka körül, határok közzé fogja venni.” BESSENYEI, PM, 120.

Az átvétel pontos, bár nem teljes, de Bessenyei később a francia szöveg utolsó részét is kommentálja, anélkül, hogy arra konkrétan utalna. A lefordított szöveget követő egy oldalnyi kommentárban az örökletes tulajdon megszüntetésével kapcsolatos kételeyeit és bírálatát fogalmazza meg (a francia szövegben nincs kommentár). Bessenyei határozottan tagolja mondandóját: utal a szövegek forrására („mint írják”), majd a véleményt a „Legyen! De ha...” szavakkal vezeti be. A folytatás tagolása hasonló: a történeti „tükörben” a hatalom gyakorlása közben mutatja meg a despotát, „De lásuk” szavakkal bevezetve fordítását. Kissé visszaugrik itt Vaissete szövegében, hogy az általa leghihetetlenebbnek ítélt sajátosság után mostmár kizárólag az uralkodás módjára vonatkozó részletekkel kapcsolatban fejtsse ki véleményét. A törvényhozás, az adózás, a katonáskodás, a hivatalok betöltésével kapcsolatos szövegek fordítása elég pontos, viszont a szövegválogatás, összeszerkesztésük nagyon egyéni. Figyelemre méltó egyes terminológiák magyar fogalomra való áttétele. Módszere hasonló a *Rómának viselt dolgaiban* megfigyelhetővel, azaz, amennyiben rokonfogalmat talál, merészen magyaráit, ellenkező esetben pedig meghagyja a magyar szövegben teljesen idegen szót.

Mindennap két órát ül, melly idő alatt panaszos jobbágysai botsáttatnak elibe a' meghallgatásra. Tanátsossai körülötte állanak, kezeket össze téve, és mély tsendességben hallgatva. Ezennkívül Országlásának állapotján óránként dőlgozik, Tanátsossáival magát különös szobára rejtve.

Le Grand Mogol donne tous les jours deux heures d'audience publique, et rend justice en présence des Grands seigneurs de sa cour et de ses officiers, qui sont debout, les mains jointes sur l'estomac. Il s'enferme aussi avec ses ministres, pour régler les affaires de son état.

Ezután Bessenyei szabadon veszi át az adózásról, az uralkodó jövedelméről szóló részt, majd azt, ahol az uralkodó tulajdonában levő föld művelésével kapcsolatban a francia szerző leírja, hogy a földeken a nép nem szívesen dolgozik. Bessenyei itt ismét kétségeinek ad hangot: „Hát ha rabota sints a' Nagy Despot részire, melly tartozás nálunk közönséges?” Az igazságszolgáltatásról, az ország adminisztratív felosztásáról írt részeket Bessenyei átugorja, majd a fejedelemségekről és a szabad nemzetekről fordít le néhány információt, amelyek a despota hatalmának korlátozásáról árulkodnak.

A mongol birodalomról írt szakasz befejezéséhez a magyar író visszaugrik két oldalt és egy érdekes szövegrészt tár hűségesen olvasói elé:

A' Mogol az Országában lévő hivatalokat maga osztja személyekre, mellyeknek sorjánn a' leg alsótól érdemmel fel lehet menni a' leg felsőbb rangig. Három vagy négy Fő Tanátsosok vannak, kiket Omrásoknak neveznek, kik naponként estvefelé hét órákor ülnek széket magával a' Mogollal

Il n'y a point de dignité héréditaire dans cet empire que celle des Rajas; et par rapport à la distribution des charges, ce prince commence par en donner de moindres, par lesquelles on peut s'avancer jusqu' aux premières du royaume par son mérite. Les charges les plus considérables sont occupés

³⁶ BESSENYEI, PM, 123–126; VAISSETE, IV/3–1.

kilentz óráig a' Gazalkán
nevezetű palotában.

par trois ou quatre Omrhas du
premier ordre, qui règlent les
affaires de l'état, sous l'autorité
du souverain, et composent son
conseil. Ce conseil tient le soir,
depuis 7 heures jusqu'à 9 heures,
dans une salle qui est appelée
Gasalean.

A francia felvilágosodás filozófusai, így Voltaire vagy Diderot is, az ázsiai uralkodás módjában pozitívként értékelték azt, hogy nem öröklés, hanem érdem alapján lehet társadalmi rangban felemelkedni. Bessenyei velük szemben kétségbe vonja a felvilágosult despotizmus létezésének lehetőségét is: „Már, minek szorgalmazkodik így a' kegyetlen Hatalom az igazságnak, ügynek keresésében, és Hazájának boldogításában a' maga fáradttságával?” Végül arra a következtetésre jut, hogy tulajdonképpen a „Mogol” is monarcha, ha despotnak mondják is, és a természet törvényeit nem tudja tartósan megszegni.

A Kínáról írt fejezetben találjuk a legtöbb és legpontosabb hivatkozást Vaissete szövegére. A fejezet felépítése és gondolatmenete az előzőéhez hasonló. Már a bevezetőben visszaautal annak kételkedő konklúziójára: „ha valósággal meg van é, vagy pedig csak szóban áll ez is?” A forrásra utalás itt egyértelmű: „Figyelmezz, hogy irnak Khinárúl:”, majd Vaissete könyvének pontok szerint tagolt elemzése következik, mégpedig úgy, hogy a fordítást a kommentártól Bessenyei aláhúzással különíti el. A fordítás hűséges, az eltéréseket a kihagyott szövegrészek hiánya jelenti.

Vaissete szövegéből a népességre, a gazdaságra, az ország történetére vonatkozó részből Bessenyeinél semmit sem olvashatunk. Bessenyei csak az uralkodás módja iránt érdeklődik.³⁷ Fejezetének első mondata szó szerinti átvétel (ez a mondat nem különül el formailag a kommentártól):

Itt is minden határ
nélkül való hatalmat
ád a' Tsászárnak az
Ország'Törvényne.

La Chine est gouvernée par
un souverain qui porte le
titre d'empereur, auquel les
loix donnent une autorité sans
bornes.

Bessenyei a gondolatban levő feloldhatatlan ellentmondásra tereli olvasói figyelmét: „Ugyanaz a' Törvény, melly mindenhatóvá teszi egyfelől, más felől megköti”. Ezután a pontokba foglalt jellemzés következik, ahol a francia szöveg csak minimálisan módosul, de mindig úgy, hogy a hatalom korlátlan mivolta csökkenjen:

1. Minden hivatalt a'
Tsászár ad; de pénzért
senkinek sem soha egyet
is. Érdemért kapja kiki.

1° Toutes les charges de
l'État sont à sa disposition;
il ne les vend pas, il les donne,
mais il les ôte pour la
moindre faute.

A kihagyás, illetve az értelmező hozzátevés jellegzetes. A következő pontból még az elsőhöz hasonlóan idézzük a kihagyott részt is, annak illusztrálására, hogyan hajlítja bele saját gondolatmenetébe Bessenyei az ellenkező jelentésű francia szöveget, jelen-

³⁷ BESSENYEI, *PM*, 126–129; VAISSETE, *IV*/64–73.

tösebb szövegváltoztatás nélkül, úgy, hogy az általa kiemelt rész a francia szöveget pontosan követi:

2. Vethet az Országra
újj adót ha akarja; de soha
sem akarhatja, mivel fél a'
rosszsz következésektől.

2° Il peut imposer de nouveaux
tributs; mais il ne le fait
pourtant presque jamais parce
que ceux qui sont réglés,
suffisent pour soutenir une
guerre étrangère, et que dans les
guerres civiles il y aurait du
danger d'imposer de nouveaux impôts.

A francia szövegben veszélyről és nem félelemről van szó, Bessenyei azonban a zsarnok „mindenhatóságának” bírálata miatt ezt a szabad fordítást adja, hogy kételyét határozottabbá tehesse.

A harmadik pont hűséges fordítása után a király döntéseinek autonómiáját helyesli Bessenyei:

3. A'maga személyére
békeséget köthet, háborút
indíthat.

3° Il peut faire de son
chef la paix ou la guerre...

A következő pont is a francia szöveg fordításával kezdődik:

4. Ki nevezheti maradékát a'
Trónusra halálával, idősb,
ifjabb gyermekébenn, minden
elsőszületésre való tekintet
nélkül. Tsászári rangjából
gyermekait ki is tagadhatja,
idegen Vérnek hagyván az
Uralkodást; mely dologot soha
se tselekszik egy is... Udvarának,
Felső Tanácsának, és Pekin
Várassa fő Tábla Biráinak...
megegyezések nélkül.

4° Il peut déclarer son
successeur, et préférer un
cadet de sa famille, et même un
étranger à son fils aîné. Il
peut aussi exclure celui qu'il
a choisi: mais il faut qu'il
y a pour cela de grandes
raisons et que les cours de
Pekin y consentent.

Bessenyei a józan ész nevében helyesli ezt a törvényt, szembeállítva az Európában mereven alkalmazott elsőszülött preferálásával.

A két következő ponttal kapcsolatban, ahol a holtak szentté avatásáról és a városok nevének megváltoztatásáról olvasunk, nincs különösebb mondanivalója Bessenyeinek, inkább a hiúság kielégítését, mint valóságos hatalom gyakorlását látja bennük.

A francia szerző itt abbahagyta a számozást. Bessenyei a következő gondolatokból csupán a mandarin-rendszerre vonatkozókból csipegetett, pedig találhatott itt információt hadseregükről, tudományukról, feltalálásaikról, nyelvükről, városaikról, vallásukról, stb. Ebben a részben már csak egyetlen mondatot különített el aláhúzással:

7. Valamennyi Mandarénus,
azaz Hivatalbeli ember
Országában találtatik, köteles
önnön hibáit önként, esztendőről
esztendőre feladni.

On oblige tous ces mandarins
à s'accuser eux-mêmes toutes
les années des fautes
qu'ils font...

A francia szerzőtől veszi át ugyanakkor szabadon ennek az utolsó résznek minden elemét, azt is, hogy a szigorú ellenőrzés ellenére „Khinában is tsak úgy tsalnak, mint másutt.” Bessenyei az emberi természettől idegennek, tehát kevésbé „hihetőnek” tartja a mandarin-rendszer „előnyeit”. A francia szerző is kételkedik, de kételyeit a különböző források ellentmondásai alapján fogalmazza meg. Bessenyei a józan ész nevében kételkedik a következő részben a sziámi, a japán és a perzsa uralkodás esetében is, nem folyamodik sohasem más érvhez, még akkor sem, amikor erre módja lenne, hiszen megemlíti pl. a korábban már idézett Lenglet du Fresnoy és Hübner műveinek eltéréseit. A francia művekben talált információk valószínűségének eldöntésekor saját ítéletére támaszkodik.

A Sziámról szóló fejezet Bessenyei művében szinte teljes egészében Vaissete-től származik, néhány egyéni megjegyzést, valamint a bevezető és a zárósorokat leszámítva.³⁸ A francia műben tárgyalt témákból Bessenyei keveset hagy el, szinte csak a gazdaságra, a vallásra és a hiedelmekre, és az ország jellemzésére szánt sorokat. Vaissete a legdespotább uralkodási mód megnyilvánulását látja Sziámban, Bessenyei is megdöbbenéssel adja elő a kegyetlen despota rémtetteit. A magyar filozófus az emberi ész nevében kételyeket fogalmaz meg, de a tényeket nem tudja olyan határozottan visszautasítani, mint Kína esetében. Érdemes itt Bessenyei forráshasználatán is elgondolkodni, a francia szöveghez fűzött kommentárok alapján.

Sziámról írt fejezetének első mondatát Bessenyei a Vaissete könyvében olvasott megdöbbentő ismeretek hatása alatt fogalmazta, bár fordításában alig felismerhető a francia mondat:

E Föld' kerektségének minden
isméretes, vad, és pallérozott
Nemzettségei között, a' Sziámi
Uralkodást tanálad valósággal
eszetlennek, és kegyetlennek,
ha különben a' rólla fel tett
Európai Tudósításoknak hitelt
lehet adni...

Le roi de Siam est absolument
despotique, et il exige de ses
sujets des honneurs qui ne
sont dûs qu'à Dieu.

A francia szöveg abszolút felsőfokát Bessenyei belső meggyőződéssel és magyarázva adja vissza. Majd olvasóit az övéhez hasonló szellemi és érzelmi élményre készíti fel: „Figyelmezz, és rémülj!” „A' Király... a' büntetéseket maga teszi, negyven hóhér forogván Test Őrző Sereg, akár Ministerium képében körülötte. Nints élő Lélek, test, ki életének folytában büntetését elkerülhesse. Egész Udvara, rokonai, gyermekei alája vannak vettetve. A'ki sokat hallgat, két felől pofáján szája végeit füléig hasitják; ellenben a' bő beszédű halandónak ajakait bé varják.” „Tsekély vétkekért az embernek tzombját tsontjáról lenyesik: karjait tüzes vassal sütögetik: fogát kiszedik, s'a't. A' páltázás olly semmi büntetésnek vétetik, hogy tsaknem ptrüszszentésért, ásitásért is osztják.”

A francia szöveget közelről követi: „C'est le roi lui même qui fait exécuter la justice: les moindres fautes y sont punies rigoureusement. Il a toujours avec lui 400 [Bessenyeinél 40] bourreaux, qui composent sa garde ordinaire. Personne ne peut se soustraire à la sévérité de ses châtimens. Les fils et les frères du roi n'en sont pas plus exempts que les autres. Les châtimens ordinaires sont de fendre la bouche jusqu'aux oreilles à ceux qui ne parlent pas assez, et de coudre à ceux qui parlent trop. Pour des fautes assez légères, on coupe les cuisses à un homme, on lui brûle les bras avec un fer rouge,

³⁸ BESSENYEI, *PM*, 130–132, VAISSETE, *IV*/48–56.

on lui donne des coups de sabre sur la tête, et on lui arrache les dents. Il faut n'avoir presque rien fait pour avoir la bastonnade..."

Érdekes, hogy Bessenyeit ezeknek a szörnyűségeknek az olvasása mintha kevésbé indítanák kétkedésre, mint Kína esetében láttuk: „ha különben a' rólla fel tett Európai Tudósításoknak hitelt lehet adni”, majd: „tsaknem lehetetlen dolog feltenni”, a következő lefordított rész után: „Ugy látszik, mintha ezen tudósításokkal Iróink tsak furtsáلكodni akarnának, még is valósággal állítják.” Aztán a borzalmak sorolása mélyen megdöbbeneti, elgondolkodtatja. Talán azért gondolkodik el alaposabban Sziám uralkodójának furcsa, kegyetlen szokásain, mert a francia mű több olyan informátorra is hivatkozik, akik évekil éltek Sziámban. Amikor azonban Hübner és Lenglet adatainak eltéréseit olvassa Vaissete-nél, kétségbe vonja az összes Sziámról olvasott információt: „A' Sziámi Király ha úgy Uralkodna, mint rólla felteszik, Despot nevet sem vehetne magára. Uralkodását Hóhérságnak lehetne inkább mondani;...”

Japán jellemzésében is Vaissete Bessenyei forrása. A francia szerző nagy szimpátiával mutatja be a büszke, bátor, szorgalmas, tehetséges, harcos japán népet. Ezt a szimpátiát Bessenyei rövid fejezete is visszhangozza, a konkrét szövegegyezéseken túlmenően.³⁹

Az ázsiai despotizmusok közül Perzsiát elemzi utolsóként. A többi országról szóló fejezetek írása közben megfogalmazott véleménye Bessenyeit itt befolyásolja leginkább a francia szöveghez való viszonyulásában. A korábbiakhoz hasonlóan a magyar író itt sem vesz át semmit a konkrét politikai események adataiból, a trónviszályok, a történeti, földrajzi bevezető nem érdekli. Ugyancsak az eddigiekkel egyezően a fejezet nyitó és zárógondolata, valamint visszatérő alapotívuma az, hogy „a Világnak emlékeztiben”, azaz a világtörténetekben ugyan azt olvashatjuk, hogy despota, azaz „tellyes” hatalom uralkodik ebben az országban is, bizonyos törvények létezése mégis szükség-szerűen korlátozza a hatalom abszolút megvalósulását. Bessenyei ebben a részben egyetlen mondatot sem fordít le teljes egészében. Ennek oka pedig az, hogy éppen azt az ellentmondást kívánja bemutatni, ami a francia szöveg különböző részei között, esetleg egyes mondataiban is fennáll. Így a józan észnek ellentmondó tények nyilvánvalóságának kimutatásán túl a francia szöveg egyes gondolataival érvel az általa el nem fogadható állításokkal szemben. Vaissete alapgondolatát a királyság természetéről részekre szabdálva bírálja. Bessenyei ellenkezését eléggé logikusan váltotta ki ez a jellemzés, amely a perzsa népet művelt, barátságos népnek festi le, ugyanakkor az uralkodás módját kegyetlen, abszurd despotizmusként.⁴⁰

A magyar filozófus nem tudja elfogadni, hogy egy országban, ahol „A' Haza Törvényneinek tanulása, legelső szorgalmatosságot, tekintetet foglal magába” („L'étude des loix est fort estimée parmi eux...”), ne legyen „kértelen a' tellyes hatalom magát Törvények alá zárni”. Érdekes módon épp a perzsa despot hatalmának értékelése ad módot arra Bessenyeinek, hogy megmutassa, hogyan válik szinte észrevétlenül „a' Despot rend szerint való Uralkodóvá, ki hatalmának tellyességében mindég Törvényből ítél”. Bessenyeinek erre a fejezetére jellemző leginkább az az írásmód, amit a francia filozófusoknál, enciklopédistáknál gyakran megfigyelhetünk. Gondolatait úgy fogalmazza meg, hogy az értelmezőnek kell eldöntenie, elfogadhatja-e az olvasottakat, vagy a szerző ironikusan éppen az ellenkezőjét gondolja a leírt soroknak. A tudósokat anyagilag is támogató perzsa királyról, a tudományok művelésének és a törvények tanulmányozása elterjedtségének lefordításakor kételkedése ironiában nyilvánul meg: „Azért is Perzsiában a' Despot minden dologra figyelmetes. A' Tudományok, Akadémiák, Mesterségek, mezei miv, kereskedés 's at. egyenlőül virágoznak. A' Haza

³⁹ BESSENYEI, *PM*, 132; VAISSETE, IV/89–101.

⁴⁰ BESSENYEI, *PM*, 132–136; VAISSETTE, III/456–463.

Törvényneinek tanulása, legelső szorgalmatosságot, tekintet foglal magában: Szinte oly virágában lévén, mint itt nállunk, és Német Országban, hol már most senki se tudja, Törvénynek mit vegyen, mit tanuljon, mivel egész állapotja szélyvel szakadás, és zűrzavar.”

Érdemes végül megjegyezni, hogy a Vaissete-nél talált adatok lehetőséget adnak számára, hogy az adózás értelméről, mértékének ésszerű voltáról elmélkedhessen. A fejezetben közölt adatok természetesen ismét a francia világföldrajzból származnak.

Bessenyei időskori prózai munkáiban az uralkodás módjáról gondolkodva, tehát főleg az egyeduralom szélsőséges változatának, a despotizmus lehetséges megvalósulásának meghatározásához és jellemzéséhez használta Vaissete világföldrajzának a távolkelettel kapcsolatos részeit. Az idézett szövegek *A társaságnak eredete és országlása* című mű egy fejezetének, a „Despota vagy kegyetlen uralkodás” címűnek bizonyítóanyagát képezik.

Egy másik, ugyanabban az időben írt műben, a *Magyar Országának Törvényes Állása* címűben, talán meglepően éppen „A' Tiszta Magyar” c. fejezetben bukkan fel újra, hasonló módon, a francia világföldrajz szövege. Bessenyei a despota uralkodás jellemzését a törvényes egyeduralomhoz, a monarchiához hasonlította, ebben a fejezetben a magyarság a hasonlított, amelynek sajátosságait a bemutatott népek példái emelik ki. Bessenyei példái európaiak, így az antropológiához és a történelemhez is kevés közülük van, célja nem merőben új ismeretek átadása, sokkal inkább egyfajta „nemzeti karakterológia” megalkotása. Az átvett szövegek az előbbieknél is jobban beleolvadnak Bessenyei eredeti gondolataiba, a korábbiakhoz hasonlóan itt is találkozunk a földrajzi sajátosságok determináló hatásával.

A Bessenyei által oly gyakran bírált Anglia kapcsán kerülnek az első szövegek a francia forrásból a magyar mű példái közé. Bessenyei azt a rövid részt választja forrásul, ahol a francia szerző a hosszú pozitív földrajzi-politikai jellemzés végén megemlíti, hogy néhányan, talán nem is jogosan, bizonyos vádakkal illetik ezt a művelt, udvarias, nemes hírében álló nemzetet. A bírálat mindössze egy mondat, de Bessenyeinél szinte minden eleme fellelhető, mégpedig kibővítve: „... on les accuse d'être dissimulés et vindicatifs: on ajoute qu'ils sont humbles dans l'adversité, insolens dans la prospérité, et naturellement orgueilleux et méprisants, surtout à l'égard des étrangers.” Bessenyei szövegéből csak a hasonló mondatrészeket idézem: „dühös, kegyetlen”, „Az egész emberi Nemzet törvényének költsönös igasságát meg veti, csak bosszút állasson. A Nemzeti kevélységet, a kényességit; a magához való bizodalmat, a szemtelen ditsekedésig viszi,” „a magok érdemét, hatalmát e széles világnak minden Népe Nemzettsége felet a tsillagokig emellyék fel”, „egymás ellen való titkos irigy ellenségeskedés”, stb.⁴¹

A francia nép karakterológiájának pozitív és negatív elemei eléggé megfelelnek Vaissete jellemzésének, bár a pozitív tulajdonságokban a francia szerző sokkal részletesebb. Udvarias, becsületes, művelt, aktív, a kereskedelemben sikeres népnek mutatja be, míg Bessenyei jelzői: értelmes, nemes és méltóságos. A negatív kép állhatatlanságukat, türelmetlenségüket említi, épp mint Bessenyei: „De természeti tulajdonsága szelességet, álhatatlanságot: szüntelen való változást, tséltapságra, gyermekségre való hajlandóságot mutatot.”⁴²

A németekről írt alapvetően pozitív jellemzést nem veszi át Vaissete könyvéből, megelégszik azzal, hogy „hideg” természetűnek jellemzi őket, eltérve forrásától.⁴³

A „Muszka Nemzet”-ről írt rövid jellemzés viszont mindenképpen Vaissete-re tá-

⁴¹ BESSENYEI, PM, 241; VAISSETE, I/6-9. (Az angolok hasonló megítélése: *Uo.*, 118.)

⁴² BESSENYEI, PM, 242; VAISSETE, II/359.

⁴³ BESSENYEI, PM, 242; VAISSETE, II/1 és folyt. Jó barátoknak, nemes ellenségnek, művészetkedvelő népnek írja le, sőt Bessenyeitől eltérően a bortól könnyen felforró természetűnek.

maszkodhatott, még akkor is, ha az itt olvasható ismeretek meglehetősen közhelyszerűek. Érdemes idézni a két szöveget:

A Muszka Nemzet nehéz eszü,
vad erköltsü, kegyetlen a hol
teheti, és durva. Erköltse még
ekkoráig azt kívánta hogy rajta
tűzzel vassal uralkodjanak.
Az egész ország, férfia
asszonya minden nap részeg
a pályinkátul...⁴⁴

Ils ont l'âme basse et serviteur,
et veulent être traités avec rigueur...
Il n'y a point de pays au monde où
l'ivrognerie soit si commune: toutes
les personnes de quelque condition
qu'elles soient... hommes et
femmes... boivent de l'eau de
vie à toute heure.

Az idézett rész után következik Bessenyei elmélete a klíma determináló szerepéről, amit már a korábbiakban elemeztünk. A példák, mint már idéztük, „Afrikának, Amerikának forró Egei”, (Guinea, a „kalbongások”), valamint „Európának... megfagyott Egek” (Norvégia, „Lapponok”). A klímaelméletet az európai nemzetekre is alkalmazza a következőkben: „a Nemzeteknek egymástul különböző erköltsi tulajdonságokat leg inkább szűk bőv termő és terméketlen fekvése tsinállyá”. „Meglépő, hogy az ezután következő, félmondatokra szorítkozó karakterológiák forrását is megtaláljuk Vaissete-nél:

A Hollandus fősvény;
szoros gazda.

laborieux, patients dans les
travaux... L'avidité du gain,
qui est leur passion dominante,
les rend un peu trop intéressés et avares...

A svájciakról olvasható jellegtelen említés is megtalálható a francia szövegben, majd az olasz népé sajátos átvétel, mert Vaissete a pozitív és a negatív leírásokat is felsorolja, míg Bessenyei jellemzésébe csak a negatívokat veszi át.⁴⁵

Érdekes, hogy a spanyol nép bemutatásában és bírálatában a leghatározottabb Bessenyei karakterológiája. A nemesség külső csillogását, minden alap nélküli kevélységét, a nép lustaságát hosszán ostorozza, és ezúttal nem a klímával, hanem az uralkodás módjának hibáival, az inkvizíció működésével hozza összefüggésbe. Vaissete ítélete egyébként hasonlóan elmarasztaló.⁴⁶

Bessenyei még néhány szót ejt a dánokról és svédekről, majd az idegen nemzetek karakterológiájának megismeréséhez forrásához utasítja az olvasót: „A'ki e különbségekben belé kíván botsátkozni, fel tanálja a Nemzetek erköltseinek le rajzolásait...” „De akár meddig olvasod a tudósításokat...”

„A' Tiszta Magyar” c. fejezet végén aztán lábjegyzetben pontosan idézi a magyarok „karakterológiáját”, majd a mű adatait, amint ezt már tanulmányunk első részében leírtuk.

Bessenyeinek a korabeli európai nemzetekre, valamint az ázsiai és afrikai népekre vonatkozó időskori prózai műveiben előforduló adatait Vaissete korrekt, részletes,

⁴⁴ BESSENYEI, PM, 242; VAISSETE, I/ 157–160.

⁴⁵ BESSENYEI, PM, 243; VAISSETE, holland: II/323, svájci: II/217, olasz: I/319.

⁴⁶ BESSENYEI, PM, 244. „Sehol se látod az emberi kevélységet nevetségeseb ábrázatban mint a Spanyol Nemzeten, Ő, szegénységét, az az: éhségét, szomszágát fekete selyem palásta trutt zollya... tehetetlenség, heverés, és nyomorúsága közt sinlő kényesség jutot e Nemzetnek osztályba...” VAISSETE, III/216. „Ils passent pour fiers, vains envieux... patients dans les maux... La paresse, qui leur est aussi naturelle que l'orgueil... insolents, superstitieux; ils ne se plaignent jamais de leur misère... gravité oisive...”

de nem túl bőbeszédű, megbízhatónak mondható négykötetes világföldrajzára lehet visszavezetni. A forráshasználat módja, vagyis az, hogy Bessenyei a különböző kötetekből akár csak egy-egy mondatot ragad ki, nem kell, hogy meglepjen bennünket, mivel a francia mű mutatóval volt ellátva, ezért az információk keresése, összeválogatása nem okozhatott gondot.

Olga Penke

UNE SOURCE FRANÇAISE OUBLIÉE DE GYÖRGY BESSENYEI

Parmi les sources utilisées par György Bessenyei dans la dernière période de sa carrière littéraire, à côté des deux sources fondamentales (*Essai sur les mœurs* de Voltaire et *Éléments d'histoire générale* de l'abbé Millot), il faut citer un ouvrage de référence: la *Géographie historique, ecclésiastique et civile ou description de toutes les parties du globe terrestre*, ouvrage de Dom Joseph Vaissete, historien savant des bénédictins de Saint-Maure. Bessenyei le mentionne déjà dans un ouvrage de jeunesse, et il en emprunte une citation française (la caractérisation des Hongrois) vingt-cinq ans plus tard, en précisant également sa source. Les recherches approfondies ont prouvé que Bessenyei avait utilisé constamment cette source dans deux ouvrages philosophiques: *Magyar Országnek Törvényes Állása* (La Constitution Légale de la Hongrie) et *A' társaságnak eredete és országlása* (L'origine de la société et son organisation). Il emprunte de préférence des textes écrits sur la „caractérisation nationale” des peuples européens (anglais, français, espagnol, allemand, russe, hollandais, suisse, italien), sur l'anthropologie, la méthode du gouvernement, le pouvoir despotique des pays asiatiques, africains et américains. Les emprunts sont de différentes longueurs, d'une seule phrase à des pages entières. Le traducteur modifie souvent le texte, et ajoute sa critique, ses doutes et ses commentaires. Il distingue les traductions en les soulignant ou il tisse les fils de sa pensée en y mêlant ses sources. Il se réfère à l'ouvrage français pour former une théorie du gouvernement arbitrairement absolu (Le Grand Mogol, Chine, Siam, Japon, Perse), pour présenter l'influence déterminante des circonstances géographiques (Lapons, Africains), pour concevoir une anthropologie, classifier les peuples primitifs, pour rendre plus convaincantes (à l'aide des exemples) ses théories concernant l'origine des sociétés. Il est intéressant de découvrir que ces lectures reflétant les pensées des Lumières françaises, ont probablement contribué au jugement négatif que Bessenyei a porté sur la question de la „parenté” des Lapons et des Hongrois. Grâce à cette géographie universelle, ses réflexions, centrées sur la Hongrie, se trouvent aussi placées dans un contexte général.

Angyalosi Gergely

FÜST MILÁN: HABOK A KÖD ALATT

Füst Milán első kötetének, az 1914-ben megjelent *Változtatnod nem lehetnek* egyik ciklusa viseli az *Objektív kórus* címet. A ciklushoz szokatlan, de nagyon is Füst Milán-i gesztussal lábjegyzetet is fűzött, amelyben így magyarázza a kifejezés jelentését: „E kórus alatt a drámai vers egy fajtát értem, melyet az elképzelt kar vezetője társai zenekísérete mellett elszavalna nagy tömeg nevében, tehát objektíven szólván.” Füst költészetének sajátos „objektivitását” a legjobb szemű kortársak (Karinthy, Kosztolányi) azonnal észrevették, és értelmezni próbálták. A jelek szerint a század tízes éveiben, ha nem mindennapos jelenség volt is, mindenesetre nem volt nagyon meghökkentő dolog egy lírikus objektivitásáról beszélni. Füst magyarázó lábjegyzete némileg leszűkíti az „objektivitás” szó értelmezhetőségi körét, hiszen egy elképzelt közösség hangjával azonosítja. A görög tragédiák kórusaira gondol, ahol a közönség nemcsak, hogy többet tud az egyénél, hanem egyúttal magasabb rendű bölcsességet is képvisel: a Sorssal áll közvetlen kapcsolatban.

A Füst-i objektivitás azonban intenciói szerint nem tünteti el az ént, hanem kinevezi karvezetővé. Olyan karvezetővé, aki egyszerre mondja ki önnönmagát és a *doxát*, a közösség által képviselt bölcsességet. Ennek a problémának a körüljárására vállalkozom a továbbiakban a számomra egyik legrejtélyesebb Füst Milán-vers, a *Habok a kód alatt* értelmezése kapcsán.

A vers 1927-ben íródott, első változatával Füst *Naplójában* találkozunk. Jogosult változatról beszélni, hiszen Füst szokásának megfelelően szinte minden egyes megjelenése alkalmából átdolgozta a szöveget, méghozzá jelentős mértékben. Ezekre a variánsokra az elemzés megfelelő pontjain kitérek. A végleges szövegnek azt tekintem, amely Füst Milán *Összes Verseinek* a Magvető Kiadónál megjelent kötetében található, s amely lényegében megegyezik az 1948-as *Szellemek utcája* című verskötetben közölttel. Az igazán jelentős változtatások a Nyugatban 1927. november 16-án megjelent első közlés, valamint az 1935-ös *Válogatott versek*-kiadás, illetve a végleges változat között észlelhetők. Az a tény, hogy a költő ezt a versét még a szokottnál is nagyobb mértékben formálta át, arról tanúskodik, hogy maga is érezhetett benne egy bizonyos esztétikai megoldatlanságot. Látni fogjuk azonban, hogy ez a megoldatlanság, vagy megoldatlanságok a mai olvasó számára és a jelzett én-probléma szempontjából csak izgalmasabbá teszik a szöveget.

A Füst versek beszélő szubjektuma mintegy az Én és Mi közötti szférában helyezhető el. Legjelentősebb verseiben ezt a közties szituációt képes nagy költői erővel érvényesíteni, méghozzá oly módon, hogy bizonytalan vibrálást tart fenn az Én és a Mi pólusa között. Egy korábbi dolgozatomban¹ megkockáztattam azt az állítást, hogy azokban a versekben, ahol a költő elhagyja ezt a közties szférát, és engedi megszilárdulni a beszélő alany pozícióját, nos, az ilyen esetekben esztétikailag problematikusabb alkotások jönnek létre. Noha ezt a gondolatot ma már inkább kérdés formájában fogalmaznám meg, kétségtelennek tűnik föl előttem, hogy a Füst Milán-i objektivitás vizsgálatát a beszélő alany egy versen belül is változó pozícióinak vizsgálatával kell kezdenünk. Kitérhet ekkor, hogy ez az objektivitás jóval tágabb értelmű, mint ahogy azt az idézett (és a későbbi kiadásokban a költő által elhagyott) lábjegyzet sugallja. Izgalmas kérdés mindenesetre, hogy Füst megritkuló líra-termésében miként tartja pozícióit, illetve miként módosul ez a sajátos én-konstrukció a húszas évek végére?

¹ ANGALOSI Gergely, *A lélek lehetőségei*. Bp., 1986.

A vers címe minden változatban ugyanaz. Valószínűleg azért, mert ritka erővel tölti be azt a funkciót, amely minden jó címtől elvárható. Összefoglalja, felfokozza, új jelentések aurájával gazdagítja a mű-értelmet. Fontos megjegyeznünk, hogy mindezt nem sűrítéssel éri el a költő, hanem éppen ellenkezőleg: pleonazmussal, túlbeszéléssel. Ez a cím első megközelítésben pusztán elénk löki a költemény egészen uralkodó képet, a ködülte folyó látványát. Ennyiben a „hab” szó csupán a „folyó” metonimikus helyettesítője volna, egy, kissé avított nyelvi tradíció kliséje szerint. Ha azonban figyelembe vesszük a „hab” és a „köd” szó metaforikus jelentését is, sokkal összetettebb jelentés-struktúrát kapunk. A „hab” a dolgok felszínére utal, a jelenségek, az epifenomének látható világára, amely kapcsolatban áll ugyan a lényeggel, a folyó mélyebb sodrával, ugyanakkor a heideggeri értelemben el is fedi azt. A költői intenció erre az elfedésre még egy elfedést telepít: a köd ezt a felfedőn-elfedő jelenségvilágot is beburkolja, hatalmába keríti. A dolgok feltételezett lényege így még távolabb kerül attól, aki ezt a képet szemléli.

Furcsa zökkenővel indul a vers, mintegy folytatván a cím által keltett dilemmát. A „folyón” szó, vagyis a költemény első szava után három pont jelzi a megtorpanást. Sok mindenre utalhat ez a három pont. Legelsőbbben is magának a folyónak a létét teszi kétségesse, némiképp visszaveszi tőle azt a hitelt, amelyet minden beszédmegnyilvánulásnak automatikusan megítélünk a verbális kommunikáció szabályszerűségeinek megfelelően. Milyen folyó, hogy hívják, hol található? — tolakodnak a kérdések a három pont ütötte részbe. S rögtön a kétely is: ki az, aki „csak úgy” a folyóról beszél? A továbbiakból megtudjuk, hogy e bizonytalanság-érzés nem volt alaptalan: lassacskán kiderül, hogy a versben megszólaló alany nem a saját nevében állít valamit, hanem idézi bizonyos „tanúk” állítását. A hely- és időmeghatározó elemek egytől egyig ezt az elbizonytalanodást szolgálják. A hajók „a héten” süllyedtek el; nem lehet tudni az elsüllyedés helyét, okát, mikéntjét, valamint azt sem, hogy ki vontatta az uszályokat. A „Senki se tudja” sort az 1935-ös kötetben „Tudni nem lehet”-re javította a költő, majd a végleges változatban visszaállította az eredeti sort. Értelmezésem szerint azért, mert a végső szöveg sokkal inkább utal egy fiktív dialógusra. A „Tudni nem lehet” kevésbé hat válasznak a „Ki vontatta őket?” kérdésre, azonkívül nyelvileg pongyolább, kevésbé illeszkedik a vers nyelvi szituációjába, amelyet kétféle diskurzus: a tanúk beszéde és az őket idéző én beszéde közötti viszony határoz meg.

A látvány elemei, tehát a folyó, a ködből rejtélyesen kiváló, majd benne nyomtalanul eltűnő hajók, és a történés maga is: akárha álomban játszódo jelenetet idézne. Sőt: voltaképpen nem is az álomi eseményt, hanem annak nyelvi vetületét, szöveg-árnyékát. Ám e csupa meghatározatlanságra utaló nyelvi árnyéknak nagyon erős érzelmi súlya van, erre utal a harmadik sor végén a felkiáltójel. Szólhat ez a felkiáltójel magának a történésnek, hiszen végeredményben egy katasztrófáról van szó, és a harmadik sor végén még nem érezzük, milyen fokú a beszélő alany distanciája attól, amit elmond. De szólhat annak is, ahová a harmadik szövegegység végén eljutunk, vagyis annak, hogy a beszélő kétségbevonja a tanúk állítását, s az érzelmi hangsúly felháborodásának jele.

(Zárójelben mondom, hogy a költemény epikus magvának újságközleményhez való hasonlóságát a kortársak is érzékeltették. Erről tanúskodik, hogy Karinthy Frigyes a *Nyugat* 1928. évi első számában versben reagál Füst versére. Erre pedig az indította, hogy néhány nappal a *Habok a köd alatt* megjelenése után Florida partjainál elsüllyedt egy tengeralattjáró, s a benne rekedt ötven ember haláltusájáról jóformán helyszíni közvetítésben számolt be a világsajtó. Karinthy verse azonban — mely voltaképpen Füst Milán-pastiche — egészen más érték-konfliktusra épül. Számára az emberi szenvedés és a halál a valóság; ezt a valóságot változtatja futó habbá a legbensőbb mivoltában romlott világsajtó, illetve cizellálja valamiféle hazug műalkotás-utánzattá a hatalom értelmiségi-művész kegyeltje, a *műves*. Füstnél viszont, mint láttuk, magának az eseménynek a megtörténtében sem lehetünk biztosak.)

A verskezdet tömény bizonytalanságát, álomszerű elnagyoltságát ellenpontozzák azok a konkrétumok, amelyeket a beszélő a tanúk elmondásából idéz. A hitelesség-keltésnek az a technikája kerül itt idézőjelbe, s éppen a megjelenített tények bizarr esetlegessége folytán, amely technikát a sajtónyelvből is ismerünk, ám korántsem csak onnan. Egy nehezen

hihető esemény leírásának valóságosságát növelendő, a narráció jóformán már az ősidőktől élt a látszólag diszfunkcionális részletek halmozásának eszközeivel. Amely részletek ugyan semmiféle logikai alapon nem szolgálhattak, az elmondottak hitelének bizonyítására, ám közvetve mégiscsak arra szolgáltak. Hogy másra ne is hivatkozzunk, az Evangéliumok bőséggel élnek ezzel a narrációs megoldással, de tudjuk, hogy még a jogi eljárások nyelvében is nagy súlya van a részletek halmozásának. A reggeliző kapitány látványa ebből a szempontból egyformán fontos a vizet merő matrózzal, a lánc csörgése a vödör koppanásával. (Nem véletlen, hogy ezeket a sorokat többször is átalakította a költő.) Tudatos alólikával, a látszólag empirikus, kézzelfogható tényeknek e sorába illeszkedik a sűrű kód alatt „sárgán lapuló”, „sunnyító”, „alattomosan világító” folyóvíz képe. A „jó tanúk” tehát egyazon lélegzetre tesznek olyan állításokat, amelyeket az egyszerű vizuális megfigyelés hétköznapi tapasztalata elfogadhatónak klasszál, továbbá olyan minősítéseket, amelyek a vizuális tapasztalatot fiktív történetessé emelik. A folyó úgy leselkedett a kísértethajókra a kód mögül, akár a zsákmányra leső vadállat a bokorból. Legalábbis ezt állítják ők, a tanúk.

Hangsúlyozzuk az ők, a többes szám harmadik személy belépését a szokásos Füst Milán-i Én-Mi struktúrába. ŐK, a tanúk azok, akik szerint e „csekély részletek sűrűje” helyt állott a többiért, „és sejtette mikéntjeit”. Ezen a ponton fordul szembe velük az Én, akinek beszédhelyzete tökéletesen megfelel a mondandónk elején idézett lábjegyzet kívánalmainak. A tanúk „hazudnak” mondja, majd hozzátesszi (ami már nem egészen ugyanaz): „Félálom játszadoz értekeikkel”. E félálomban élő tanúk világával állítja szembe a karvezető-én a mi világát, amelyet a valóság és az igazság pecsétjével lát el. „De még be is csempésznék közénk, kik való-igaz emberek vagyunk, / És húsunk is van, mely körömmel téphető, / E vértelen félálmokat”. Láthatunk itt némi egyezést a Karinthy-verssel: a valóság, a hús-vér emberi világ kritériuma a szenvedésre való képesség. Aki szenved, az valóságos, az létezik.

Ám a vers mégsem efelé a problematika felé irányul: ha úgy lenne, aligha volna érdemes ennyit beszélnünk róla. Nem lenne több egy meghatározott jelentéssel bíró lelki állapot retorizált, vers-szerű, versre emlékeztető előadásánál. Megelégedne, akár a Karinthy-szöveg, az emberi élet értékének emphatikus hangsúlyozásával, a szenvedés elleni humanisztikus kiállással. Füstnél azonban más a tét, s ezt az egyes gondolati elemeknél jóval pontosabban fejezi ki a vers nyelvi szituációjának kísérletes valóság-éltetlensége és grotesksége. Ez főként abból ered, hogy a „jó tanúk” viselkedése motiválatlan, de motiválhatatlan is. Ugyan mi érdekük fűződik ahhoz, hogy elhitetni próbálják félálmaikat? Hogy becsempészní akarják azokat a hús-vér emberek közé? Miféle lények ezek?

A költő aláveti magát a retorika követelményeinek: válaszol a motivációt illető néma olvasói kérdésre. Ám ezzel a válasszal semmiképpen sem jutunk közelebb a megoldáshoz: a nyelvi helyzet még bizarrabb, még valóság-éltetlenebb lesz. Épp csak a valóság-éltetlenség centruma tevődik át az elmondott állítólagos eseményről az Őkkel jelölt lények — embertípus, embercsoport? — identitására. „É gazok azt szeretnék, hogy félálom és e sárga derengés között / Úgy fusson el kis életünk is, mint a hab fut el, amelynek nyoma vész / A kód alatt, a gomolygás alatt, és vissza többé nem idézhető...” Továbbra is rejtély marad, kikről van szó, kik azok, akik a léttel való erős és a tudat fényével bevilágított kapcsolat helyett valamiféle fél-éber állapotban érzékelt valóság-pótlék meghonosítására törekednek. Figyelemreméltó az újabb változatban az „életünk” mellé biggyesztett „kis” jelző. Azok, akik „hamis tanúskodásukkal” a lét teljes valóságáról való lemondásra akarják rávenni embertársaikat, voltaképpen elrabolják tőlük azt a keveset is, ami születése jogán minden embernek kijár: a teljes életnek, a lét közelségében töltött életnek legalább az elvi lehetőségét. Valamiféle „kétes derengést” (az első változat szerint „fél-életet”) csempésznek a valóság helyébe.

A következőkben azonban mégiscsak megtudunk egyet-mást ezekről az emberekről. Füst következetesen végigviszi a vers (rögtön az elején valóság-éltetlénített) szcenírozását. Akik „hegyes kis csónakjaikon állva” figyelik a folyót: halászok. Igazolva ezzel Vas István

1934-ben tett megfigyelését,² mely szerint: „Füst költészetében van valami sajátos epikai tartalom. Bár ritkán beszél el valamit, mégis majd minden verse tele van látszólag szeszélyes, valójában [...] rendkívül következetes történetekkel”. Ugyanő teszi hozzá azonban, hogy „a részletek pontossága csak fokozza az egész légkör valószínűtlenségét”. Valóban: ebben a versben is ezt tapasztaljuk. Jegyezzük meg mindjárt, hogy a *Habok a kőd alatt*-ban megjelenő ismeretelméleti-etikai probléma Vas szerint (s legtöbb méltatója szerint) valamiképpen alapeleme Füst költői világának, poétikai építkezésmódjának. Érthető tehát, hogy látomása a titokzatos halászlőről, aki az első szövegvariáns szerint „játékból nyeri létét s azt játszva dobja el”, a végső változatban „játékon nyerte mindenét”, nos, ez a látomás minden további konkretizáció ellenére megőrzi rejtélyességét. A rakparti kőbakokon ülő, s a lepényt áruló vénasszonyt szemberőhőgő halászsokat teljesen váratlanul vérszomjas, s egyben zsugori királyokhoz hasonlítja. A hasonlat bizonyos vonatkozásban továbbviszi ugyan a teljes lét helyett a morzsákkal való melegezés élet elleni büntényének problematikáját; e magasztos gondolatsort azonban olyan váratlan képanyagból, olyan groteszk frazeológiával építi föl, ami elképeszti az olvasót. „S magát a létet viszont kutyába se veszik!!!” — írta az első megjelenéskor a *Nyugat*-ban. A groteszk odanemillősséget a végső variáns csak fokozza. „S magát a létet viszont, mint fityfiringet megvetik.” Itt már különös, feszengő érzés fogja el az olvasót, ami már nem teljesen a látomás furra valószínűtlenségének szól. Ez utóbbit Kassák Lajos jellemezte így: „akárha elmerült vidékek kertjeiben bolyongnánk: nincs semmi megfogható körülöttünk, és mégis a túlzásig reális itt minden.”³ A „fityfiring” szó azonban annyira kisiklatja a költemény addig töretlenül érvényesülő pátozós „indulatmenetét” (Füst Milán-i kategóriával élve) hogy ez hirtelen kikezdi a karvezető-én beszédmódjának homogeneitását is. (Ráadásul a „fityfiring” szót, a „fityfirittynek” és a „fityingnek” ezt a kontaminációját valószínűleg Füst találta ki.⁴) Felmerül az *önirónia* lehetősége, ami a Füst Milán-i groteszk esetében mindig ott kísért. A papos, prófétai gesztusok mindig teljes erővel és teatralitással jelennek meg ennél a költőnél, ám legtöbbször csak azért, hogy valamely furcsa fintor érzékeltesse a mögöttük levő űrt.

Ezúttal is úgy szól ő, mint egyik korai versében ama „régí pap, ki állig gombolkozva, s ünnepélyesen, / Dühvel ordítózva rázza ökleit, hogy visszhangzik a vidék, s furcsa kézmozdulatokkal őrjögve hazudoz”. Csak a szelét érezzük az öniróniának, hiszen a papot sem menti fel a prédikálás kötelessége alól annak felismert hiábavalósága. A groteszk irónia a kiürült formák közötti hasztalan helytállás tragikomikumának szól. Mindez ebben a versben nem a szcenírozás, hanem a nyelvkezelés szintjén jelenik meg.

A szövegváltozatok vizsgálata során a túlzó pátozsz kifejezésére szolgáló elemek, a profetikus közvetlenség visszavételét figyelhetjük meg. Így: „mi néki az igazság?” kérdezi az első variánsban; „Az igazság — mit ér neki?” olvassuk az 1935-ös kötetben; végül a verssor végleges formája: „A létező világ mit érhet neki?” Az „igazság” felcserélése a „létező világgal” sokkal higgadtabb, kevésbé igeihirdetői lendületű. Hasonlóképpen hat a „ne legyünk olyanok, mint ők!” felkiáltásának módosítása egy kijelentő értelmű mondatra: „No nem, mi hozzájuk hasonlók nem leszünk.” (Ez a sor egyben az előzővel együtt az ironikus értelmezés szerint is olvasható.) Két további felszólító mondat is kijelentőre módosul: „Óvakodjunk a tébolytól...” és „Zárjuk be az ajtókat” helyett ezt olvassuk: „Mivel a tébolytól nekünk óvakodni kell. / Az ajtókat pedig jó lesz zárva tartani.” Azoknak a lényeknek a világa tehát, akiket az eddigiekben „halászsoknak” neveztünk, a téboly világa. A fél-valóság, a pseudo-lét rokonságot tart az örülettel, amelyet nem szabad beengedni a töretlen racionalitás birodalmába. A „Ne kiáltatok olyan után, ami nincs!” erős felhívása helyett ez a nyomatékos ajánlás áll a végleges változatban: „És ne kiáltozzatok mindétig olys után, ami nincs, vagy rémlátás csupán...” A módosító elem (mindétig) és a kiegészítés (rémlátás) szintén a kizárólagosságot redukálja. Mintha azt akarná mon-

² Vas István, *Füst Milán olvasásakor*. In *Az ismeretlen isten*. Bp. 1974. 739.

³ Kassák Lajos, *Füst Milán*. In *Csavargók, alkotók*. Bp. 1975. 243.

⁴ Dávidházi Péter megfigyelése.

dani: az emberi léttel ugyan nagyjából vele jár a nemlétezők felé való kívánczóság, vagy a fantazmagóriák kergetése, de ezt határok közé lehet és kell szorítani. Ezt a pátoszcsökkenőt, relativizáló tendenciát figyelhetjük meg abban is, hogy az emberi életpályát jelképező „földi futás” helyett a második változatban „földi térség” áll, míg — több, mint két évtizeddel az első megjelenés után! — a *Szellemek utcája* kötetben már „kétes térségről” beszél a költő. Ez pedig nagyon erősen módosítja az értelmezési lehetőségek körét, hiszen általa a kétség, a viszonylagosság átkerül a földi lét általános jellemzői közé. Megingatja a „teljes lét-racionalitás” kontra „kétes derengés, fél-élet, téboly” dichotómiát.

Annál görcsösebben és erőltetettebben hat az utolsó sor felkiáltójele az eredeti három pont helyett, valamint az „Uraim” kicserélése „Ti jó urak”-ra. Nagy kérdés, ki szólal meg itt? A legvalószínűbb persze, hogy az eddigi, karvezetőként jellemzett én, aki, meglehet, visszalépett a kórusba. Ám felmérve a sok elbizonytalanító elemet, azt is feltehetjük, hogy az én saját nevében, mintegy önmagát győzködve szól. Az olvasó bizonytalanságát mindenesetre nagy mértékben indokolja az a megfigyelés, hogy ama teljes valóságról, az igazi létről még olyasfajta képekkel sem rendelkezünk, mint amilyenekkel a halászok világának kétes derengését mutatja be a vers. Jóformán csak negatívumok hangzanak el: az igazi lét nem káprázat, nem üres remény, nem pusztá játék esetleges nyeresége. Aki a teljes lét talaján áll, az nem morzsákat gyűjtöget, továbbá (groteszkül giccses fordulattal) a lepényárus vénasszonyról eszébe jut az édesanyja; békétűrő, békességes, és (biblikus fennköltséggel) dicséri a gabonát.

Két árnykonceptió ütköztetését látjuk tehát, vagy ahogyan a dolgozat elején fogalmaztam: „nyelvi árnyékok” harcát. Az Én, Mi, Ők, a mondandójukhoz kapcsolódó stílus- és hangulati vonások tisztán nyelvi szférában léteznek. Végeredményben a Füst Milán-vers is pastiche, vagy legalábbis utánczata egy nemlétező versmodellnek, amely az igazságnak, a lét valóságának, a racionalitás eszményének biblikus pátoszú magasztalása, s egyben elítélése mindannak, ami nem feleltethető meg ennek az eszménynek. A kritikusok által emlegetett „objektivitás” ezúttal éppen ebben érhető tetten: a költemény a legteljesebb enfáziással, indulatosan hirdet valamit, amiről csak lassan, közvetett módon derül ki, hogy üres. Emberi hangok, vagy ahogy manapság mondjuk: diskurzusok csatáznak itt a „hideg űrben”, a „kozmosz hidegben”. Ezek a kifejezések néhány hónappal a vers megírása után kerültek Füst *Napló*jába. Ugyanitt találunk olyan feljegyzéseket, amelyek arról tanúskodnak, hogy a költőt komolyan foglalkoztatta a lét játékos lekezelésének lehetősége. A könyörtelen világegyetemben, amely nem vesz tudomást arról, hogy az ember érző lény, kétféle viselkedést lát ekkor lehetőknek. Egyrészt az önfeladást, amikor összekuporodva várjuk az ütest, az elkerülhetetlen megsemmisülést — másrészt a kétségbeesés vidám frivolitását. Az ilyen ember „kihűlt szívvel átadja magát a zordonságnak [...] hidegen komázik a veszéllyel — nevetve nézi, mint veszt el valamijét, ami hajdan drága volt neki — akár a szemévilágát is — és nevetve kitart, amíg lehet, és nevetve távozik, ha muszáj.”⁵

Nem véletlen, hogy a költemény beszélő éneje nem ezt a szempontot képviseli. A költészet, a relativizmus és a téboly elleni védelemként, egyfajta felettes énként funkcionál nála. Ami a naplóban megfontolandó lehetőség, az a versben elítélendő, eltaszítandó, elfojtandó veszély. Barátjával, Kosztolányival kapcsolatban hasonló a dilemmái. Kísérteties szó-azonossággal mondja ugyanennek az 1928-as évnek egyik naplóbejegyzésében: „A felületbe lenni szerelmesnek, miután a lényeket nincs mód megismerni sehogy. S ez már maga a nihilizmus — Korán elfordult attól az erőfeszítéstől, hogy a lényeg megismerésén bifelődjék. Inkább a *habját veri, még jobban felteri...* a megnyilvánulási formáin káprázik.” (Kiemelés tőlem. A. G.) Majd később, „... ő játszik a lázzal, s úgy megbarátkozott vele, hogy nem is akar kilábalni belőle semmiképp. Ami komolyságot megőrizett, az sem Isten felé tekint, sem a Rend szellemét nem idézi soha...”⁶

Kosztolányi „impresszionista relativizmusával”, nihilizmusával egy életen át vívódott

⁵ Füst Milán, *Napló*. Bp. 1977. II. kötet 176.

⁶ *Lm.* 195.

Füst; úgy élte át, mint saját világgépének egy igen súlyos összetevőjét, amely mellett rengeteg érv szól, de amelyet feltétlenül túl kell haladni. Legalábbis törekedni kell a belőle való kilábolásra: ez az ember-lét erkölcsi parancsa. Erőteljesen és mély fájdalommal élte át ugyanakkor, hogy „ama nagy parancsok” már csak üres formaként léteznek, s hogy az ember, akár egyik versének megbántott szolgája, hasztalan keresi a bíró, aki majd meghallgatja panaszait. Említsük meg, hogy a *Habok a köd alatt* a *Sakálók* című Kosztolányi-novella tőszomszédságában jelent meg a *Nyugat*-ban, talán nem is véletlenségből. A novella központi mozzanata tudniillik az örülettel való játék. Mi volna, ha valaki „ép érzékével” meggyőződne valamiről, „ami szétrepeszti az értelem korlátait, ami maga a téboly”. „A világ egyszerre elferdülne előtted” — mondja Kosztolányi egyik szereplője. A Füst Milán-vers énje nem kér az elferdült világból, látszólag elutasítja az értelem határainak játékos kikezdését is. A teátrálisan komoly tartás mögött azonban csupa kétely és szorongás lapul. Az Én, a Mi, az Ők elvont meghatározatlansága, a bizonytalankodás egyfelől a *soliloquia*, másfelől a kórus hangja, illetve itt-ott a dialógus határmezsgyéjén — mind erről tanúskodik. Ne feledjük: ama régi pap „örjöngve” hazudozott, úgy hirdette a kiürült, de mégis hirdetendő igazságot. „Abban a pillanatban tudniillik, mikor eszedbe ötlené, hogy én örültem meg, már te lennél az örült” — hangzik a Kosztolányi-novellában.⁷ A *Habok a köd alatt* domináló beszéd-hangja is ettől retteg: az örülettől, amely saját pozíciójában is veszélyeztet. Ezért kell visszavonnia a versből a pátoszt, a retorikus túlzásokat.

Füst verse arról tanúskodik, hogy az „objektív kórus” beszédhelyzete másfél évtized múltán is alkalmas volt arra, hogy jelentős lírai alkotások alapjául szolgáljon. „Nem neoklasszikus költő” — állapította meg idézett tanulmányában Kassák Lajos. Egyetérthetünk vele. A beszédhelyzet objektivitása csak igen távolról rokonítható a magyar irodalomban a húszas évektől tapasztalható klasszicizáló törekvésekkel. Ugyanakkor ez a távoli rokoníthatóság kétségkívül alapot teremtett arra, hogy — legalább irodalmár-berkekben — új típusú és intenzív Füst Milán-recepció alakuljon ki. Ez ugyan nem terjedt ki túlságosan széles körre, de kétségkívül Füst felé terelte néhány tehetséges fiatal költő figyelmét. Az említett objektivitásról viszont elmondhatjuk, hogy a korai versmodellhez képest némileg módosul, új arculatot ölt. A *Habok a köd alatt*-ban kimutatott belső bizonytalanság, a profétikus indulat alatt meghúzódó kétely a versben megszólaló hangok közötti feszültségben, hellyel-közzel mintegy a költő szokásaival ellentétesen jut kifejezésre. Mindez nem hagyja érintetlenül a mű esztétikai minőségét sem. Ez a vers nem tartozik a leginkább letisztult remekművek közé. A világgép és a nyelvkezelés, a szcenírozás és a stílusalkotás disszonáns, látszólag összedolgozott, valójában a belső feszültségektől majd szétrobbanó egysége miatt azonban az egyik legizgalmasabb Füst Milán-műnek tartom a költő pályájának ebben a két világháború közötti szakaszában.

⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Sakálók*. Nyugat, 1927. nov. 16. 664.

ARCHAIZÁLÁS ÉS INTERTEXTUALITÁS

Csokonai Lili *Tizenhét hattník*

[...] si l'on aime vraiment les textes, on doit bien souhaiter, de temps en temps, en aimer (au moins) deux à la fois.

(Gerard Genette: *Palimpsestes*)

Csokonai Lili (alias Esterházy Péter) regénye a magyar irodalom legutóbbi tizenöt évében a második jelentős archaizáló mű: az első Weöres Sándor *Psychéje* volt. Mindkét mű virtuozitása abban rejlik, hogy nem csupán egy-egy írónak a stílusutánzatai, hanem egy-egy korszakéi is, ami a szerzők kivételes alkotó képességéről és az utánzott korstílus ismeretéről tanúskodik.

Tanulmányunk egyik tétele ugyanis az, hogy Weöres *Psychéje* ihlető hatással volt Esterházyra, ami annál is inkább valószínű, mert Esterházy több alkalommal hódolatát fejezte ki Weöres iránt. Erre a legjobb példa a *WS-napló* c. elbeszélése, amelyben a Weöresnél tett látogatásokról és a költővel folytatott beszélgetésekről számol be.¹

A magyar kritika, habár lelkesedéssel² fogadta mindkét alkotást, Esterházy művét mégsem elemezte — legalábbis mostanáig — ugyanolyan alaposan, mint a *Psychét*.³ A kritikának e magatartása talán azzal magyarázható, hogy Esterházy úgy alkalmazta eszközeit, hogy az archaizálás esetében legfontosabb kérdés, ti. az, hogy mennyire hiteles, teljesen indokolatlanná vált. Esterházy archaizálása alá van rendelve az intertextualitásnak, ti. amíg a *Psyche* egyértelműen stílusutánzó (pastiche) műfajnak minősíthető, addig a *Tizenhét hattník* kimondottan intertextuális fogantatású mű, amely műfajilag a memoárirodalomhoz kapcsolódik; nyelvtanilag — és részben — tartalmilag a régi önvalomásokról merít, szerkezetileg a modern naplózásra jellemző narrációt alkalmazza.⁴ A regény nyitó mondata a következő: „Én, Csokonai Lili löttem e nyílvél tellyes világra az 1965. esztendőben 17. septembris virradólag Csepel szürke lapályában, az igaz római hitben és hitetlenségben megmaradván hőtig.” (Csokonai, 1987: 5)⁵

Ezzel a mondattal Esterházy tartalmilag megcáfolja azt, amit nyelvtanilag állít: a tizenhetedik század nyelvén szólaltat meg egy huszadik században élő személyt, aki kénytelen a körülötte levő valóságot megnevezni. Következésképpen az anachronizmusok elkerülhe-

¹ Vö. a *Termelési-regényben* szereplő (ön)ironikus hangvételű részletekkel (ESTERHÁZY, 1979: 201), amelyekre az említett elbeszélésben utal (ESTERHÁZY, 1989: 135).

² SZÁLE László (1987) kritikája szinte fenntartás nélkül elismerő volt, KULCSÁR SZABÓ (1987) inkább kísérletnek minősítette a regényt, ALEXA Károly (1988: 1120–1121) pedig megjegyezte „[...] rejtve maradt — talán nemcsak előttem — a regény poétikájának alapvonása (és annak motivációja): a történet és a nyelv példátlanul radikális elkülönítése; mint az, hogy miért volt szükség (szüksége neki, Esterházynek és magának a regénynek) a szerzői »meta-fiktivitásra«.”

³ MOLNÁR Ildikó „Helyesírási és hangtani régiességek Weöres Sándor *Psyché-verseiben*” c. cikkére utalok (Nyr, 1978: 102, 195–200).

⁴ A világirodalomból csupán egy példát tudunk említeni hasonló archaizálásra, nevezetesen Witold GOMBROWICZ *Trans-Atlantyk* c. regényét (1955), amelyben a huszadik századi elbeszélő részben tizenhatodik századi lengyel nyelven számol be argentinai kalandjairól. A hasonlóság annál is feltűnőbb, hogy Gombrowicz szintén barokk nyelvet utánózik, l. arról Malic ZDRAVKO „»Trans-Atlantyk« c. tanulmányát, amely a *Gombrowicz i krytycy* c. kötetben jelent meg. (Szerk. Zdzisław LAPIŃSKI. Kraków — Wrocław, 1984: Wydawnictwo Literackie, 248–252.)

⁵ A továbbiakban Csokonai Lili *Tizenhét hattník* c. regényéből származó idézeteket csupán zárójelben közöljük.

tetlenek és a regény bevezetőjében teremtett — a valóság és a nyelv közötti — feszültség a szöveg egészére jellemző.

Esterházy Péter alkotásait tekintve nem meglepő ez a mű; eddigi írói munkássága a magyar nyelv és irodalom biztos ismeretéről tanúskodik, utánzóképesége mesteri és az intertextualitás iránti hajlama ismeretes. A *Tizenhét hatnyik* mégis különleges helyet foglal el azáltal, hogy a szerzője nem (vagyis nemcsak) *tartalmilag* teremtett fikciót, hanem *nyelvileg* is, éspedig azzal, hogy az archaizálása — hagyományos értelmezése szerint⁶ — majdnem elemezhetetlen.

Tanulmányunk fő tétele ugyanis az, hogy Lili önéletírásában Esterházy olyan nyelvi valóságot teremtett, amely létezne, ha a magyar nyelv ösztönösen fejlődött volna Pázmány korától a mai napig és nem vitték volna végbe a nyelvújítást, amely kigyomlálta belőle az európai kultúrában meghonosult jövevényszavakat, latinizmusokat és „gazdagította” a nyelvészeti szempontból sem mindig kifogástalan neologizmusokkal.⁷ Jegyezzük meg, hogy a magyar irodalmi köztudatban is találkozni azzal a panasszal, hogy a magyar nyelvújítók túlzott buzgalommal láttak neki a nyelv mesterséges átalakításának. Ezt a nézetet talán Németh László (1975: 298) képviselte a legkategorikusabban, amikor a következőképpen ítélte el a nyelvújítók tevékenységét: „A nyelvújítást a szükséggel megokolni nem lehet; nagyobb része volt abban a racionalizmusában erőszakos ízlésnek, mely a nyelv történelmi forrásai helyett inkább az emberi találékonyságból merített. Néhány hiányzó szóért a nyelv egész súlyos szerkezetét megbontani nem kellett: ezt az új, fellengzőbb és kényesebb ízlés kívánta.”

A magyar nyelvtudomány nem ért egyet ezzel a váddal és különösen azt cáfolja, hogy a nyelvújítók nem merítették volna a régi magyar prózaírók műveiből, nevezetesen pl. Pázmány nyelvi örökségéből. A nemrégien megjelent *A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig* c. kiadvány (l. Éder, 1986) meggyőzően szemlélteti Pázmány felvilágosodás kori tekintélyét.⁸

Elemzésünk két részre oszlik: először azt próbálja megvizsgálni, mennyire hiteles Esterházy regényében a tizenhetedik és a tizennyolcadik századi nyelvezet, amely az összes későbbi nyelvvrétegekkel szemben mégis a mű alapját meghatározza. Ez lesz a filológiai értelemben vett hagyományos kutatás, amelyen belül külön figyelmet szentelünk azoknak az új nyelvi elemeknek — az Esterházy által teremtett neologizmusoknak —, amelyek nélkülözhetetlenek voltak ahhoz, hogy az 1965-ben született leány kifejezze magát és leírja az őt körülvevő világot. Továbbá meg akarjuk vizsgálni azokat a szövegeket, amelyekből a Lili „naplója” táplálkozott. Ez lesz az intertextuális megközelítés, Genette (1982), Chevalier (1984), Glowinski (1986) stb. által kidolgozott módszer alapján.⁹ Végző soron

⁶ TOMPA József *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv* c. terjedelmes és alapos munkájában az archaizmus terminust vizsgálva különbséget tett a szó szigorúan nyelvészeti és funkcionális értelme között. Idézzük az elsőre vonatkozó definícióját: „Olyan elavult vagy elavulóban levő nyelvi elem, amely csak vagy inkább egy előző fejlődési fok nyelvéllapotába illik, arra jellemző.” (TOMPA, 1972: 167)

⁷ Ahogy SZÁLE László (1987) megjegyezte: „Új nyelvet is teremt tehát 16–17. századi nyelvi szerkezetekkel és olyan apokrif kifejezésekkel, szavakkal, melyek akkor létezhetnének, ha nem lett volna nyelvújítás, nyelvfejlődés, vagy akkor, ha az idő tájt lett volna auto, azaz ennenmozgó ördöghintaja avagy törpe polyák Fiat.”

⁸ Az említett publikáció szerkesztője ÉDER Zoltán *Pázmány nyelvi hagyománya a felvilágosodás korában* c. előadásában szembeszállt a Németh László fent idézett megállapításával, valamint más írók (Sik Sándor, Kolozsvári Grandpierre Emil) hasonló jellegű megnyilvánulásaival, többek között Benkő Loránd kutatásaira hivatkozva.

⁹ Genette az intertextualitásnak öt fajtáját különböztette meg, Glowinski pedig, kritikus összegzésében, a szövegek közötti kapcsolatoknak csak három fajtájáról beszél. (L. erről bővebben JASTRZEBSKA, 1989: 18–20). Ebben a cikkben a szakirodalomban meghonosodott három alábbi terminust használjuk: az általános jellegű *intertextualitást*, a *hypotextet*, amely a létező minta-szöveg(ke)t jelenti, amely(ek)ből merít az író és a *hypertextet*, amely az intertextuális eljárásnak az

tanulmányunk arra szeretne választ adni, hogy milyen esztétikai hatással jár a meglehetősen heterogén nyelvi rétegekből összerakott szöveg és hogyan nyilvánul meg benne a jellegzetesen Esterházy-stílus.

Az archaizálás

Ahogy említettük, a *Tizenhét hattynék* több nyelvi rétegből áll, közülük a tizenhetedik századi magyar nyelv a legrégebbi.

Az egész szöveg helyesírása alig különbözik a maitól, egynéhány régiességtől eltekintve ugyanúgy van írva, mint Bethlen Kata vagy Pázmány Péter mai átirásában közölt írásai (l. pl. Bethlen 1982, Pázmány 1983).¹⁰ Így a helyesírás alig érzékelteti a szöveg régiességét, ami annál is inkább érthető, mivel az elbeszélő az olvasónak a kortársa. A legszembetűnőbb archaizáló eljárások a következők:

I. Hangtani jelenségek

(a) labiális–illabiális viszony

– ö-zés: *ösmerém* (6), *vött* (7), *szöröncsésen* (7), *fösti* (61), de: *setétben* (16); továbbá a tött, lött, vött típus: *löttem* (5), *tött* (5), *kvötte* (10);

– ü~i szembenállás: *innepiken* (7), *egyigyő* (20), de: *együgyű* (22);

– i~ü szembenállás: *űdő* (6), *dűcső* (49), *kűncsökkal* (60), *műránk* (64);

(b) zárt-nyílt viszony

– zárt ü-zés: *hétfün* (6), *ürdeg* (20), *űket* (69);

– zárt u-zás: *csuda* (49), de: *csodák* (48);

– a-ból, -ből; -ról, -ről: -tól, -től használata vegyes: *világbul* (10), *bosszúból* (10) *bolygórul* (32), *életirul* (12) *kamoraablaktul* (52), *ettul* (49);

– zárt í-zés: *szíp* (10), *núpek* (10), *nehúz* (50), de: *es* (6), *szép* (10), *szegénke* (10);

– nyílt é-zés: *kénokért* (7), *szerént* (50), *elteként* (89);

– az o~a viszony: *mastan* (7), *undak* (110);

– az o~e viszony: *hezzá* (11);

(c) hasonulásos jelenségek

– *fakanna* (30), *tunni* (31);

eredménye, az új szöveg.

¹⁰ A Magyar Remekírók sorozatban közölt művek szöveggondozási elveire utalok, amelyek a következők szerint foglalhatók össze: „Megőriztük a maitól eltérő, de Pázmány stílusára jellemző hangalakokat és ékezeteket.” (PÁZMÁNY, 1983: 1062) „Mindenütt arra törekedtünk, hogy a régie vagy tájnyelvi kiejtési sajátosságokat megtartsuk, de ugyanakkor a mai helyesírási szabályoknak megfelelően tegyük a mai ember számára olvashatóvá.” (Magyar emlékirók, 16–18. század, 1982: 894)

(d) nyúlás

– magánhangzóközi helyzetben megnyúlik az *i* és az *ly* (=j): *múllyen* (8), *titoktellyes* (8), *ollyat* (22);

– a *tölle*, *rolla* típus: *énróllam* (20), *róllók* (32), *tölle* (89), *róllad* (116);

– a szótagzáró *i* hiánya: *dógozni* (25), *zödet* (25), *hótt* (19), *szógaként* (19), *vónék* (19), *löttem vóna* (49), *bódogságos* (49);

– az *i*, *r* előtti magánhangzó nyúlása: *vóna* (19), *egyedül* (19);

(e) egyéb

– palatális ~ nem-palatális viszony: *asszon* (5), *kéntelen* (5), *köllyöklánka* (15), *bizon* (17), *kicsin* (49), de: *asszony* (5);

– a főnévi igenévnek -nyi-re végző alakja: *élnyi* (21), *innyi* (40), *lenéznyi* (42), *raknyi* (53);

(f) nyelvjárási jellegzetességek

Itt csupán ezeket a jellegzetességeket soroljuk fel, amelyek a barokk korból való szövegekben szintén kimutathatók. Több esetben azonban az archaizálási formák egybeesnek a nyelvjárási alakokkal, tehát a nyelvjárási elemek archaikus értékű alkalmazásáról van szó (l. Tompa 1972: 118–124).

miá [miatt] (6, 19)

az üé [övé] (29)

gyööttünk (50)

fejér (53)

tám (50)

talám (68)

az *r-t ly-lyel* való „népietimológias” helyettesítése:

mélyföld (50).

II. Morfológiai jellegzetességek

– a -v- tövű szavak használatában egymás mellett szerepelnek a mássalhangzósok és magánhangzósok: *szóiban* (12), *bőséges* (18), *szűmben* (32), de: *szüveg* (33), *szívem* (34);

– a *megy*, *lesz*, *tesz*, *van* mellett a *megyen*, *leszen*, *teszen*, *vagyon* is megtalálható: *leszen* (127), *tészen* (114), *vagyon* (19);

– a melléknév középfoka -b: *idősb* (69), *fondorlatosb* (72), *legerősb* (130);

– a birtokos személyrag -uk, -ük (többes sz. 3. személy) általában nyíltabb formában: *fekvőhelők* (39), *melletők* (86), *kezőkre* (118), de: *házuk* (67);

– a birtokos személyrag -ai, -ei; -jai, -jei gyakran -i: *reáüvöltésimet* (12), *arcának sajtáságit* (116), de: *kezeiben* (7), *életünk birtokosai* (126), *barátosaihoz* (126);

– az *ikes* igék iktelen ragozása: *lakoz* (8), *eszek* (114), *iszok* (114);

– szenvedő igék (igen ritka) előfordulása: *megmondatot* (19);

- a vonatkozó névmások általában a következő formában szerepelnek: *az mellyben* (19), *az mit* (23), *az ki* (109).

III. Mondattani jellegzetességek

A legnagyobb következetességgel Csokonai Lili csak a régi múlt időket használja:

- az elbeszélő múltat: *valék* (9), *kezde* (38), *szóla* (95), stb.

- a folyamatos múltat: *möntünk vala* (180), *tartottak vala* (19);

- a múlt idejű alanyi ragozású többes sz. 3.személyű alakoknak a hosszabb alakját: *akartanak* (19), *mozdultanak* (62).

A szöveg régies jellegét a következő alakulatok hivatottak elhíttetni:

- szórványosan a névutós szerkezetben a főnév -nak, -nek genetivusi raggal van ellátva, a névutó pedig birtokos személyraggal:

„Fekvénk *egymásnak mellette* a drága napon [...]” (43) (Kiemelés tőlem — J.J.)

„[...] Kéri uram kevéssel *ennek előtte* megjegyzé [...]” (111) (Kiemelés tőlem — J.J.)

- a számbeli egyeztetés: a számjelző jelzett szava többes számban: *tizenhét hattynik* (cím), *sok kénokért* (7), *2 napokra vissza* (860).

Mondatszerkezet, kötőszavak és feltételes mód használata révén, szintén archaizálási eszköz:

„[...] a nő-szöméllek jobban nem szeretik egymást, hogynem igen.” (32)

„[...] nem lön tudomásom, ha szép vólnék.” (32)

„[...] azt szerette vólna, noha »fiú«-nak néznék.” (33)

„[...] lekoboznám nyaki kendejét, ha mint fojtogatnám, [...]” (33)

„Ítt, kiáltá azonost türelmetlen, ha mint én akárhogy ellenzője lettem vóna.” (42)

„[...] elpironkodék, elébb rózsza, követte fejér, majd mélybíborhullám önté el, hanemha az ártatlanság meneteles elvesztésének, a romlottság elhágásának mérete szerént.” (96)

A fent felsorolt hangtani és alaktani jellegzetességek nagy része egyezik Pázmány nyelvhasználatával (vö. Molnár 1986) és mint ilyen, az archaizálási eszközök közé sorolható, mégpedig Tompa értelmezése szerint. Pázmány Péter kulcsszerepet játszik Lili önvallo-másában, nemcsak azért, mert a barokk írók közül ő az egyetlen, aki név szerint szerepel a szövegben, hanem azért is, mert Lili hitének megvallásában, büntudatában katolikus szemléletről árulkodik. E módon a tartalom egy része megegyezik a nyelvi formával. Más tartalmi rétegekről, pl. a szöveg aktuális voltáról majd később lesz szó.

Külön figyelmet érdemel azonban a régi és a népies szavak használata. Azok között olyan alakok is előfordulnak, amelyeket sem A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, sem A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, sem a Czuczor — Fogarasi-féle szótár nem tartalmaz:

„[...] befagyna a *micském* [...]”. (81)

„[...] hogy ergo én *ki-mínnemű* vólnék, ürdeggel rokon *candra*, [...]”. (20)

CzF. szerint: *candra* 'a szajha, lotyó, kurva szóknak szelídebb mása'.

„[...] nehény egyigyő *kátyolódással* bérlett napok múlván megbővesedének az al-kalmosságok, nevetések, [...]”. (20) *A magyar emlékirók 16-18. század c. kötetben*

(971.) közölt szójegyzék szerint: *kátyolódás* 'ármánykodás'

„[...] nyelvét hosszasan erős *kaponcában* tartva, [...]” (21)

CzF. szerint: *kaponca* v. *kapocza* 'kantár a ló fején', de a fenti idézetben szereplő kifejezésnek az értelme nem világos.

„[...] próbálnak egymásnak *csühödve* kellemet szörözni...” (30)

„Mért *bufurckodék* búcsúztában, hogy az asszon vigyázza majd rám, nehogy elkanaszosodnám?” (60)

„[...] azon közben azért *kacsontánk* egymáshoz, [...]” (41)

„*katyma* széplélek” (73)

CzF. szerint: *katymál* 'mondják tréfásan oly főzöről, aki imígy amúgy összehabar'.

„Édes magzatunk elhaltát minden áron feledni *vakarkodánk*, [...]” (80)

Ide sorolhatók szintén a magyar nyelvű hónapnevek, amelyeket azonban Esterházy ritkán használ; a második példa azt szemlélteti, hogy valószínűleg a megértést megkönnyítendő ugyanazon az oldalon két alak szerepel, a régi és a mostani:

„Ad vala Isten egy fiú magzatot 7. napján *Szent András havának*, [...]” (6)

Kisasszon havában (61); de: augusztusban (61, 110)

„*Szent György havának* harmadik napjára ébredőn [...]” (87)

„Die 7. *Szent István havának* anno 1985 kezdém az írást jócska fertály esztendőkkal ennek előtte.” (130)

Feltehető, hogy e szavak, ill. alakok az olvasó közönség számára többé-kevésbé érthetők¹¹, mivel a klasszikus magyar írók műveiből ismerik őket. Ezek a szavak a szöveg legrégebbi rétegét alkotják. Mégis az olvasó közönség legműveltebb részéről lehet csak szó, hiszen az alábbi idézetekben a dőlt betűs szavak a kritikai szövegkiadásokban szintén magyarázatra szorultak.

Az alábbi mondatok Pázmány hatásáról tanúskodnak, ti. a bennük szereplő szavak mind megtalálhatók Pázmánynál. Az első és az utolsó példa azt mutatja, hogy Pázmány szókincsének az ismerete szinte nélkülözhetetlen ahhoz, hogy Esterházyt megértsük.

„(Éppen bokorba búva üznénk *bokorszökő tréfa*ink, [...])” (43)

bokorszökő tréfákat 'pajzán tréfákat' (Pázmány, 1090)

vö. „[...] de bezzeg azami illeti a káromló szidalmazást, gyalázattal illető, mezei, *bokorszökő tréfákat*, [...]: ezekben nem merek ujjat vonni véled, [...].” (Pázmány, 225)

„[...] Janó drága ugyan rettege, nehogy *megnehézkessene*.” (50)

megnehézkessé 'teherbe ejté' (Pázmány, 1126)

vö. „[...] Szent Dávid [...] szemét egy asszonyra veté; azt megszereté, *megnehézkessé*.” (Pázmány, 892)

„[...] a kétfejú monstrum, mondá *kajtor*kodva az említettem férfi [...].” (28)

vö. *kajtor tréfa* 'csöcselék számára illő tréfa' (Pázmány, 223, 1090)

Esterházynál: 'csúfondároskodva' jelentésű

„[...] ólmosan ébredve így kiáltozék, hangosan, elégedetten, *pakocsa*: AZÉRT EZ TÚLZÁS!” (50 és 156)

pakocsa 'csúfolódás, trágár beszéd' (Pázmány, 1118);

vö. „Szent Pátról azt írja, hogy ötet Luther csúfságban és *pakocsában* nevezte eretneknek.” (Pázmány, 528)

¹¹ Túlzásnak tekintjük SZÁLE László (1987) kijelentését, amely szerint: „az új nyelvvel új olvasót is terem, aki tökéletesen érti Csokonai Lili beszédét, sőt hasonlóképpen válaszolni is tudna neki.”

Ámde, nem minden Pázmánytól átvett szó, ill. kifejezés tekinthető sikerült kölcsönzésnek; az alábbi példa azt szemlélteti, hogy nem minden kifejezés helyénvaló: a *fantom-fanttal* annyit jelent, hogy 'szemet szemért, fogat fogért' (l. TESz), ill. 'alaposan', minden áron' (l. CzF.). Esterháznál a kifejezés jelentése nem világos.

„Simogat esmét feszeget *fantom-fanttal*, nem hagyom.” (16–17)
fantom-fanttal fizessek — fantum fánt vagy fantom fant 'szemet szemért, fogat fogért' (Pázmány, 1078)

- vö. „[...] nincs szándékomban, hogy a Gyarmathi [...] embertelen szidalmira [...], rend szerént megfeleljek, *fantom-fanttal* fizessek; [...]” (Pázmány, 144–145)
 „[...] effélével meg nem haragítanak, sem arra nem visznek, hogy morgó társok legyenek és *fantum-fánt* az kölcsönt megadjam.” (Ibid., 359)

Sokkal nagyobb réteget alkotnak azonban az olyan szavak, amelyek az ÉrtSz.-ban szerepelnek, és pedig „rég”, „táj”, „vál”, ill. „nép” minősítéssel. Azoknak a szavaknak időbeli besorolása nem könnyű, hiszen ma is ismeretnek tekinthetők. Az alábbi példák azt mutatják, hogy ezek a mai nyelvben még megőrzött szavak a tizenhatodik és a tizenhetedik századi szövegekre vezethetők vissza. Nyilvánvaló, hogy a *Tizenhét hatyúk* nyelve más szerzőktől is merített; ahogy Mezővári Gyula (1988: 35) megjegyezte, a szöveg „a reformáció–ellenreformáció idejére, az önéletírók korára emlékeztető nyelvezetben” íródott. Példaképpen idézünk egynéhány szókapcsolatot, amelyek a barokk prózából ismertek, mivel olyan frókról van szó, akik kétségtávol a magyar irodalom nagyjaihoz tartoznak, mint pl. Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Kemény János vagy Apor Péter. Feltűnő azonban, hogy ezek a régi vagy népies szavak igen sűrűn szerepelnek Lili vallomásában, amely ezáltal nehezebben olvasható, mint az eredeti barokk szövegek.

„Erősen *trágyázott* özragut ettünk, [...]” (46)

- Pázmánynál ugyan 'fűszerez' jelentésben (Pázmány, 1102), de átvitt értelemben;
 vö. „[...] trágársággal is *trágyázza* írását, [...]” (Pázmány, 315)
 „Tudta Ábrahám, mely hasznos a halál emlékezete: [...] első gondolatja halálról volt, melynek emlékeztivel *trágyázta* azután való vásárlását.” (Pázmány, 983)

Esterházy ebben az esetben minden kétség nélkül az ÉrtSz.-ban „táj, rég” megjelöléssel említett 'ételt zsíroz, fűszerez' jelentésben használja a szót.

„[...] ked nekem nem hordja föl ide semmi férfi *állatot* [...]” (21)

- „Idétlenül tréfálgatott az »egyest élő« *asszoni állatokról*”, [...]” (63)
 vö. „Azért ételnél, italnál, álomnál szükségesb, hogy az férfú és *asszonyállat* együtt légyenek: [...]” (Pázmány 363) *teremtett állat* 'teremtett lény' (Pázmány, 146)
 „[...] mely hasonlatos ez *asszonyállat* az én asszonyemberemhez!” (Névtelen 1573: 27)
 „[...] bizony soha életemben hasonlatosb *állatot* nem láttam hozzád, mint az én vítézemnek felesége. [...]” (Ibid.)

Nyilvánvaló, hogy Esterházy a *férfi állatot* analógia módján használja, ami azonban — ismereteim szerint — soha nem volt szokásos. Az *állat* vagy 'teremtett, élő lényt' jelenthetett, vagy 'asszonyt' és ahogy a fenti példák mutatják, szóösszetételeknek egy része lehetett.

„Szobáit úgy mint fölsoít meg *garádicsát* megpallérozni szerződéik [...]” (21)
 ÉrtSz. szerint: *grádics/garádics* (nép) 'lépcső, lépcsőfok'

„Az én *idvezült* asszonyomat *anyámat*, [...]” (5)
idvezült édesanyám (Bethlen Kata, 700, 701, stb.)

„[...] az *igaz* római *hitben* [...]” (5)
igaz hitemben (Bethlen Kata, 725, 726, 731, stb.)

kukrejes tötött rákok (29), *kukrejes* rákocskák (152)

ÉrtSz. szerint: *kukrejes* (elav) 'zsályából készített mártás'

vö. Aportól felsorolt fogások egyikét: „tehénhús polyékával, *kukrejt*tel,” (Apor, 592)

déllyest (6) ÉrtSz. szerint: (rég) 'délután'

vö. „[...] mikor Mifiboset, a Saul király fia, *délest* ágyában nyugodott, véletlenül megöletének”. (Pázmány, 988)

regtől napszálltig (28) ÉrtSz. szerint: regg (rég, irod) 'reggel'

estőnnen (61)

„Mast *estőnnen* nem vala micsoda elkésni a vacsoráru.” (61)

'estén' (Magyar emlékirók 967)

„Öttől *fertály* óra héján hétig gágogva végiglibegtük az irodaszobákat, [...]” (25)

ÉrtSz. szerint: *fertály* (nép, rég) 'valaminek a negyedrésze'

kőpadimont (15)

ÉrtSz. szerint: *pádimentum*, *pádimenton* (nép, rég) 'padló';

vö. „És midőn e madármony kiesett volna Philep király kebeléből az *padimontomra*, kétfelé hasad, [...]” (Névtelen, é.n.: 80)

„Nagyságos szegin Kéri Márton urammal concento hangosságban éltünk, *bátor* azt es palástolva és színekedve az ő családja miá, [...]” (6)

Erdélyi Szótörténeti Tár szerint: *bátor* 'ámbár', 'hanem'

vö. „[...] ez világban mostanában csak egy vitéz sincsen, se fegyveres, ki *bátor* a vitéz játékokban gyakorolja is magát, kinek a szerencse így szolgálna, mint tenéked, [...]” (Tesseni, 411)

„Hogy erre vón e *perváta*?” (111)

ÉrtSz. szerint: *perváta* (táj, elav) 'árnyékszék, illemhely'

vö. „[...] ki-ki vagy, ha az eget éred is fejeddel, hogy olyan vagy, mint egy *büdös perváta*; [...]” (Pázmány, 626)

Latin beékelődések

Az elavult és tájnyelvi szavakon kívül szép számmal szerepelnek Lili vallomásában latin szavak, sőt, ritkábban latin kifejezések is. Lili műveltségére nézve kissé meghökentő ez, de közelebbről nézve mégsem indokolatlan. A regénybeli valóságot tekintve Lili ugyanis katolikus neveltetése hozzájárulhatott volna bizonyos latin szavak ismeretéhez, akár latin miseszövegekből, akár Pázmány írásából ismerhette volna azokat. Továbbá megfontolandó, hogy ha a nyelvújítás nem irtott volna ki annyi latin jövevényszót — ez pedig, véleményünk szerint, a szöveg egyik alapgondolata — akkor ma is hozzátartoznának a kevésbé művelt rétegek szókincséhez is. Különben ezek a szavak a fent említett önéletről szövegeiből is kimutathatók. Általában Lili egyes szavakat és kifejezéseket használ (pl. ergo, denique, item stb.). „Dominus” szót alanyként vocativusi alakban használja: „domine”. Ha viszont több latin szóból mondatot alkot, teljesen elhibázott eredményre jut, mivel természetesen nem tud latinul:

„[...] *exep*li (sic!) *gratia Domine* Kéri, [...]” (23) („exep” sajtóhibának is tekinthető)

„[...] - circiter hat perc.” (128) 'körülbelül'

vö. „[...] fekvék circiter három hétig, [...]”. (Kemény, 38)

„[...] *die 2-a Aprilis*, [...]” (7)
’napon’

vö. „Meghalván in anno 1690 *die 15-a Apr.* [...]” (Apor, 605)

„Nomen est omen, [...]” (21)

„*In summa*, se előre nem bírok nézni, se hátra.” (7)

„Meg fogom rövid nap ölni, *ex malitia*.” (89)

Magyar ragokkal látja el a latin főneveket, amire szintén akar példa akár Kemény Jánosnál, akár Bethlen Miklósnál.

„[...] ez volnék, visszaélő a *beneficiumnokkal*, [...]” (21)
beneficium ’jótétemény, jó hatás’, ’javadalom’

vö. „[...] sok ekklesiákhoz külön-külön *beneficiumokat*, sőt nagyrészt még életében is conferált, [...]” (Kemény, 95)

A latinból átvett igék magyar ragozása sokkal ritkább nála, mint a régi magyar önéletíróknál, de erre is akad példa:

„[...] valamit *appercipiálék* szintén —, [...]” (93)

„[...] se vége se hossza teketóriával *pertraktálá* a szerelmi életüket, [...]” (102)

Régi latin jövevényszavakon kívül szórványosan francia és olasz kölcsönzések is szerepelnek, pl. *komplementer* színek (26), *normális étázs* (36), *miszteriázus* kölkök (140–141).

Neologizmusok

Esterházy nyelvújítóként neologizmusokkal is gyarapítja hősője „korabeli” nyelvét, ti. szüksége van olyan dolgok megnevezésére, amelyek Pázmány korában nem léteztek. Tehát Volkswagent „ennenmozgó ördeghintónak” nevez (7), Fiat Polskit „polyák Fiatnak” (24). Kéri úr „az előnnyel terhes Neckermann-útra” (29) repülő acélparipával” megy (29). Az ispotályban Lili „görgös székben” (7) előre halad. Az „inzsinyér-embert” (11) néha mérnöknek (12) is hívják. Ezenkívül szép számmal szerepelnek meglehetősen szokatlan, furcsa szóalkotások, pl. „ruhamegmutató leán” (23), „hírlapot író” (28), stb.

Az intertextuális megközelítés

Az előbbi, filológiai szempontból végzett elemzés az intertextualitás kutatói szerint is az első, nélkülözhetetlen előkutatás a szövegek közötti kapcsolatok vizsgálata szempontjából.¹² Azzal a szándékkal is végeztük e vizsgálatot, hogy érzékeltessük Esterházynak a régi nyelvben való jártasságát, amellyel talán csak a régi szövegekkel foglalkozó kutatók rendelkeznek igazán. Az intertextuális megközelítés sokkal inkább arra a kérdésre keresi a választ, hogy a szerző mi célból folyamodott más stílushoz, művekhez, ill. írókhoz.

Esterházy esetében nyilvánvaló, hogy a posztmodern frászmód, amelyben külön hangsúly esik arra, hogyan adja vissza az író a valóságot, itt is érvényesült. A posztmodernizmusra az jellemző többek között, hogy kedveli az idézeteket és szívesen utánoz egyéb stílusokat. Magyarázatra szorul azonban az a tény, hogy miért éppen ezt a korszakot választotta a szerző, hiszen a barokk, legalábbis a *Tizenhét hattnyik* megjelenése előtt, nem

¹² „Tout travail concret sur les relations intertextuelles passe, de fait, par une étude des sources; ce qui a changé, c’est le but recherché. Il ne suffit plus — mais cela a-t-il jamais suffi? — d’identifier l’inventeur précédent de tel vers ou de telle image; [...]” (CHEVALIER, 1984: 66)

mondható ebből a szempontból magától értetődő, élő hagyománynak a mai magyar irodalomban.¹³

Mielőtt megpróbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy milyen értékeket keresett Esterházy a barokk íróknál¹⁴ és milyen téren utasítja el őket, idézni szeretnék egy, a véleményünk szerint nagyon valószínű magyarázatot, amelyet Imre László (1987: 88–89) adott: „Maga az archaizálás, az tehát, hogy ez ízig-vérig mai, az 1980-as évek szemléletét és modorát tükröző história XVII. századi nyelven van elmondva, meglehetősen bizarrnak, sőt indokolatlannak mutatkozott először. Pedig feltűnően szomorú és tartalmas pajzanságok ezek, ami egyáltalán nem idegen a régi magyar irodalom egy bizonyos vonulatától. Nincs az a (posztmodernektől is hangoztatott) gondolat rejlik emögött, hogy bizonyos dilemmák, figurák a mából a múltba, a történelemből a jelenbe helyezhetők át, hanem talán az az írói-költői szándék is vezette a *Tizenhét hatnyúk* szerzőjét, hogy ilyen módon emelje ki tárgyát a mindennapiság, a közhelyszerűség szférájából. De funkciót nyer az archaizálás azáltal is, hogy a végzetnek való kiszolgáltatottság visszaadására vallási-retorikai formulákhoz kénytelen folyamodni a beszélő, már csak védekezőképpen is.”

Kulcsár Szabó Ernő (1987: 162) részben vitatja e vélemény helyességét, mivel szerinte: „S ez a nyelv olyan messze áll Csokonai Lili mimetikusán megragadható világától, hogy társításuknak okvetlenül nyomósabb indoka van, mint mégoly tragikus nőszors megjelenítése.”

Az alábbiakban megkíséreljük kimutatni, milyen idézetek találhatók Lili szövegében. Feltűnő, hogy Esterházy más alkotásaihoz képest (a *Termelési-regényre*, a *Függőre* gondolunk), sokkal ritkábban használ itt idézeteket, és ha mégis, akkor idézőjelbe teszi őket. Az alábbiakban a meg nem jelölt idézeteket is igyekeztünk felkutatni. Ahogy az alábbi kimutatásból kiderül, ezek a kölcsönzések sokkal inkább csak mondatfoslányok, mintsem idézetek a szó szoros értelmében.

Csokonai Lili

„Ad vala Isten *egy fiú magzatot* 7. napján
Szent András havának, [...]” (6)

„Hanem az egy örök Isten bölcs tetszéséből
kiszóltá ez világból [...]” (6)

„Én, Csokonai Lili löttem *e nyúvel tellyes világra* az 1965. esztendőben 17. septembris virradólag [...]” (5)

Esterházy Péter irodalmi mintái

„Megállda az Isten 1723-ik esztendőben bőjt-
más havának 7-ik napján *egy szép fiú mag-
zattal*, [...]” (Betlen Kata, 727)

„[...] midőn Isten bölcs tetszéséből [...],
édesatyánkat, gróf Bethlen Sámuelet *kiszó-
lította ez árnyékvilágból* [...]” (Bethlen
Kata, 699)

„Születtem *ez nyomorúsággal teljes világra*, az
én Istenem jó tetszéséből, [...] 1700-ik esztendőben,
Szent András havának 30-ik napján [...]” (Bethlen Kata, 698)

„*Ez boldogtalansággal teljes világra* származásomnak [...] igazságos leírása, [...]”
(Kemény János, 9)

¹³ Egyelőre nehezen eldönthető a kérdés, hogy divatjelenségről van-e szó, ui. nemrég megjelent egy hasonló írás, CSALOG Zsolt *New York-i levél c.* munkája (l. Magyar Napló, 1989. december 29., 3.), amely Mikes Kelemen leveleit utánozza.

¹⁴ Fontosnak tartjuk KULCSÁR SZABÓ Ernő (1987: 162) megállapítását, amely szerint: „[...] az elbeszélő azért fordult történelmi stílusformákhoz, mert azok olyan rend képzetét őrzik a nyelv-
szemléletben, amelyben a jelen nem részesülhet [...]”

„Milyen vala az én édes apám, kitől eredetem vőm?” (8)

„Arra én vérmes, szigorú, *„istállóhoz illendő possadt”* szavakhoz fordulék, [...]” (29)
„[...] az kinek ilyen válaszolék, szokásosnak mondható *„istállóhoz illendő possadt szitkozódásokkal”* [...]” (71–72)

„[...] a legszebb szerető Zrínyi Miklós vala, igaz ötöt egybevöttem Pázmánnyal, *„de-akból csigázott homályossággal repedeztetten”*. (50)

„[...] világi s testi életem *eredetét vettem* gróf bethleni Bethlen Sámuel úrtól, [...]” (Bethlen Kata, 698)

„[...] ez egész írásodban [...] semmi egyéb nincsen [...] *istállóhoz illendő possadt szitkozódásoknál*, [...]” (Pázmány, 223)

„[...] a szólásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék *deakból csigázott homályossággal repedeztettnék*, [...]” (Pázmány, 468)

Felvetődik a kérdés, hogy Lili barokk nyelvezete csupán dísz-e vagy eszmeileg is jelen van-e a barokk kor valami módon Lili vallomásaiban. Erre a kérdésre részben igenlő választ adhatunk, habár az első pillantásra Lili őszinte vallomásait Bethlen Kata meglehetősen szemérmes, sőt prúd önéletrajzával összevetve sokkal inkább a különbségekre kell gondolunk. Különösen feltűnőek a merészen őszinte Lili nem mindig választékos stílusban előadott, erotikus élményei. De bőven akadnak hasonlóságok is, mint pl. az Istenben való bizalom (ami nemcsak stílusfogás!), a földi élet nyomorúságáról való meggyőződés¹⁵ és mindezek ellenére az olykor túláradó életöröm. A barokk korszakban az Istenben való hit nemcsak magától értetődő tény, hanem a legtöbb művet átható szemlélet, amelyből az ember az életet és a világot értelmezi. A vallás, akár katolikus, akár protestáns, nemcsak a jónak és a rossznak megkülönböztetésére szolgált, hanem az emberi sors tragikumát mint e földi világnak elkerülhetetlen velejáróját oldotta fel. Ilyen értelemben Lili vallomásának első mondatát, amely a régi önéletrőkre emlékeztet, ún. hivatkozási jellegű idézetnek tekinthetjük.¹⁶ Lili az első lapokon felvázolja élete történetét és azzal még jobban hitelesíti az élet „nyavalyás” voltát. Naplója többször utal az Istennel vagy a „dücsőséges kardinálissal” (88–90) folytatott beszélgetéseire, amelyekben néha beszámol büntudatáról, amely abból fakad, hogy egy nő férfit szeret. Ezt a szerelmet Lili a végzetének tekinti, majdnem az Istentől rá mért csapásnak: más ti. nem adatott. Sok erotikus kaland után, amelyekről az *Inventárhattyúban* számol be, ez a szerelem adódott, és Lili ezt elfogadta a tízparancsolat ellenére, Isten ellenére. Ennek tudatában él és éppen ez a tragikuma, sorsa pedig szinte az ótestamentumi irgalmatlan Isten büntetésének tekinthető, habár Lili ezt nem így fogja fel. Az egyetlen igazi, szenvedélyes és szenvedéssel teli szerelme, amelyről olyan gyötrelmesen szép lapokat írt, véget ért, szeretője nem tartott ki mellette. A barokk korszakban élők jól tudták ezt és nem is győzték hangoztatni, hogy minden, ami a földi élethez kötődik — a szerelem, a szerencse meg maga az élet is — mulandó. De Lili kortársunk, és a modern ember mohóságával keresi annak örömeit, szenvedésével pedig — úgy véli — megbűnhődik. Ugyanakkor modern emberként már nem hajlandó csupán alávetni magát a sorsnak, lázad ellene, különösen bénasága ellen és hűtlen szeretőjét megöli. Így tényleg messze vagyunk már a Kemény Jánosra vagy Bethlen Katára jellemző belenyugvástól! Kemény a lengyel leánnyal létre nem jött házasságra emlékeztetve írja: „[...] Isten nem rendelte volt, egyébiránt talán nem jutottam volna ez boldogtalan sorsra.” (Kemény, 83)

¹⁵ Ahogy KULCSÁR SZABÓ Ernő (1987: 163) helyesen megjegyezte: „[...] az így szintetizált történeti elbeszélőstílus nem szakítható el azoktól a szemléletformáktól, amelyek végeredményben a gondolkodás történetének a deiztikus világképekhez kötött korszakaiból származnak.”

¹⁶ A kutatók különbséget tesznek az ún. hivatkozási és polemikus jellegű idézetek között (Głowiński, 1986: 91).

Bethlen Kata pedig nemcsak Isten akaratának tulajdonította a sors minden csapását, hanem Isten bölcsességének is minősítette.

Lilinéél mégis az Istenben való hit emelkedik felül, arról tanúskodnak az olyan szelíden naiv sóhajtasok, mint pl.: „Sokat gondolkodom az Istenre, ugyan neki es gondolni kéne rám.” (152)

Lili minden áron ragaszkodik ahhoz, hogy az Isten létezik és keresi magának az erre szolgáló bizonyítékokat, mondván: „Ez ekkor az égből — nem való hát, hogy üres, egyedül Istené a dicsőség — eső helyett, hó helyett, jég helyett, lusta ünnepiséggel por kezd szitálni, [...]” (161)

Kulcsár Szabó Ernő (1987: 163) mély elemzésében rámutatott arra, hogy a tizenhetedik századi nyelven előadott elbeszélés milyen következményekkel jár: „[...] Esterháznak ezt a nyelvet nemcsak egy eredetében profán mai történet elbeszéléséhez kellett hozzáigazítania, hanem egy jellegzetesen századvégi értelmezéshorizonttal szemben is párbeszédképessé kellett tennie. Ebben az értelemben azonban a *Tizenhét hattyúk* inkább kísérlet marad, mintsem egyértelműen meggyőző vállalkozás. [...] Nem a jelenkor dialógusa ez a hagyománnyal, [...]”

Kulcsár Szabó legfontosabb kifogása Esterházy szövegével kapcsolatban az, hogy az író idődimenziókat állított egymással szembe, ahelyett hogy komplex intertextuális dialógust teremtett volna.¹⁷

Véleményünk szerint éppen a régi nyelvnek az alkalmazása egy „profán” történet elbeszélésére együttjár régi — a nyelvben tükröződő — értékek felelevenítésével. Ez pedig éppen a hagyománynak nyelvi és eszmei megőrzését jelenti. A mai szempontok érvényesülése pedig abban áll, hogy ami annak idején leírhatatlan volt, és pedig az erotika, a kárhoztatott szerelemnek élvezése, most éppen főhangsúlyt kap. Esterházy regénye a tizenhatodik-tizenhetedik századi irodalom egyfajta utólagos hiánypótló művének tekinthető, amikor olyan nők, mint Lili nem írtak naplót. Milyen kár, hogy Brandenburgi Catherina titkos szerelméről csupán Kemény János elítélő beszámolójából értesülhetünk.

Lili vallomása tartalmilag abban hasonlít Bethlen Kata önvallomására, hogy a hangsúly inkább a magánéleti (női) problémákra esik, mintsem fontos történelmi eseményekre, ill. híres személyiségek ténykedéseire. Továbbá, hogy mindkét élet ugyanolyan nehéz és küzdelmekkel teli volt, ha más okból is. Lili árvasága intertextuálisan kapcsolódik a Bethlen Kata névéhez hagyományosan tartozó jelzőhöz. A szövegek konkrét problémákkal való telítődése természetes módon más-más korszakhoz fűződik.

Ami pedig Lili őszinteségét illeti, a szövege inkább a tizenhetedik és a tizennelcadik századi férfiak emlékiratait idézi fel, különösen Bethlen Miklós vagy Kemény János írásaira gondolunk, ahol szép számmal szerepelnek az anekdoták (l. Gyenis, 1970). A különbség persze az, hogy Lili nem másokról, hanem saját magáról ír. De a téma tulajdonképpen nem tekinthető tabunak, csak a nézőpont és a megfogalmazás más. Ami az utolsó szempontot illeti, Esterházy részben a népi hagyományhoz¹⁸ folyamodott, mint az alábbi példa mutatja. Az idézet Lili erotikus fantáziaképeit zárja le, amelyekben a magyar irodalom legnagyobbjaival elképzelt viszonyairól számolt be: „Nyugodom szűzi ágyamban, tetemem nyútt, Csinom Palkó, Csinom Palkó *csontos karabélyá* — [...]”. (50) (Kiemelés tőlem — J.J.)

¹⁷ „A jelen olyan párbeszédet folytat itt a múlttal, melybe ő maga inkább *csak szemantikai jelentéssel* lép be. Dialógus voltaképpen azáltal keletkezik, hogy a tradíció nyelve a mai történetet elbeszélve teremt kapcsolatot a jelennel, mindenekelőtt nyelv és világ, nem pedig nyelv és másik nyelv párbeszéde.” (KULCSÁR SZABÓ, 1987: 164) Az intertextuális kutatásban a szövegek közötti párbeszéd sokszor felvetett probléma, amelyet a kutatók, Bachtinra hivatkozva, „polifonikus” szerkezetnek neveznek (vö. GŁOWIŃSKI, 1986: 78, 90); annak az eljárásnak néha ironikus jelentése van, így Esterházynál, l. pl. az ébresztőóra leírását (38).

¹⁸ L. BERNÁTH Béla *A szerelem titkos nyelvén* c. könyvét, ahol a szerző a népi költészetben és szólásokban szereplő, nemi életre vonatkozó fedőneveket és eufemizmusokat vizsgálta. WEÖRES *Psychéjében* szintén akad példa erre az eljárásra (l. BERNÁTH, 1986: 73).

Az intertextualitásnak, ill. a hypotext és a hypertext összefonódásának igen szép példája ez, ti. egy közismert, tizenhét századi kuruc dal átíratában egy nem létező, de népi hagyományú eufemizmus szerepel.

Lili erotikus leírásai nem annyira meghökkentőek, ha pl. a népi hagyományú *Florentinával* hasonlítjuk össze őket. Másutt viszont a csepeli takarítóleány inkább a nevén nevezi a dolgokat, olyan szavakat használva, amelyek az Értsz. szerint durvák. Ebben az eljárásban is barokk hagyományt is lehetne látni, nevezetesen a hitvitákban meghonosodott, nem mindig finom stílusról tanúskodó nyelvhasználatot.¹⁹ Barokk stílus hatására több példát is lehetne felhozni, az elvont és a konkrét dolgok leírásában, ahol a kín, a betegség és a csúnyaság szinte kedvelt irodalmi motívummá vált:

„[...] árvaságom olyanná tölt, mint lomha vizek, melyekből tizennégy áradásokkal utóbb merítkezék föl csak.” (5)

„[...] meghótt nyűvek prédája [...]” (9, 13)

„[...] bűzölök a szerektől és a kezem es meggombásodék, berepedezék a bőr és eves lé jut a résekből nyomásra és fáj és rút [...]” (30)

„[...] belém szivárgodik a savanó bűzű öregség: [...]” (37)

Ez a stílus még hitelesebbé tette a barokk életfelfogást, ami leginkább Nyéki Vörös Mátyás költészetében és Pázmány prédikációiban nyilvánult meg.

Jellegetesen Esterházy-stílus

Habár Esterházy Péter Csokonai Lili nevén jelentette meg regényét, mégis több olyan utalást ékelt be a szövegbe, amelyek az őrá jellemző stílusról tanúskodnak.²⁰ Ennek a stílusnak az egyik jele a nyelv metalingvisztikai kezelése, ti. Esterházy a magyarban létező szókapcsolatokat, kifejezéseket nem ösztönösen használja, hanem mint egy a nyelven kívülről vizsgálja őket, és szellemesen eljátszik velük. Így pl. egy régi kötőszó, „bátor”, amelynek egyik jelentése ’ámbátor’, lehetőséget ad neki egy szójátékra azáltal, hogy felbontja és a mai értelemben használja: „[...] és mondtam ott az Istennek, hogy akkor asszon vólnék, Uram, az ki a magos Egben uralkodol örökkön örökké. *Am bátor!*” (47)

A nyelv iránti csodálat az alábbi megfigyelésben kifejezésre jut, amely sokkal inkább Esterházyra vall, mint Lilire, mivel a *Függőben* szereplő szolistákra emlékeztet²¹: „Megálapodánk kösziklameredélyek istenkísértő párkányán, ördönges labancok, egy *kapucínerre*. (Sok szót szeretek, azt es. Én egy szóban számost hallok. Ittígyen egybeköltöm a kapucnit, a kalucsnit, pucért, cint, címert, kaput, aput. A szó színe barna, háttérben golyhó szerzetesek, derekukon széyes kötelek. És akkor hol vólnának az ezekhez kapcsos cselekmények, hogy vajon mit es pucéran kapu alatt címeres apuval – nosza, ez vicc, de! kávázás közt.)” (110–111)

Esterházy egész műve annak a gondolatnak a bizonyítéka, hogy a valóság és a nyelv között föloldhatatlan feszültség van. Az író a nyelvet önálló képződménynek tekinti, amely a valóságtól függetlenül létezik, működik és nem azonos mégsem a valósággal. Erre a *Termelési-regényben* is lehet példákat találni,²² a *Tizenhét hattyukban* szintén. Egy

¹⁹ L. pl. PÁZMÁNY Péter *Az igazságnak győzelme, melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmány Péter c. vitairatát*: „Vallyon, Alvinczi, neveztelek-é én valaha tégedet disznónak? kurvának?” (*Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. II. Bp., 1966: Tankönyvkiadó, 14–15.) A fenti szövegrészlet nem szerepel a PÁZMÁNY Műveiben.

²⁰ SZÁLE László (1987) *Az elbűjt író nyomában* c. cikkében részletesen foglalkozott a regény stílusával, rávezetve az olvasót a tényleges író nevére. A cikk végén pedig a bekezdésekbe rejtett Esterházy nevét.

²¹ Ugyanazt a részletet idézve SZÁLE (1987) megjegyezte: „És egyedül ő játszik így a szavakkal.”

²² Vö. „A világnak meg kell felelnie a róla szóló leírásoknak, [...]” (ESTERHÁZY, 1979: 630). Abból kifolyólag az író játékosan folyamodik az állandó szókapcsolatokhoz, pl.: „Nem reszketünk

példa, amelyben Kéri úr elmeséli párizsi utazását: „[...] úgymond, például *átugrani Párizsba*, holott már itten-ittan közbevetné, hogy megkezdődék a mondatok uralma a tényeken, mert szintén nem ugrék, hanem hosszasan várakozék Bécsben, [...]” (29)

Hasonló metairrodalmi szemléletről tanúskodik az alábbi leírás: „Sár megegyveledék hóvirággal, de nem ilyen *mondatszépén*.” (Kiemelés tőlem – J.J.) (81)

Az egyik eljárás, amellyel Esterházy a *Termelési-regényben* is élt az „archaikus-aktuális” ellentétén alapszik,²³ amely az egész szöveg alapvető ellentéte. Ami pedig igen jellemző Esterházyra, az az, hogy ez az ellentét hol fennkölt, hol humoros stílusban jelentkezik. Az utóbbira a legszebb példa az ébresztőóra leírása (Csokonai, 1987: 38), amelyet Imre László és Szále László is idéz.

Kevésbé sikerültnek véljük azonban az autóban lezajlott erotikus cselekedetek leírásának az egyikét (57), amelyben az Istenről szóló bevezető rész túlságosan profánnak hat, ami nem egyezhető össze a szöveg egészével, az Istenhez szóló fohászkodásokkal, imákkal és gyónásszerű vallomásokkal. Ugyanilyen profánságnak hat a szentmise szövegéből idézett: „HOC EST ENIM CORPUS MEUM: –” (127) mivel Lili saját testére gondol.

Igazi problémát okoznak azonban olyan utalások, amelyek már a szöveg felbomlásának a határán állnak. Ilyen pl. a Bolyai Jánosra vonatkozó szakasz, amely Lilinek már az előbb említett erotikus elmélkedésében szerepel: „Denique az örült matematikussal a végtelenbe találkozáink hű paralelljeivel, ha mint voluptásba hóttunk vólna bele, Johannus Bolyaival, appendixül.” (50)

E szakasz megírásához nélkülözhetetlen annak ismerete, hogy Bolyai a nem euklideszi geometria tételeit az *Appendixben* fejtette ki, ezt pedig Lili hiányos műveltsége következtében nem tudhatja. A szerző, aki matematikus is,²⁴ a tőle megszokott módon, saját magára mutat.

Hasonló szemléletmódról, amely hol a matematikusé, hol a férfié, tanúskodik a következő leírás is, amely – véleményünk szerint – nem egyeztethető össze Lili személyiségével: „[...] fejem oldalt a födre hajlítva, így ébredézék, szemem az asszon hasára és combjára nyílt, mint tájra, szó szerint, nem Vénusz-dombjára, oda vitt ez a balatoni kilátvány, az ahogyan a has és a comb közös lapályából, feszült színuszából bizonyosan dombként, puhán és keményen egyazon, húsosan, izmosan, gyöngéden.” (62–63)

Helyes Szále László megjegyzése, hogy: „A valóságban azonban nem írhatta Csokonai Lili a könyvet, [...]”. Az író nem is nagyon akarja ezt elhiteni velünk.”

De ennek következtében nemcsak az elbeszélő szemlélete szakad ketté, hanem az egész napló, amely így hiteltelenné válik. Tulajdonképpen egy szellemes ötletnek filozofréfá lett az eredménye. Ehhez viszont a történet magva túlságosan komor, gondoljuk csak arra, hogy ebben a rövid szövegben két öngyilkosságról, terhességmegszakításról, halálos balesetről és a főhős bénaságáról esik szó. Habár a posztmodern szövegekre nem érvényes a hagyományosan értelmezett szövegösszefüggés iránti igény, a szöveg felbontása itt mégis súlyos következményekkel jár. A fő problémát nem abban látjuk, hogy barokk nyelven nem lehetne vagy nem lenne szabad bármiről is írni, hanem abban, hogy a nyelvi virtuozitás játékká válik ott, ahol a tartalom ennek ellentmond. A remek részletek ellenére az egész mű zavaróan heterogénnek hat.

mint a nyárfá; függünk.” (*Ibid.*, 8)

²³ L. JASTRZĘBSKA, 1989: 118–176.

²⁴ Az elbeszélőnek a matematikában való tájékozottsága, SZÁLE László (1987) szerint a prím-számról szóló részletből (161) derül ki. E példa azonban, véleményünk szerint nem eléggé meggyőző, mivel Lili hivatkozik arra, hogy ezt a tudást Kéri úrtól szerezte meg.

Bibliográfia

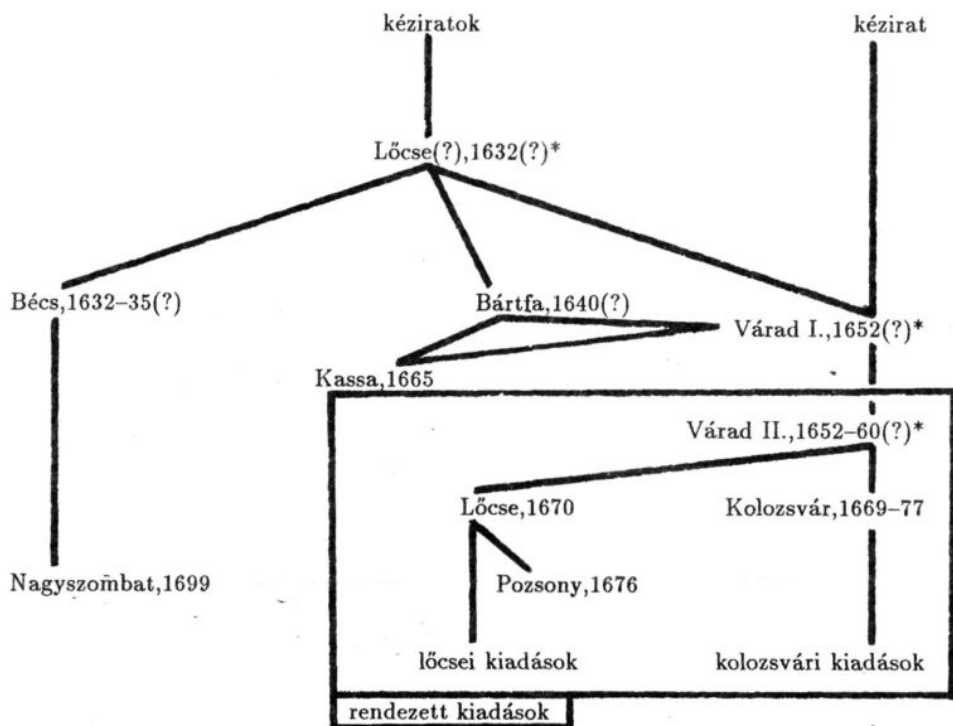
- ALEXA Károly 1988: *A preparált hattypreparátor*. — *Életünk* XXVI: 12, 1115–1121.
- APOR Péter 1736: *Metamorphosis Transylvaniae*. In *Magyar emlékirók*. 586–94.
- BERNÁTH Béla 1986: *A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata*. Bp.
- BETHLEN Kata 1759: *Önéletírása*. In *Magyar emlékirók*. 695–890.
- CHEVALIER Anne 1984: *Du détournement des sources*. — *Revue des Sciences Humaines*, LXVII: 4, 65–79.
- CSOKONAI Lili 1987: *Tizenhét hattyp*. Bp.
- ÉDER Zoltán (szerk.) 1986: *A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig*. Bp.
- ESTERHÁZY Péter 1979: *Termelési-regény (kisseregény)*. Bp.
- GENETTE, Gérard 1982: *Palimpsestes. La littérature au second degré*. Paris.
- GLOWIŃSKI, Michał 1986: *O intertekstualności*. — *Pamiętnik Literacki*, LXXVII:4, 75–100.
- GYENIS Vilmos 1970: *Emlékirat és anekdota*. — *Itk*, LXXIV: 3, 305–321.
- IMRE László 1987: Csokonai Lili: *Tizenhét hattyp*. — *Forrás*, XIX: 11, 88–90.
- JASTRZEBSKA, Jolanta 1989: *Personnages tragiques et grotesques dans la littérature hongroise contemporaine*. Amsterdam.
- KEMÉNY János és BETHLEN Miklós 1980: *Művei*. Bp.
- Magyar elbeszélők 16–18. század*. Bp. 1986.
- Magyar emlékirók 16–18. század*. Bp. 1982.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő 1987: *Csokonai Lili: Tizenhét hattyp*. — *Kortárs* 12. sz. 159–164.
- MEZŐVÁRI Gyula 1988: *Csokonai Lili: Tizenhét hattyp*. — *Kritika*, 2. sz., 35.
- MOLNÁR József 1986: *Pázmány Péter szerepe a magyar nyelv egységesülésében*. In ÉDER, Zoltán 1986: *A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig*. 45–50.
- NAGY Sz., Péter 1988: *Legenda a szerelemről*. — *Új*, 3. sz., 121–123.
- NÉMETH László 1975: *Az én katedrám. Tanulmányok*. Második kiadás. Bp.
- NÉMETH László 1975: *Berzsenyi*. In *Az én katedrám*, 244–341.
- NÉVTELEN, é.n.: *Nagy Sándornak históriája*. In *Magyar elbeszélők*. 75–132.
- NÉVTELEN 1573: *Ponciánus históriája*. In *Magyar elbeszélők*, 7–39.
- PÁZMÁNY Péter 1983: *Művei*. Bp.
- SZÁLE László 1987: *Az elbűjt író nyomában*. — *Éi*, 22. sz., 11.
- TESSENI Vencel 1676: *Kedves és nyájas história az szép Magelonáról*. In *Magyar elbeszélők*, 388–458.
- TOMPA József 1972: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Bp.

Vadai István

BALASSI — RIMAY „ISTENES ÉNEKI”-NEK ELVESZETT KIADÁSAIRÓL

I. Három csillag

Ismert az a textológiai alapszabály, hogy egy szöveg legjobb forrása nem feltétlenül azonos a szöveg legkorábbi forrásával. Az *Istenes énekek* versei közül nem egynek a későbbi, rendezett kiadásokban található a legjobb változata. A rendezetlen kiadások között sem mindig a bécsi edíció hozza a helyes változatot. Klaniczay Tibor Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához írt, méltán híres *Hozzászólása*¹ mutatta be először az alábbi szövegleszármazási sztemma elődjét:

¹ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I.OK. XI. 1957. 265–338.

Klaniczay bebizonyította, hogy a bécsi és bártfai rendezetlen kiadásokat meg kellett előznie egy közös őznek, egy őskiadásnak, ami *elveszett*. Ezt a kiadást a rendezett edíciók előszava alapján én löcseinek hiszem. A rendezetlen kiadások csoportjába tartozik még a nagyszombati és kassai kiadás², valamint egy *elveszett* váradí kiadás. Ugyancsak *elveszett* az első rendezett kiadás, szintén váradí; aminek leszármazottai a löcsei, pozsonyi valamint a kolozsvári és debreceni kiadások. Látható, hogy éppen a sztemma legfontosabb helyein, az elágazásoknál vannak csillagok; éppen a textológiai legértékesebb, kulcsfontosságú kiadások veszték el. Ezekről az elveszett kiadásokról szeretnék néhány gondolatot megfogalmazni.

II. Egy kis matematika

Mit tudunk ezekről a kiadásokról? Jóformán a létezésükön kívül semmit. Mi tudható meg róluk, ami eddig ne lett volna ismert, ne lett volna nyilvánvaló? Lehet-e újat mondani e tárgykörben anélkül, hogy rábukkantunk volna valamelyikükre? Állítom, hogy lehet, noha csupán a meglévő adatokat rendeztem újra. Állítom például, hogy mind a rendezetlen, mind pedig a rendezett kiadások őseinek megállapítható a formátuma, és a pontos tartalomjegyzéke; azaz, hogy egy adott vers hanyadik oldalon kezdődött.

Kezdjük a lapszám-rekonstrukcióval! Kőszeghy Péter a Balassi-szövegahagyományról értekezve³ szellemes eljárással bizonyítja, hogy a kassai kiadás vegyes énekrészeiben már a rendezett kiadások sorrendjében közli az énekeket. A bizonyítás alapötlete az, hogy ha két kiadás tartalma azonos, akkor a terjedelmek közötti arány a kiadványokon belül is közel állandó. Megfordítva: ha ismerjük két kiadvány között a szedésmódból, tükörméretből, betűméretből, sűrűségből adódó terjedelem-arányt, akkor az egyik kiadványból rekonstruálható a másik, terjedelme és lapszámai is. Sarkított példával élve: ha az egyik kiadás fele olyan szellős szedésű, mint a másik, akkor ebből a tényből következik, hogy ha az egyik kiadás 100 lapos, akkor a másik 50; ha az egyikben egy bizonyos vers a 60. lapon kezdődik, akkor a másikban ugyanez a vers a 30. lapon kezdődik.

Kőszeghy ugyan nem rekonstruálja a kassai kiadás elveszett részeinek lapszámait (erre nincs szüksége gondolatmenetében), de eljárását használva minden nehézség nélkül megtehetné. Módszere szükségszerűen statisztikai jellegű, de (mint ahogy ez remélhetően ki fog derülni ebből a dolgozatból is) kellőképpen pontos és megbízható. A módszer birtokában nincs is másra szükségünk az elveszett kiadások lapszámainak megállapításához, mint a kiadások tartalmára és egy-egy versük pontos lapszámára.

Nézzük az őskiadást! Mivel van két meglévő, egymástól független leszármazott, a kiadás tartalma és verssorrendje többé-kevésbé megállapítható. Ahhoz, hogy a lapszámokat arányba állíthassuk a bártfai kiadás lapszámaival, szükségünk van az őskiadás legalább egy versének pontos lapszámára. Meg tudjuk-e mondani az őskiadás legalább egy versének a kezdő lapszámát? A válasz: igen! Klaniczay Tibor a már említett *Hozzászólásban* hívta fel a figyelmet Tolnai Ferenc kéziratára⁴, amiben három esetben a leírt vers elé a lejegyző odaírta az őskiadásbeli előfordulás lapszámát is. Klaniczay ezeket a lapszámokat fel is használja összehasonlításra, mi egy lépéssel tovább mehetünk, elkészíthetjük az elveszett őskiadás teljes tartalomjegyzékét. Az ismert lapszámokból kiderül, hogy a bártfai kiadás majdnem pontosan másfélszer szellősebb, mint az őskiadás volt. Nem kell tehát mást tennünk, mint a bártfai kiadás lapszámait szorozni kettővel és osztani

² Vegyes énekrészükben már a rendezett kiadásokra hasonlítanak. L.: KŐSZEGHY Péter, *A Balassi-szövegahagyomány néhány kérdéséről*. ItK, 1985. 76–89. Kőszeghytől eltérően én nem tartom indokoltnak feltételezni, hogy a bécsi és bártfai edíciókat két kiadás előzte meg. A sztemma gyökerének bővítését HORVÁTH Iván is helyteleníti, l.: H.I.: *Egy vita elhárítása*. ItK, 1987–1988. 642–665. A *Lelkemnek hozzád való ...* incipitű vers kettős közlése mindenesetre további kérdéseket vet fel, némiképp bizonytalanná teheti dolgozatunk lapszám-rekonstrukciós részét is

³ KŐSZEGHY Péter, i. m.

⁴ KLANICZAY Tibor, i. m. 307–309.

hárommal. A következő tartalomjegyzék alakul így ki:⁵

<i>incipit:</i>	<i>bártfai</i>	<i>őskiadás</i>
Világon ég alatt nincs	1	1
Bocsásd meg Úristen	6	5
Bizonnyal ismerem rajtam	12	9
Ó, én Istenem, ím mi	16	12
Ó, szent Isten, kit kedvedben	21	15
Kegyes Isten, kinek	24	17
Legyen jó idő csak	26	18
Ó, ki későn futok lelkem	29	20
Az Úr az égben, mint	31	22
Adj már csendességet	33	23
Ó, kegyelmes Isten, nézz	35	25
Jöjj mellém, szent Isten	38	27
Egyedül tebenned	41	29
Lelkemnek hozzád való	42	29
Ó, én kegyelmes Istenem	45	30
A Szent Háromságnak első	48	32
A Szent Háromságnak, kinek	52	34
A Szent Háromságnak harmadik	56	37
Nincs már hová lennem	59	39
Az én jó Istenem	60	40
A te nagy nevedért tarts	65	43
Mint a szomjú szarvas	68	45
Mennyei seregek	73	49
Dicsőült helyeken	77	52
Áldj meg minket, Úristen	82	55
Segélj meg engemet, én	83	56
Nem lehet szebb dolog	87	58
Könyörülj énrajtam, Úristen	93	63
Kiáltok hozzád mélységből	101	68
Reménységem te légy nékem	104	70
Örök életnek szép	105	71
Boldog, kinek az Úr vétkét	108	73
Hívek, keresztyének, jer	112	76
Ó, Uram Isten, mely távol	117	79
Vitézség embernek föld felett	121	82
Virtus, lelki jószág	125	85
Kerekded e világ, gömbölyű	133	90
Udvar s irigy tiszték	138	94
Katonák hadnagya	143	97
Vitézek, mi lehet	146	99
Ó, szegény megromlott	150	102
No, nem kesergetlek	153	104
Bocsásd Szent Lelkedet	153	104
Hadvezérlő Pallás	164	111
Ihon édes hazám	169	115

⁵ Természetesen nem a bécsi kiadáshoz viszonyítunk, hiszen annak a tartalma is más részben, és képes kiadás. A bártfai kiadás lapszámait másféllel osztva még felfelé(!) is kell kerekíteni a kapott értékeket.

Végtelen irgalmú	175	119
Mint ágyúgolyóbis	181	123
Mert ki megtér	184	125
Pallás nem nyughaték	185	126
Délos szigetéből	187	127
Kérdhedd e koporsót	195	133
Csudálható nagy dolog	198	135
Rettenetes rút gyászt	204	139
Ó, szép drága zálog	206	140
Forog a szerencse	218	149
Iffúságom vétke	226	154
Egekben lakozó	233	159
Sublimi te Pater	240	164
Szegény fejem Uramhoz	243	166
A gonosz természet	246	168
Téged Uram valamikor	256	175
A Múzsák szállási	261	178
Járulok az Úrhoz	266	182
Lelkemnek hozzád való	272	186
Megadja még Isten	275	188
Aki indul hosszú útra	280	191
Vigasságom mint fordula	289	198

Nézzük most a formátumot! Tudjuk, hogy az a bizonyos Solvirogram által írt előszó a kassai (és így a bártfai) kiadásban a címlappal együtt 9 levélnyire rúgott. Ezekben a kiadásokban ez nem került külön ívre, külön ívfüzetbe, hiszen csak változatlan lenyomatok; viszont az első kiadásnál vélhetően utoljára szedték a prelimináriákat, ezért ott a terjedelemnek pontosan egy ívfüzetnyinek kell lennie. A 9 a 6-nak másfélszerese, ebből tehát arra következtethetünk, hogy az őskiadás hatleves ívfüzetekből állott, formátuma ennek megfelelően 12-edrét volt.

Vizsgáljuk most az első rendezetlen kiadás után az első rendezett kiadást! Ennek az edíciónak is ismerjük két egymástól független leszármazottját, tehát a tartalom és a verssorrend megállapítható. Meg tudjuk-e mondani az első rendezett kiadás valamelyik versének kezdő lapszámát? A válasz megintcsak: igen! Bartók István egy Rimay-dolgozatában⁶ egy lábjegyzet erejéig érdekes, és számunkra nagyon fontos kitérőt tesz. Rámutat arra, hogy a rendezett kiadásokban Balassi *Végtelen irgalmú*... kezdetű verse kétszer szerepel. Egyszer a Balassi-versek közt, másodszer pedig az Epicédiumban. Rimay *Mint ágyúgolyóbis*... kezdetű versénél pedig hivatkozás történik a korábbi előfordulás lapszámára. A kolozsvári kiadások minden probléma nélkül öröklük is ezt a hivatkozást, de a lőcsei 1670-es és a pozsonyi 1676-os kiadásokban annak ellenére áll a hivatkozásokban az 50-es lapszám, hogy ezekben a kiadásokban Balassi említett verse teljesen máshová esik. „Ennek egyedüli magyarázata az lehet — írja Bartók István —, hogy a nyomdászok gépiesen kiszedték, amit az előttük fekvő könyvből olvastak: *uti videre est supra pag. 50*. A minta pedig a váradi rendezett kiadás volt. [...] A kolozsvári kötetek tehát — legalábbis a Balassi-rész végéig — formailag is megegyeztek a váradi edícióval.” Ennél azonban többet is állíthatunk. Tudjuk egy versnek, a *Végtelen irgalmú*... kezdetűnek a lapszámát, és így rekonstruálható az összes többi versé is. Mivel a formátum és a szedéssűrűség a kolozsvári kiadásokéval azonos, de a váradiban a hosszú summák álltak Rimay versei előtt, nem kell mást tennünk, mint a lőcsei(!) kiadás lapszámait szorozni 0,88-cal, ez az arány ugyanis az azonos szövegű részek között a lőcsei és a kolozsvári edíciókban. A következő tartalomjegyzék adódik:

⁶BARTÓK István, *A Rimaynak tulajdonított Owenus fordításokról*. ItK, 1982. 632–637. 10. jegyzet.

<i>incipit:</i>	<i>lőcsei</i>	<i>kolozsvári</i>	<i>váradi II.</i>
Adj már csendességet	1	1	1
Ó, szegény megromlott	3	3	3
Lelkemnek hozzád való	5	4	4
Ó, én kegyelmes Istenem	7	6	6
Bizonyial ismerem rajtam	9	8	8
Ó, én Istenem, ím mi	12	11	11
Ó, szent Isten, kit kedvedben	15	14	14
Kegyelmes Isten, kinek	17	15	15
Áldj meg minket Úristen	19	17	17
Bocsásd meg Úristen	20	18	18
Áldott szép Pünkösdnek	24	22	22
Vitézek, mi lehet	26	23	23
Nincs már hová lennem	29	26	26
Az én jó Istenem ha	30	27	27
A te nagy nevedért tarts	34	30	30
Mennyei seregek, boldog	35	31	31
A Szent Háromságnak első	38	34	34
A Szent Háromságnak, kinek	41	36	36
A Szent Háromságnak harmadik	44	39	39
Segélj meg engemet	45	40	40
Mint a szomjú szarvas	48	43	43
Pusztában zsidókat vezérlő	51	46	46
Ó, én édes hazám	53	48	48
Végtelen irgalmú	55	50	50
Mert ki megtér	60	53	53
BELSŐ CÍMLAP	61	55	55
Miként a szép napnak	62	56	56
Könyörülj rajtam Úristen	63	58	57
Kiáltok hozzád mélységből	71	62	64
Reménységem te légy nekem	75	64	68
Ó, ki későn futok lelkem	78	65	71
Ó, kegyelmes Isten nézz	83	67	75
Örök életnek	93	69	84
Boldog kinek vétkét	99	71	90
Hívek, keresztyének, jer	103	73	93
Ó, Uram Isten, mely távol	110	77	99
Egyedül tebenned	115	79	104
Vitézség embernek	119	82	108
Virtus, lelki jószág	126	85	114
E világ mint egy kert	134	90	121
Kerekded e világ	138	93	125
Udvar s irigy tiszték	142	96	128
Hitető szerencse, nem kell	148	101	134
Senkit a pénz és kincs	152	104	137
Világon ég alatt	155	106	140
Az Úr az égben, mint	159	109	144
Kinek tegyek panaszt	160	111	144
Legyen jó idő csak	162	112	146
Kedvező szeméddel nézz	164	114	148
Enyhítsd meg Úristen	169	117	153
Hogy feletkezzék el	171	119	154
Ha az Isten nekem	174	121	157
Tarts meg Uram engem	179	126	162

A jó hitű ember szelíd	182	128	164
Kegyes Jehova tekints	188	132	170
Nincsen segítségem	193	136	174
Jöjj mellém szent Isten	194	137	175
Igaz általút	197	140	178
Katonák hadnagya	199	141	180
Minden dolgok között	201	143	181
Nem lehet szebb dolog	204	146	184
Szűz Mária lakozván	208	149	188
Mi Urunk s édes Atyánk	210	151	189
Adjunk halát Istenünknek	212	152	191
Az idő ósága nevel	213	153	192
Bocsásd Szent Lelkedet	214	154	193
Hadvezérlő Pallás	222	161	200
Ihon édes hazám	225	164	203
Végtelen irgalmú	229	167	207
Mint ágyúgolyóbis	233	171	210
Pallás nem nyughaték	236	173	213
Délós szigetéből	238	175	215
Kérdhedd e koporsót	243	179	219
Csudálható nagy dolog	246	181	222
Rettenetes rút gyászt	250	184	225
Forog a szerencse	251	186	226
Ó, szép drága zálog	257	191	232
Iffúságom vétke	265	199	239
Egekben lakozó szentséges	270	202	243
Szegény fejem Uramhoz	275	207	248
A gonosz természet	277	209	250
Téged Uram valamikor	284	215	256
A Múzsák szállási	287	218	259
Járulok az Urhoz	291	221	262
Megadja még Isten	295	225	266
Vigasságom mint fordula	299	228	270
Gazdag bő kegyelmű	300	229	270
Eljő még az idő	304	232	274
Könyörülő szent Istenhez	311	239	280
Paradicsomnak te szép	314	241	283
Én nyavalyás lelkem	320	247	288
Egykor egy vén jámbor	324	250	292
Ne hagyj Uristen kérlek	327	253	295
Prédának ki örül	330	255	297
Pajzsa szegény fejemnek	333	258	300
Bűn testéből s tömlőcéből	336	260	303
Könyvem forrási, áradási	340	264	306
Ne szállj pörben énvelem	342	266	308
Magasztallak én Istenem	345	269	311
Miként Egyiptusban	349	272	314
Várom Uram Isten fejemre	352	275	317
Az Uristen nekem édes	355	278	320
Mire bánkódom, ó, te	358	280	323
Aki indul hosszú útra	361	283	325

A kolozsvári kiadás formátuma szintén 12-edrét, ennek megfelelően az előszó és címlap együtt 6 levelet tesz ki, ami vélhetően a váradi rendezett kiadásban szintén külön ívfüzetet alkotott. Ez a kiadás egyébként nem tűnt el teljesen nyomtalanul; *talán* ismer-

szu elejével, so szerentséjével, Téli-
szik kora kedvesnek, Midőn az o-
lyan, hogy csak a tulit lássa, Régi
lako helyének.

Röpűs madarak, Őzel hatávo-
zik, Meg-jőnek ilmet Nyárban,
Ugy féltelmes vadak, Mészize hogy
ha tünnek, Térek szokor barlang-
ban, Csak egyedül nekem, Nem sza-
bád meg, témetem, Örömet hallékábá.

A Téli mikor mulik, Vig Tavasza
érkezik, Föld mindenét fűt fel, sze-
velekkel erdő, Örömd a fűk mező,
a virágokkal béc-botul, Csak én sze-
geny.

gy imát meg hízának, S nében
nyuk hogy ajjont földi szep hízának.
Hogy pedig ennyi nagy sok leb-
csik hízók, Kit az ifjúba hízene-
imuel látók, Azt se véld hogy volna
ártalom, vagy árok.

Tudod, hogy a veréből kell innak kö-
nyűni, A ki meg-megszűnt kezdi
hágni, s fűt, Kelle ő nekik-is úgy
ahéz kezdűni.

Könyvben hízattuk már
mehyortag utat, Így nyitván tehe-
ken nehez erék nyit, Botsárvate-
nekből ki vereknék utat.

Pőcsbus-is érkezek, Kézde-ek he-
lze-

menyőn
zik, Miny ajalságunkban lél-
lirsekedik.

egy-étele változó csupán ked-
v. Lött mindnyáunknak egy
részből. Közünk jónak, ha-
sald kereségből.

egyek hugaimmal ő káppa-
oz. Elkelzitem nekik máskellő
hoz. Tülsémenycek márvigan
okhoz.

Ar. A. S.

m. P. Masik (m. h. illik a tud-
nakil néz. Isten Azonvi.) Clio,
hne, Urania, Polyhymnia, Tertsi-
talia. plater. Melbomene, Era-

Egyesek nem tudják
halálom, s kinaim nevednek, Kér-
ségben essem-e? S halált szerezzeké-
nyvomban. Sőt, Sőt, Sőt. Azt nem
tudhatom, Mert el-
Már az isten-
Tudom, hogy job-
meg-
én, Bűnös vagyok, Pokolra tem-
ver, kellem; ki hozzá meg-
ha keresztesül, Készeveltem prób-
Perelmás bűnösöm.

Szenvedem békét, Magamat is-
nznál, Biztatom mindenkben. Töb-
bet én meg-váltom, Szemvedés jol-
dom, Idvőségemért testben, Nem
egy-

jük négy oldalát. Ezt a négy oldalt⁷ mutatja be a fotómásolat. Erősen nagyítva látható rajta egy nyomtatvány-töredék két oldala.

III. Lenni vagy nem lenni

Vizsgáljuk meg alaposabban a töredéket! Talán a váradi kiadás darabkája. Azért csak talán, mert az Országos Széchényi Könyvtárban lévő töredékről szinte semmit nem tudunk. Dézsi Lajos ugyan próbálta bizonyítani, hogy rendezett váradi kiadás töredékéről van szó⁸, de Eckhardt Sándor a Balassi kritikai kiadásban⁹ erről a bizonyításról sommásan csak ennyit mond: „a két levél azonosítása [...] kétes”. Érdemes pedig alaposabban végiggondolni a kérdést, mert a töredékből, ha nem is mindenre, de elég sokmindent lehet következtetni az első rendezett kiadást illetően.

A fragmentumot id. Szinyei József fejtette ki egy 1650-es váradi nyomtatvány kötet-táblájából. Ugyanebből a kötetátlából került elő a *Comico-tragoedia* 1646-os kiadásának néhány darabja is. Mindez Fraknói Vilmos közleményéből¹⁰ tudható meg. A betűket Dézsi váradi típusúnak ítélte¹¹. Kétségtelen, hogy a *v*, *P* és *U* betűk jellegzetesen különböznek más nyomdák betűitől, és szignifikánsnak tekinthetők, bár megjegyezzük, hogy Szenci Kertész Ábrahámom kívül (persze később) Veresegyházi Szentyel Mihály is ezekkel a betűkkel dolgozott, Kolozsvárott. Az sem zárja ki a kolozsvári nyomtatást, hogy a fragmentumot egy kétségtelenül váradi nyomtatású könyv kötetátlájában találták, hiszen a bekötés történhetett később és másutt is. Miért is ne örökölhette volna Veresegyházi a nyomdával együtt bekötetlen könyveket is? (Emlékezzünk csak a bécsi kiadás krúdában maradt íveire.) A fragmentum autotipikus hasonmását először Erdélyi Balassa Bálintjának tette közzé. Láthatólag az *S* ív két egybefüggő levelének alsó harmada maradt ránk, az ívjel ép és jól látható. Az *S* ív első levelének rektóján és verzóján Rimay János Balassi-epicédiumának egy-egy részlete olvasható; a levélpár másik tagjának, tehát az *S* ív utolsó levelének rektóján és verzóján pedig a *Förög a szerencse ...* kezdetű ének két részlete. Első megközelítésként azt vizsgáltam meg, hogy a töredék szövegváltozatai rendezetlen vagy rendezett kiadásokhoz hasonlíthatnak jobban. A két kiadáscsoport két helyen tér el egymástól a szóbanforgó helyeken. Sajnos a Dézsi-féle fotómásolat (Balassi-bibliográfiájában) csak a töredék egyik oldalát mutatja be. Az egyik perdöntő hely pedig éppen a töredék másik oldalán van. A másik perdöntő hely viszont rajta volt a főtón. A *Förög a szerencse ...* kezdetű vers 38. sorában a rendezetlen kiadásokban a *len-ni* szó áll, míg a rendezettekben nem. Ez a szó a fotómásolat könyvtári pecsét nélküli darabján a baloldali tükör második sorában látható. Sajnos a Dézsi-bibliográfia hasonló fotója ennél rosszabb minőségű, így én nem tudtam eldönteni, hogy *lenni* vagy *nem lenni* áll ott. A kérdéses szó helyett csak egy sötét foltot láttam, így az eredetit kellett kézbevennem.

Meglepetéssel tapasztaltam, hogy az a sötét folt nem elszíneződés, vagy paca, hanem áthúzás, és — a főtón ugyan nemigen lehet kivenni — a jobb margón kézzel oda van írva az új alak, a rendezett kiadások alakja, a *még-is* szó. (Az *is* szótag halványan olvasható.) Kiderült, hogy a töredék nem kész kiadásból való, hanem *korrektúrapéldány*. Felsorolom az eredetін határozottan kivehető, kézzel írott korrektúrajeleket:

- a *lenni* szó alatt a 3. sorban a *hogy* szó *h*-ja áthúzva, a margón a javítás látható: *H*,
- egy bekezdéssel lejjebb a 9. sorban a *Tsak* szó *a*-ja helyett *e* van szedve, áthúzva, margón javítva *a-ra*;

⁷ RMK I, 787a., SZTRIPSZKY, 1983.

⁸ DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay Istenes énekinek bibliographiája*. Bp. 1905. 28–30.

⁹ Balassi Bálint összes művei I., Összeállította: ECKHARDT Sándor, Bp. 1951. 10.

¹⁰ FRANKÓI Vilmos, *Könyvtáblákban felfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnymtatványok*. MKSz, 1878. 251–302. 29. tétel.

¹¹ DÉZSI Lajos, i. h.

a jobb oldali hasáb jelölései:

- középen a 8. sorban a *meny orszagát* két szóba van szedve, alul kis félköríves vonallal össze van húzva,
- alatta két sorral, a 10. sorban a *készülni* szó *z*-je helyett *v* van szedve, át van húzva,
- alulról a 3. sorban *útyát* szedtek *kútyát* helyett, a hiányzó *k* vonallal van jelölve,
- az utolsó sorban a *Phoebe* *h*-ja helyett *y*-t szedtek, a hibás betű át van húzva.

Miután ennél az oldalnál a jobb margó hiányzik, a helyes alakokat és a megismételt korrektúrajeleket nem látjuk, de ez a tény inkább öröndetes, hiszen ez bizonyítja, hogy a jelek *korabeliek*. A könyvtári pecséttel ellátott oldalon a bal oldali tükör jelölései:

- az 1. sorban a *nyájasságink* szó javítva van *nyájasságonk*-ra, a margón az *o* látható,
- a 8. sorban az *Elkésziem* külön van írva, kézzel jelölték az összehúzást, a jel a lapszálen meg van ismételve,
- a 9. sorban a *Te is* szavaknál ugyanígy,
- az utolsó előtti sorban a *Polyhimnia* szóba becsúsztott egy *p*, így *Polyphimnia* olvasható, a *p* le van húzva, és a margón szabályos *deletur* jel látható,
- az utolsó sorban az *Euterpe* szó *u*-ja helyett *is* ligatúrát szedtek, ez le van húzva, a lapszálen *u*-ra van javítva,

a jobb oldali hasáb jelölései:

- a 2. sor végén a pont le van húzva, vesszőre van javítva,
- a 9. sorban a *megett* szó fejreállt *t*-je át van húzva, a lapszálen a hiba jelezve van,
- a 11. sor *büneimért* szavának eleje át van húzva, a helyes szókezdet a margón (a könyvtári pecsét alatt) leírva: *élete*-, azaz a helyes szó: *életemért*,
- az utolsó előtti sorban a *megváltom* szó rövid *o*-ja a margón hosszúra van javítva,
- ugyanitt a *szenvedet* szó rövid *t*-je mellé húzással jelezve van.

A XVII. századi nyomdai korrektúrapéldány önmagában is nyomdászattörténeti lelet. Még az is látható, hogy a javítás több fázisban történt; megfigyelhető, hogy az utoljára vizsgált strófában nem is egy javítatlan mellészedés maradt. Máig érvényes Heltai Gáspár híres megjegyzése: „A könyvnyomtatás igen nehéz dolog. Ezokáért akár-mint vigyázzon az ember, majd soha vétek nélkül ki nem nyomtathatni egy könyvet is. Mert a nyomtatószolgak nem értik a dolgot, sem a nyelveket. Ezért csak kordéra rakják a betűket; és noha én megjegyzem, hogy a jegyzés szerént megigazítanak, de azért ugyan nem művelik. És abból esik a vétség. Mert csak egy betű hűja legyen, avagy eggyel több legyen, ottan az ige más értelemre fordul. De megjegyzettem benne, te magad atyámfia keresztyén olvasó, egy téntás pennával megigazíthatod a vétkeket ...”¹² Hogy még a leg gondosabb korrigálás után is maradnak hibák, az törvényszerű. A javítás olykor azonban nem is olyan gondos, mint hihetnénk. A Várad-i énekeskönyv¹³ 136. oldalán például a *Christus Jépus születék* ... incipitű vers 7. szakasza így kezdődik: *Kezdetben valaga ige* ...! A nyomdahiba javítatlanul maradt, s hogy szándékos elírásról vagy figyelmetlenségről van-e szó, ma már nem dönthető el. Schulek Tibor idézi — a hasonmás kiadáshoz írt kísérő tanulmányában — az *Idvöz légy örök Úristen* ... incipitű ének hibás címfeliratát; ez helyesen *A Szent Háromságról való könyörgés* lenne (más gyűjteményekben ez is a címe), a Várad-i énekeskönyvben pedig ez olvasható: *A SZENT*

¹² RMK I., 86. Hhh iij levél rektóján. Idézi: BORSA Gedeon, *Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai nyomdában?* MKSz, 1964. 79–83. Számos megfigyelése segítette vizsgálatunkat, hiszen régi korrektúraívek tanulságait összegzi.

¹³ RMNy 222. *A keresztyén gyülekezetben való Isteni dicséreték*. Várad, 1566. 136. Hasonmás kiadása: BHA IX. Bp. 1975. A faksimile szövegét gondozta VARJAS Béla.

HÁZASSÁGR: VALÓ könyörges. Talán nem hajánál fogva iderángatott párhuzam Balassi Szent Lélek-himnusza, ami az *Ad Spiritum Sanctum, pro felici conjugio* címet viseli.

Visszatérve a fragmentumhoz, a *lenni* – mégis korrekció bizonyítja, hogy a kiadást nem készíthette Veregyházi Szenteyel Mihály, hiszen a forrás, amiből szedték, csak rendezetlen kiadás lehetett (különben nem tudnánk magyarázni a lőcsei azonosan új alakját), tehát a töredék valóban váradi nyomtatvány.

IV. Tévedett-e Dézsi?

A töredék szövege két helyen eltér a rendezetlen kiadásoktól, a rendezett kiadások alakját hozza. Ez a tény összecseng Dézsi Lajos következtetésével. Ő a fragmentumum szereplő két vers távolságából következtetett rendezett kiadásra. Megállapítása szerint¹⁴ a töredék két éneke a rendezett kiadásokban *eshet* egy ívre, a rendezetlenekben az eltérő verssorrend folytán *viszont nem*. Összehasonlításként közli, hogy a két éneket a bártfai 31 oldal választja el, míg a rendezettekben, pl. az 1670-es lőcsei kiadásban a kettő között 7 levél, az 1681-es kolozsvári 5 levél a különbség. Ezért a fragmentumnak rendezett kiadásból kell származnia.

Klaniczay Tibor vitába száll ezzel az érveléssel. Szerinte „Dézsi [...] rosszul számolt, mert a lőcsei kiadásban a távolság nem 7 levél, hanem 18, s egyébként is a két ének elhelyezkedése teljesen azonos a rendezetlen és a rendezett kiadásokban: az epicédium ugyanis a vegyes énekanyagot közvetlenül megelőzi mindegyik kiadásban, a 'Forog a szerencse' pedig a vegyes énekanyag elején áll mindkét fajta kiadásban. Így nincs annak akadály, hogy ezen [...] kiadásban egy rendezetlen kiadást lássunk.”¹⁵ Dézsi azonban *nem* számolta el magát! Klaniczay téved, mégpedig akkor, amikor azt állítja, hogy „a töredéken az epicédium első énekének [...] részletei olvashatók”. Az epicédium első énekét és a *Forog a szerencse* megfelelő helyét a lőcsei kiadásban tényleg 18 levél választja el egymástól, de a töredéken az epicédiumnak nem az első éneke szerepel, hanem az ötödik, és itt a távolság, ahogyan Dézsi is megállapította, 7 levél. Klaniczay ott is téved, hogy a verssorrend tekintetében nincs különbség a két kiadástípus között. Ugyanis mind a bécsi, mindpedig a bártfai kiadásban a vegyes énekanyag élén az *Ó szép drága zálog ...* incipitű vers található, és a *Forog a szerencse ...* csak ez után következik. (A bécsi kiadásban még egy vers megelőzi, de a *Forog a szerencse ...* nem a legelső.) Ezzel szemben a rendezett kiadások vegyes ének része mindig a *Forog a szerencse ...* kezdetű verssel indul. Az *Ó szép drága zálog ...* incipitű ének tehát a két kiadványtípusban a távolságok különbségének oka, és lehet is a maga 20 terjedelmes versszakával, hiszen ezek óvatossága szerint is legalább 6–8 oldalt tesznek ki. Dézsi érvei *így* nem dönthetők meg.

Másképp viszont igen! Dézsi nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy a különböző szerzőmódok és sűrűségek miatt a bártfai kiadás 31 oldalas szövegrésze elérhet egy íven. Vegyük példának a *Paradicsomnak te szép fényes napja ...* és a *Bűn testéből, tömlőcéből ...* kezdetű verseket. A bártfai kiadásban a távolságuk 31 oldal, a lőcsei 1670-es kiadásban 22 oldal, a kolozsvári 1677-es kiadásban 19 oldal. Itt a kiadások verssorrendje és szövegterjedelme azonos. 22 oldal, vagy méginkább 19 oldal pedig elérhet egy íven, például ha az ív 12-edrét, azaz 24 oldalas, ahogyan ez a fragmentum esetében is gyanítható.

Dézsinak azonban érvelésbeli hiányossága ellenére is igaz van: a fragmentum *olyan*, mint egy rendezett kiadás töredéke. Ugyanis az *S* ívre nem egyszerűen ráférnie kell a két vers közötti résznek, hanem *pontosan* ki is kell töltenie azt. A fragmentum ugyanis nem más, mint egy ívfűzet legkülső levélpárja. A levelek alsó harmada ép, könnyen megállapítható a rektón és a verzón levő szövegek közötti hiányból, hogy egy-egy oldalon 24 sor fért el. A töredéket ennek figyelembevételével könnyen kiegészíthetjük, a teljes

¹⁴ DÉZSI Lajos, i. h.

¹⁵ KLANICZAY Tibor, i. m. 313.

ívfűzet oldal-beosztása rekonstruálható. Két eshetőséget kell tekintetbe vennünk. Vagy felvesszük az epicédium és a *Forog a szerencse* ... kezdetű vers közé a már említett *Ó szép drága zálog* ... kezdetűt, vagy nem. Ha felvesszük, akkor az ívfűzet terjedelme 10 levél lesz, ami nem a megszokott formája az ívfűzeteknek; ha viszont kihagyjuk, akkor 6 levél, ami *pontosan* megfelel a 12-edrét ív fűzetelési módjának. Tehát a töredék egy olyan váradi kiadás része, ami 12-edrét alakú volt, és 6 leveles fűzeteket tartalmazott. Megintcsak azt mondhatjuk, a töredék *olyan*, mint egy rendezett kiadás töredéke.

Azonban van még egy súlyos probléma. Abból, hogy egy kiadás vegyes énekrésze már a rendezett kiadások sorrendjét mutatja, még nem következik, hogy a kiadás rendezett. Erre példa az 1699-es nagyszombati kiadás, ahol a bécsi krúdában maradt íveit (rendezetlen) egészíti ki a kiadó a nála lévő (rendezett) kiadás vegyes énekrészből. Kőszeghy Péter is arra a következtetésre jut említett tanulmányában, hogy a kassai és a váradi rendezetlen kiadások vegyes énekrészeiben már a rendezett edíciókhoz hasonlítanak. A sztemmáról is leolvasható, hogy *nem dönthető el*, hol változott meg először a verssorrend; az első vagy a második váradi kiadásban. Ugyanez igaz a szövegváltozatokra is. Igaz ugyan, hogy a töredék már olyan alakot hoz, mint amilyen a rendezett kiadásokban van, de *nem dönthető el*, hogy a változás melyik váradi kiadásban történt meg. Sajnos a sztemma itt egygú.

Próbáljunk meg másként következtetni! Mivel ismerjük a fragmentum formátumát, a kiadás ívfűzeteinek terjedelmét, valamint azt, hogy az *S* ív hanyadik ívfűzetet jelent, egy egyszerű szorzással meghatározhatjuk az ívfűzet kezdő lapszámát. Ismerjük az ívfűzet eleje és vége közötti távolságot is, tehát szedés-sűrűséget is számolhatunk. A két adat birtokában már kideríthető, hogy a töredék *nem származhat rendezetlen kiadásból*; egészen egyszerűen azért nem, mert a rendezetlen kiadásokban a kérdéses helyekig nincs annyi vers, ami az adott szedéssűrűséggel kitöltene 200 oldalt. Ha a kiadás rendezett, akkor rögtön ellenőrizhetjük is, valóban az 50. oldalra esik-e benne Balassi *Végtelen irtalmú* ... kezdetű verse. A lapszám-rekonstrukcióval kapott tartalomjegyzék és az ívfűzet-számítással kapott kötet *egymáshoz illeszthető*, a kérdéses vers *pontosan* az 50. oldalra kerül, és Balassi és Rimay versei *pontosan* kitöltik az elképzelt kötet megfelelő helyét!

Mielőtt kimondanánk dolgozatunk záróállítását, miszerint a töredék valóban a váradi rendezett kiadás korrektúrapéldányából való, még szembe kell néznünk egy utolsó akadállyal.

V. A nulla

Korábban úgy hittük, hogy négy váradi kiadás volt. Erre utalt a lőcsei és pozsonyi kiadások címlapján a „váradi negyedik edíció szerint” kifejezés. Szabó Géza mutatta meg,¹⁶ hogy csak két váradi kiadást kell feltételeznünk, hiszen Szenci Kertész Ábrahám saját második kiadását joggal tekinthette negyediknek, ha a katolikus bécsi kiadást nem ismerte. Ez az okfejtés nagyon logikus, de egy adat ellentmond neki. Tudjuk, hogy töredékünk korrektúrapéldány, és egy 1650-es nyomtatvány kötéséből szedték ki. Vélhetően 1650 előtti tehát. Tudjuk, hogy fennmaradt 1652-ből egy *Isten eleibe felbocsátandó imádságok* című váradi nyomtatvány. Ez mindig a rendezetlen kiadású *Istenes énekek* függeléke volt, és bizonyosan nem volt függeléke a kolozsvári és lőcsei kiadások őseinek, hiszen azok egyezően térnek el tőle, függelékként már a *Via Jacobea* szerepel bennük. Van tehát három váradi nyom: a töredék, a függelék és az ős-rendezett kiadás; és közülük semelyik kettő nem tartozhat azonos edícióhoz. Ráadásul vélhető sorrendjük: rendezett, rendezetlen, rendezett! Hány váradi kiadás volt tehát? Négy, ahogyan régebben gondoltuk? Kettő, ahogyan Szabó Géza bizonyítja? Három, ahogyan a nyomok mutatják?

A megoldáshoz vissza kell kanyarodnunk ahhoz a pillanathoz, amikor Szinyei József kiáztatta a töredéket. Melyik nyomtatvány kötését tarthatta a kezében? Fraknói Vil-

¹⁶ SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*. Bp. 1983. Kísérő tanulmány a kolozsvári 1701-es *Istenes énekek* kiadás hasonmásához. Bp. 1983.

mos csak annyit közöl a *Magyar Könyvszemlé*ben, hogy ez a könyv váradi nyomású volt, 1650-ből. A címét azóta sem firtatta senki. Pedig az Országos Széchényi Könyvtárban ma is ott van a *Comico-tragoedia* két levélnyi töredéke ugyanebből a kötésből, s rajta Szinyei ceruzás jegyzete: *G. Beckheri: Orator extemp. Varad* és egy évszám. Az első három számjegy egyértelműen: 165[?], a kérdőjel helyén pedig negyedik számjegyként egy bizonytalan vonalvezetésű kerek számjegy, ami ha akarom nulla, ha nem akarom, nem nulla. Fraknoi mindenesetre nullának olvasta, és ezt az 1650-et el is hitte neki mindenki.

Georg Becker: *Orator extemporaneus* ... című retorika tankönyve¹⁷ egyetlen egyszer jelent meg Magyarországon, Váradon 1656-ban. Az Országos Széchényi Könyvtárban három példány van belőle. A Szegedi Egyetemi Könyvtár példányának kötése olyan rongált, hogy erőszakos szétválasztás nélkül is könnyen megállapíthattam, sajnos nem tartalmaz *Istenes énekek* töredéket. Kiderült tehát, hogy a fragmentum *terminus ante quem*je nem 1650, hanem 1656; azaz lehet azonos az ős-rendezett kiadással. Ezek szerint két váradi kiadást kell feltételeznünk: egy rendezetlent 1652-ből, ennek csak a függeléke maradt ránk¹⁸; és egy rendezettet 1656-ból, vagy 1656 előttről. Ezzel pedig okfejtésünk végére értünk, kijelenthetjük, hogy a megvizsgált töredék valóban a váradi rendezett kiadás korrektúrapéldányából való.

Kovács Sándor Iván

A RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA XVII. SZÁZADI SOROZATA 11–12. KÖTETÉNEK SZÖVEGEIHEZ ÉS MAGYARÁZATAIHOZ

1986–1988-ban három kötet is megjelent az Akadémiai Kiadónál a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatából. Az új RMKT 1959. évi indulása óta harminc esztendő telt el, és a közölt „közköltői” versekkel (mert a szerzők között nincs ott a három klasszikus: Rimay, Zrínyi, Gyöngyösi) immár Tótfalusi Kis Miklósig jutottunk. Az eredmény (az 1977-ben publikált ún. „kuruc” versekkel együtt): összesen 14 hatalmas kötet, s talán az 1000 nyomdai ívet is elérő terjedelem. Irodalomtudományunk és textológiánk páratlan vállalkozásáról van szó, az Irodalomtudományi Intézet kutatóinak műhelymunkája minden elismerést — és minden előbbre vívó bírálatot megérdemelt; annál is inkább, mert az RMKT Klaniczay Tibor és Stoll Béla, illetve Stoll Béla és Varga Imre közös szerkesztői közreműködése után immár egyedül a kiváló textológus, Stoll Béla irányítása alá került. Öröndöletes, hogy Stoll, aki Szenci Molnár költői műveit a szövegekre (és dokumentumokra) koncentrálni minimális magyarázó jegyzetekkel rendezte sajtó alá (6. köt., 1971), szerkesztőként nem teszi kizárólagossá saját módszerét: a szöveg világán túlmutató magyarázatokat is megenged Varga Imrének, aki az utóbbi három kötetből kettőt egymaga rendezett sajtó alá.

Alább a 11. és 12. kötetről szeretnék szólni (megj. 1986., 1987). A 11. *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, a 12. *Madách Gáspár, egy Névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei* alcímmel jelent meg (a 12. kötetben Esterházy verseit — meglepetésre — a filológiában tapasztalatban Cs. Havas Ágnes, Beniczky verseit Stoll Béla adta sajtó alá). Sajnálatos, hogy egyik kötet sem jelzi a címlapverzón — de még az előszóban sem —, hogy amazzt Bán Imre,

¹⁷ RMK II., 866.

¹⁸ Meg kell engedenünk azt a lehetőséget is, hogy a függelék önállóan jelent meg, éppen amiatt, mert levált az *Istenes énekekről*. Ekkor a rendezett kiadást kell 1652-re tennünk, és így a rendezetlent még korábbra. Szabó Géza idézett munkájában ugyanilyen megfontolásból helyezi a töredéket 1652-re. Erre a nehezebb, de semmiképpen nem védhetlenebb megoldási lehetőségre a dolgozat felolvasáskor (Szeged, 1989. május) Szabó Géza figyelmeztetett.

emezt Jankovics József lektorálta; a lektorok hasznos közreműködése csak a fontosabb észrevételeikre hivatkozó jegyzetekből derül ki.

Mindkét kötet minden szövegét elolvastam, két szemszögből is: mint a korszak költészetének kutatója és tanára, és mint a készülő *Új Magyar Irodalmi Lexikon* szerkesztője. Mondanivalóm tanulmány-méretű, meg is szeretném írni ezt a tanulmányt egyszer, de addig is hadd tegyem hivatkozzhatóvá fontosabbnak vélt megjegyzéseimet.

Jól ismerem az ilyen természetű sajtó alá rendezői és szerkesztési munka nehézségeit; minden elismerésem Stoll Béláé és Varga Imréé. Agyba-főbe dicsérés helyett azonban hadd koncentráljak a korrekciókra és kiegészítésekre, a szövegek és jegyzetek által inspirált hozzászólásokra, mert inkább előbbre vihető így a Zrínyi utáni félszázad költészettörténetének kutatása, mint akárminő panegirisz által. Módszerem a lektoré lesz. Úgy írok glosszákat a margókra, mintha még gépiratos formában láthattam volna a köteteket. (Amint hogy láttam is, azok egy hányadát. Stoll Béla még tíz évvel ezelőtt kölcsönadta nekem az Esterházy-szövegek gépiratait, s én Esterházy költészetét ezek segítségével is kezdtem tanulmányozni Rómában 1980 telén.)

TIZENEGYEDIK KÖTET

15: Köleséri Sámuelnek Martonfalvi Györgyről szóló, 1681-ben megjelent versében olvassuk (1–4):

Sok szép tudós elmét szült ez a' saeculum
A' magyar nemzetben, nincs semmi dubium
Ez dologban, csaknem mint nemes Belgium
Ollyakat, avagy mint híres Imperium.

Illyenek valának: Medgyesi, Tolnai,
Kiterjedt híreket kiknek fennforgani
Tudjuk, hasonló volt János Apáczai,
Többeket is tudnánk ezekhez számlálni.

Ezek száma közül nagy Martonfalvi *G y ö r g y*,
Vala tudománya orientális *g y ő n g y*,
Elméje bársonya nem valami rossz rongy,
Halál! Illyeneket, kérlek, hogy el ne hordj!

Az „Elméje bársonya...” kezdetű sor kétségtől Rimay-imitáció: „*Elméje bársonyán szemlélhet skárlát színt*” (*Elogia... Valentini Balassa*, 7) ami arra vall, hogy félszázad múltán is Rimaynak Balassi Bálintról szerzett elógiuma szolgált magyar mintául híres tudós-elődök dícséretéhez.

A *György – gyöngy* rím különben előfordul már Kabai Bodor Gellért Martonfalvi elógiumában, 1679-ben:

36:

Szegedi, Gelei és Martonfalvi *György*,
E magyar hazában három tündöklő *gyöngy*,
Bétölt telvelek minden alacsony völgy,
Nem is ér veletek semmi gyémánt göröngy.

101: Lisznai Kovács Pál üdvözlő verse Drégelypalánki Jánoshoz annak *Via salutis* (Debrecen, 1682) című könyvében (1): „*Meum, Tuum* felett mikor versengenek”. Vö. Csokonai: „*Az enyim a tied mennyi lármát szüle*” (*Az estve*).

190: A *Thököly-kóde*x egyik querelája (24): „Ugyanis, kit Isten meg akar büntetni, / El-

sőben is esztül meg szokta fosztani". Vö. Zrínyi: „Jupiter quem perdere vult, dementat”, azaz: akit Jupiter el akar vesztetni, megfosztja esztől (*Mátyás elmékedések*).

206: *Szepesváraljai extasis és Epicurus Epicurával való soliloquiája*, 28–29:

Vettem szeretetben én példát Istentől,
Ég s föld kerekségén legfelső püspokről,
Amint az poéták irnak *Jupiterről*,
Sokszor levetkőzött isteni köntösről.

A szerelem ötet sassá változtatta,
Mikor Ganymedest az égben ragadta...

Vö. Zrínyi, I. *Idillium*, 36–37:

De mit mondjak mindenható *Jupiterről*?

Sokszor levetkőzött isteni köntösből.

A szerelem ötet sassá változtatta,
Mikor Ganymedest az égben ragadta...

Busa Margit allegorikus-szemérmes magyarázatával szemben Bán Imre (*Egyht* 1958, 84) szókimondóan kifejti, hogy a versben nem a protestánsok megdöbbenéséről van szó, „hanem Epicuráéről, akit a vers a püspök hugának mond, s bátyjával szemben incestus-szal vádol”. A nem természetes (vérfertőző) nemű kapcsolatra utal a lehető legpontosabban alkalmazott imitáció is, hiszen Jupiter, a férfi főisten, a fiúgyermek Ganymedest ragadta el szerelme kielégítésére.

317: *Nádsip*..., 13: „A libánus hegyén termő cédrusfákat / Összetöri az Úr, szolván kemény szókat”. Vö. XXIX. zsoltár: „Az Úristennek szava / Az cédrusokat rontja, / Töri az cédrusfákat, / Libanuson állókat”. (Szenci Molnár Albert fordítása.)

Uo., 57: „Delus szigetiből a' minap Diána / Jöve *Nyírföldre* rongyosan s fáradva”. Varga Imre helyesen jelzi, hogy az a két sor Rimay Balassi-epicédumából való (V, 1–2). Hozzáteszem: Gyöngyösi *Kemény János*ának invokációját is (I, 1, 2) Rimay ösztönözhetette: „Musám, a' murányi hegyek tetejéről [...] Szálj le, ereszkedgyél a' tágas térségre, / Menny által az Tiszán a' dinnyés *Nyírségre*”.

334: *Cantio specialis* (115.sz.); 623: *Lugens cantio cuiusdam* (190.sz.)

Varga Imre szerint mindkét vers azonos költészettechnikai jellegzetessége „a strófák többségének láncszemszerű” kapcsolódása (809), valamint az, hogy „az egyes sorok vég-szavai alakváltozatban a következő sort kezdik” (864). Például:

Nemrégén vala nekem *vígasságom*,
Vigadván gyakorta való *mulatságom*,
Mulatságom után kevés *búsulásom*,
Búsulok most immár, mert van sok *aggságom*, stb.

(*Cantio specialis*, 1)

Tengereken úszkáló *gályák*,
Gályásokkal kik az tengert szörnyen *hasítják*,
Hasítással gályájokat előbb *taszítják*,
Taszítva csendes partjokat *várják*, stb.

A *Cantio specialishoz* fűzött jegyzet arra is utal (809), hogy Boros Gyulának Badics Ferenc Gyöngyösi-kiadásáról szóló kritikája (*It* 1916. 327) már kapcsolatba hozta ezt a módszert Gyöngyösi hasonló megoldásával (*Dédalus temploma*, IV, 23):

Ifjúságom színét fonnyasztó *fogságom!*
Fogság után vajjon lesz-én *szabadságom?*
Szabadsággal vidul minden *hervadtságom*,
Hervadtságom után kerül *végasságom*, stb.

Egyik kommentáló sem határozta meg poétikai műszóval, hogy az idézetek az *epiloké*, „a klasszikus retorika ismétlésen alapuló gondolatalkazata”-nak példái. Az *epiloké* „végig” itt *anadiplózis*” (lásd még *gradáció*), amikor minden új gondolatsor előtt [...] megismétlődik a korábbi gondolatsor vége” (*Világirodalmi lexikon*, II, 1972. 1169). Szó szerint ugyanígy határozza meg Szabó G. Zoltán és Szörényi László *Kis magyar retorikája* (1988. 135): még Ady-verspéldájuk is azonos (*Az ágyam hívogat*):

Lefekszem. Óh, ágyam,
Oh ágyam, tavaly még
Tavaly még más voltál.
Más voltál: álom-hely,
Álom-hely, erő-kút,
Erő-kút, csók-csárda,
Csók-csárda, vidámság,
Vidámság. Mi lettél?

Én pedig azt nem tudom pontosan: az *epiloké*hoz sorolható-e Weöres Sándor verse, a *könyv* különféle ragozott alakjait önrímként ismétlő *A tipográfushoz*:

Szántó Tibor, művésze a könyvnek,
arányt, stílust helyezel a könyvbe,
ékszerésként formálsz a könyvet,
díszek nélkül ékesíted könyvvé
betűsorok redőit a könyvben,
hogy mindenki szeresse a könyvét...

És így tovább, még tizenkétszer. Majd a retorika tudósai pontosan megmondják, hogy ez *epifora* (sorvégi szóismétlés) vagy csak *poliptóton* (szótőismétlés), netán csupán sajátos *önrím* — esetleg mindezek kombinációja.

336: A radnótfáji *Syrena*-másolat II. Rákóczi Györgyről szóló epigrammájában a *Gyula* helyett *Gyalu*-t már megigazítottuk („Gyalu s Fenes völgyét pirossan festeni”). *Utószó az Adriai tengernek Syrenaia hasonmás kiadásához*, Bp. 1980. 43, 77–78.

337: Lukács deák ún. kiéneklő versének érdekes művelődéstörténeti vonatkozásai vannak: a kávéivás és a hurút (alighanem csak tréfás) összekapcsolása; Rédei János „gal-liardát jár”; aki megházasul, az szakállt kezd növeszteni; „Táncot járni, képet írni tud Szegedi Ferenc”. (Esterházy Pál ezt önmagáról mondja: „*Képeket is írhatunk*”, 12. köt., 579. Az „írott képek” által keltett gyönyörűséget éppen ellenkezőleg ítéli meg egy ismeretlen kortársi versezet, 200 sz.: „Sokkal jobb nekünk az eget szemlélnünk, / Tündöklő csillagjal együtt néznünk, / Hogy nem ez földi, címzés *szép* műveket, / Mesterséggel formált *írott képeket*”.)

341: Mazar Kristóf igénytelen üdvözlőversikéjéből kiragyg ez a leleményes szójáték: „Híres magyar nemzet, volt eleitől fogva, / *Pallossal, Pallással* minden országokba”. Egy Thökölyt gúnyoló vers szójátékára is felhívom a figyelmet (499): „hidd el, *Tökölle*, hogy török öli meg az fejedet”.

351: Miklós deák *Magyar sonnetjéhez* Harsányi István idézett cikkén túl (*EPhK* 1910. 739) újabb irodalom is van. Kunszery Gyula füzete: *A magyar szonett kezdetei*, Bp. 1965. 8. (*It.Füz.*, 47.) Azt a német című, de magyar nyelvű *Ungarisches sonnet* azonban, amit a 11. kötet a 405. lapon (143.sz.) 1681-ből közöl, Kunszery sem ismeri. (Újabb régi magyar szonett-adalékai Imre Mihálynak vannak.)

351: Zákány István Balassi-nótás („Vitézek, mi lehet etc”) és Balassi-strófás vitézi verse Zrínyi erdélyi tekintélyének is értékes adaléka. A „Mindenkoron victor, lehess magyar Hektor” talán a „mint Hektor Trójának” visszacsengése. Fontosabb ennél, hogy Zrínyit bibliai, mitológiai, ókori és magyar katonahősök sorába iktatja (Gedeon, Dávid, Saul, Hektor, Mars, Hunyadi János, Nagy Sándor): „Ne nézzen hátadba ellenség futodban, szintén mint Zrin’ Miklósnak, / Ellent ne vethessen, hogy eltéríthessen senki is úgy szabványdnak, / Hanem megrémüljön, földre essen, düljön, fegyvereid ha villognak”.

365: László deák (?) éneke, a kecskeméti *Nemzetes Deák Pál főbíróóságában, holmi vitézek-ről való jedzés*, 1679 januárjában történt dolgokat ad elő. Meglepően archaikus, krónikás versszerzői modorban (1,3–5):

Tizenharmad napján Ibrahim agával
Jönnek a szű basák sok vitéz gyalogval,
Nyólcad nap itt lévén sok darutollakval,
El *menvén* Pest felé harmincnégy kocsival.

Bas aga, Csutora, az látó agával
Szent Pál fordulásán *jönnek* egy zászlóval,
Mennek Izsák felé szép darutollakval,
Bas aga és látó az két-két tallérval.

Ugyanazon napon kurucok *jövének*,
Ők is, szokás szerint, nem is éhezének,

Dobval és zászlóval kurucok *jövének*,
Étellet, abrakval megelégedének,
Az bíróra borért sokat üvöltének,
Nagy száraz gégével Kőrösre *menének* ...

És így tovább: jön a török, jóllakik, zsákmányol, beiszik, aztán elmegy; jön a kuruc, illakik, beiszik, zsákmányol, aztán elmegy ... Minden duló-fosztó sereg sarcolja Kecsemétet; a krónikás pedig monoton tollal regisztrálja az ismétlődő jöves-dulás-menést, mi már száz éve tart a sok romlások szaggatta hazában. László deáknak feltehetően rándékosan régiesített szóalakjai, fordulatai között ritkán tűnik fel ilyen divatosabb, odalmias seregszemle (14,32):

367:

Híres, nevezetes urunk, csanádi bék,
Jöve nagy sereggel, mint egy ijesztő kép,
Az köntöse néki bezzeg valóban szép,
Deli Hasszán pedig az borért igen tép.

369:

Jádzik az szerencse, forog az *hamarján*,
Sok jó vitézeknek pendül a kantárján ...

A ritka *hamarja*, *hamalia* szóra nem kapunk magyarázatot, pedig ismerős Zrínyi eposzából: „Mikor Egervárra *hamaliát* hántunk” (IV, 76); „Nem használhat néked *hamis hamalia*” (VI, 69). Gyöngyösinél is Zrínyit imitáló szövegkörnyezetben jelenik meg (*Kemény János emlékezete*, III, III, 45): Csonka Delimánnak „Van sok mestersége, s egyéb varázslása, / De az *hamarjának* leginkább *hányása*”. Csonka Delimán „hamarjahányása”, amit Gyöngyösi a következő sorban „prophetiá”-nak nevez (a *Charicliában* pedig „hamarjavevés-ként” a „mesés, titkos szókbéli fejtés”-sel és a csillagnézéssel állít egy sorba, XII, 65), a *hamala* (→ amulet) ’bűvölőszere, mentőszere’ jövődömondáshoz való ügyes alkalmazását jelenti. A hamarjahányás, -vetés, -forogtatás valahogy úgy mehetett végbe, mint a szerencsejátékban a kockadobás; ahogy László deák pontosan megfogalmazta: „Játszik az szerencse, forog az hamarján”. (Vö. a mások értelmezését is hasznosító magyarázattal Gyöngyösi *Kemény-eposzáinak Zrínyi-imitációi*, Itk 1985. 402).

378: Egy „tótágast álló világ”-típusú vers töredékében ez áll: „Prókátor a törvényt négy nyüstbe téteti, / Piacon *Delivel* várát megvéteti”. Mi ez a, ki ez a *Delí*? Varga Imre nem magyarázza. En sem tudom.

389: A *Thököly haditanácsa* és Zrínyi összefüggéseire már Klaniczay Tibor célzott: „Helyenként a *Szigeti veszedelem* hatása alatt formálta verssorait” (*A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, kiad. Esze Tamás, Kiss József, Klaniczay Tibor, Bp. 1953. 482): „A feszült légkörű tanácskozás leírásának hangulati hatását azzal emeli, hogy beiktatja a tömeg véleményét, a »seregek voxát« is, a *Szigeti veszedelem* VI. énekének kétségtelen hatására”. (*A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. és ezt a fejezetet írta Uő., Bp. 1964. 284.)

A nevezetes voxoló vers Zrínyi-imitációi ennél jóval szerteágazóbbak. Összeállításul és minősítésük annál is inkább fontos, mert a *Thököly haditanácsa* jegyzetanyaga még a jelezett párhuzamokra sem utal.

Thököly voxá ezzel a megszólítással kezdődik (2): „Vitéz kapitányaim, *hadnagyim vajdám* / Szablyával övezett katona barátim”. A szigetvári hős készül így az ostromra „*Hadnagyokat, vajdákat* előhivatá, / Az vitézlő rendöt mind elől állatá” (*Szigeti veszedelem*, V, 4). Amivel Thököly folytatja („*Jót, gonoszt* egyaránt szenvedő társaim”), az is ott van a fiától búcsúzó Zrínyi intelmében: „En már éltém eleget, láttam *gonoszt s jót*” (V, 80). Amivel pedig befejeződik Thököly szólása (11): „Veletek, vitézek, *harcolok hazámért*” szintén az V. énekbeli Zrínyi-oráció imitációja: „*Harcolnunk* peniglen nem akarmi okér / Kell, hanem keresztény szerelmes *hazánkért*” (27). A haza vagy halál gondolat azonos az V. ének 27–28. és a voxoló vers 12. strófájában is.

Válaszul Thököly szavaira, a seregek voxá is (13) a *Szigeti veszedelem* V–VI. énekéből merít: „Mint az égszakadás, halmot, hegyet, völgyet / *Rettentő szélzúgás* zavar és hat földet ...”

A „Késmárkbul” kiszakadó „fölszél” támaszt ilyen „*zúgást nagyot*, nem reked s nem lankad, / Hajol előtte lágy, és kemény ág szakad” (V, 37). És amikor a kuruc sereg fegyverért kiált (13): „Kegyetlen tábor is *nem vár* semmi rendet / M i n d e n, ki kiálthat, *kiált fegyvert, fegyvert!*”, azt is az eposz mintájára teszi: „Ily szókra seregek megzöndülének; / *Nem várják* választját hatalmas Zríninek, / »*Fegyvert! fegyvert!*« *kiálnak* az követeknek (VI, 50). Közbevetem, hogy a *Thököly haditanácsa* a M i n d e n -t itt ugyanabban a ’teljes, egész’ értelemben használja, amire Zrínyitől a *Prózái művek* előszavából idézhetünk példát (1985. 32, 104): „az én geniumomat *minden* hazám szolgálatjára alkalmaztatom” (Lásd még az eposzban: „*Minden* szüvel kíván mellette az harcot”, X, 104). A fegyverért kiáltást a *Thököly haditanácsa* következő, 14. szakasza négyszer is nyomatékosítja „*Fegyverrel, fegyverrel köll* bosszút állani”, stb. Vö. „*Fegyverrel*, nem szóval, *kell* veszni Szigetnek”. (VI, 50).

„Nem kémelli az *groflágy*, kemény szavait” (15) — vezeti be a vers Szepesi Pál voxái s eszünkbe jut erről, hányszor nevezi meg éppen így, csak *groff*-ként dédapját Zrínyi

(A kétszótagos *Zrini* helyett a *groff* igen alkalmas rövid vers-szó.) Amivel Szepesi Pál elkezdte beszédét (16): „Csudálom, az német, olyat ígér vissza”, az eposz VI. énekbeli alaphelyzetére, a török követ Halul bég ígéreteire emlékeztet, s elő is kerül Halul mézes beszédéből egy alig megváltoztatott sor: „Ki nem esmérheti *német barátságát?*” (VI, 30); vö. „Nincs azért *németben barátság s igazság*” (36). „Keczer Menyhárt uram voxá”-val Halul bég németellenes sorai ismétlődnek és folytatódnak: „Ki nem esmérheti *német barátságát?* / Leginkább magyarhoz gonosz akaratját? / *Hogy gyűlöli német az magyar katonát,* / Ha akarod, adok néked ezer példát” (VI, 30); vö. „Világi dolgokban nincs erősb példánál [...] De az ki olvassa régi könyveinket, / Föltalálja, *német mint szeret minket*” (63,66). És Keczer uram elkezd sorolni az „ezer példát”: „A’ mit akkor mívelt Erdélyben a’ Basta /, Azt mívelé nálunk, magyarok közt Wolkra, / Colonicz, Strásáló, Spanko, Kop, Kaprála, / Gyeneráld Smitt, Virba, Spork és az Karafa”... (68).

A Keczer után voxoló Harsányi György folytatja a németellenes példatárát, őt követően pedig Petneházy Dávid szavait erősítik megint Zrínyi-imitációk: „Vitézség, harc, próba nekünk az életünk, / Ebben helyheztetett minden böcsületünk, / *Ezzel terjedett el vitéz hírünk, nevünk,* / *Ezzel végeződjék katonakenyerünk*” (80). A *Thököly haditanácsa* ügyesen imitáló szerzője ebben a szép szakaszban az V. ének több versszakát is követheti: „Mostan megnevelnünk kell az mi hírünket, / Avagy tisztességgel *végeznünk* éltünket” (25), „Ez a’ hely s ez az vár légyen dicsőségünk, / Avagy madár gyomra mi koporsóhelyünk, / Mindenképpen emberek s vitézek legyünk, / *Úgy maradj örökkén az mi szép hírünk*” (34).

„Ispán Ferenc uram voxá”, egyéb siralmas példákkal együtt, már „Zreni és Nádasdi” nevét is szóba hozza (97), a haditanácsban utolsóként voxoló Wesselényi Pál pedig a kuruc seregek „Fegyvert!”-kiáltásához kanyarítja vissza a verset: „Nekünk halál, élet, így legyen hazánkért, / *Fegyverrel* köll nyernünk, mert *nem szóval* ezért” (105). Ez még pontosabb egyezés Zrínyivel, mint a 13. versszaké volt: „*Fegyverrel, nem szóval* kell veszi Szigetnek” (VI, 50). Megjegyzendő még: a „Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik, és jó vitézi resolutio” az *Áfium*-nak is fontos, szinte szállóigévé lett helye. (Zrínyi *Prózaí művei*, 1985. 214.)

A *Thököly haditanácsa* Zrínyi-imitációi tehát a *Szigeti veszedelem* V–VI. énekéből valók. A kuruc verselő kitűnően felismerte a kétszeresen is azonos alaphelyzetet: a várostromra készülő szigeti főkapitány buzdítja, majd Halul bég „megszavaztatja” (voxoltatja) katonáit, akik megadás vagy békesség helyett „Fegyvert!” kiáltanak. Csakhogy míg Zrínyinél mind a török, mind a német szövetség elutasítottatik, a törökpárti Thököly koncepcióját igazoló voxoló vers természetesen a Halul említette németellenes „ezer példa” érveit variálja. Forgách Simon *Áfium*-kiadása (Kolozsvár, 1705) negyedszázad múltán majd erre a thökölyanus „török áfiumra”, azaz II. Rákóczi Ferenc Thököly-párti kurucainak felfogására felel (Vö. Forgách Simon „*Áfium*”-kiadása, MKSz 1982. 16–17.) Thököly és Rákóczi kurucait megoszthatta a török cimboraság („törökös cimborának” az öreg Gyöngyösi nevezi a *Rózsakoszorú* ajánlásában a Thököly – Zrínyi Ilona-epithalamium egykori daliás hőseit!), Zrínyit azonban egyformán ismerték, tisztelték és felhasználták propagandájukhoz. A voxoló versben említett Szepesi Pálnak értékes másolata volt az *Áfium*-ból (OSZK Quart. Hung. 411); Ispán Ferenc a *Vitéz hadnagy* kéziratát közvetítette II. Rákóczi Györgyhez (vö. Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp. 1964². 369, továbbá 391, 399).

407: Dobolli Gábor, *Sombori Rebeka neve napjára* (1681), 6: „Szemében hajnalnak villag *ragyogvánnya*, / Bársonnyal öltetik szeme *szivárványa*”, vö. Gyöngyösi *Florentinájával* (Actus V, 27–28): „Jádznak szemeiben gyémánt *ragyogványok*, / Ajakin inognak kláris *szivárványok*”.

443: Pathai Baracsi János, *Tánc javallójának Isten ellen való cselekedetiért megpirongattatása*. Bujaság-szimptómái még Bornemisza Péter „ördögi kísérteteivel” is összevethetők; művelődéstörténeti, pontosabban: mulatástörténeti, szerelemtani hitelük is értelmezésre méltó („sok tenyérvakarás, éktelen csiklandás”, „tapogatás”, „hunyorgatás s öllel-kapcsolás”, „kurvák pohara”, „boszorkány-korcsolya”, „fajtalan illetés”, „mellyét kikapcsolja”, „néha haja-huját, kiált ő hophhaját”, „pajkos ő munkája, mint rongyos farsangosnak”,

„kacagnak is néki, mint egy bécsi bolondnak”, „babonás kofa”, „pajkos, rút”, stb.)

478: *Magyar cronica* (1684, megj. h.n., 1704). „A lírai, publicisztikai elemekkel telített ének” — ahogy Varga Imre mondja — „határozottan törökellenes”. Nyomatott kiadása (vajon hol jelent meg?) éppen egybeesik az *Afium* Thököly-ellenes célzatú publikálásával. Érdekes továbbá, hogy Forgách Simon sem tüntette fel kiadványán a nyomdahelyet. Vajon honnan veszi adatát a *Magyar cronica*, hogy „amaz erős Sziget” védője, „Zrínyi Miklós löttett, / Harmadfél-száz ezret / Törökben kárt tetett” (35)? Politikai eszméi közül vallási toleranciája („Magyar keresztyénnek nem kell nézni vallást, / Mert világ végéig látsz csak mind hasonlást”, 71) és ugyancsak Zrínyire emlékeztető egységfelfogása tűnik fel: „Lelkedet hát kérem, a magyart ne gyűlöld” (67), „Azért minden ember magát megjobbítsa” (106). Vö. az *Afium* önbíráló nemzetkarakterológiájával „az egymásgyűlölésért”, s felszólításával: „resolváld magadat”, „Csak jobbítsuk meg magunkat...” (Zrínyi *Prózai művei*, 1985. 215, 217.)

531: *Kornis Gáspár epitaphiumja* ráirányítja a figyelmet a kellően nem ismert és nem méltatott két erdélyi katolikus főúrra: Kornis Ferencre (1607–1661), az atyára, aki II. Rákóczi György lengyel hadjáratában a lovasság parancsnoka volt s tatár fogságot is szenvedett, és fiára, Kornis Gáspárra (?–1683), akinek magyar emlékiratát Szilágyi Sándor (1860) és az *Erdély öröksége* (1942) közlése után a *Magyar Remekírók*-sorozatban nemrég újraolvashattuk (*Magyar emlékirók 16–18. század*, kiad. Bitskey István, 1982).

Az epitáfium Kornis Gáspár itáliai utazására és magyarországi kapcsolataira is utal (11):

A szép Olaszország különb, különb helyét
Feljártam, megláttam az ő ékességét,
Még ifjú koromban *Adria tengerét*,
Feljártam, *tanultam Magyarországi színet*.

„Magyarország színet” Csáktornyan tanulta meg igazán Kornis Gáspár, amikor az „Adriai tenger Syrenaia: groff Zrínyi Miklós” vendége s ifjú szolgája volt. Kornis Ferenc a hatalmas díjon megváltott tatár fogság után tett ígéretet, hogy „a szent laurentziai házat [Loretót?], mely Olaszországban vagyon, fogadása szerint meglátogat”-ja fiával együtt, aki „már akkor odafel [Magyarországon] lakván” el is kísérte. Visszatérésükkor Bécsben gutaütés érte az atyát, „holott is a római császár Leopoldus Ignatius öfelsége beneficiumából igen tisztességesen temették az Pater Franciskánusok templomában”. (*Id. kiad.* 329.)

Gáspár úrfi azzal folytatja az elbeszélést: „édes atyám eltemetése után in Anno 1661 én is hazámba jöttem — az nagy emlékeztető vitéz gróf Zrínyi Miklós szolgája lévén akkor —, csak házam szemlélésére (...), de visszamenetelemet igen tilalmazta megemlített fejedelem, Kemény János önagyasága” (*Uo.*, 330). Úgy képzelem: az Erdélyből Itáliába induló Kornis Ferenchez Csáktornyan csatlakozott a már Magyarországon lakozó Kornis Gáspár. Akárhogy is történt, Kornis Gáspár Zrínyi apródja volt, mint korábban a Velencét is megjárt Kemény Simon, Kemény János fia, vagy Bónis Ferenc, aki éppúgy összekötő szerepet játszott Erdély és a Királyi Magyarország között, mint Ispán Ferenc. (Vö. Bácskai Antal [álnév?]: *A Zrínyiek erdélyi kapcsolataihoz*, *A. Univ. Szeg. A. hist. litt.*, 1971. 87–89; Szilágyi Ferenc, *Elfeledett és ismeretlen magyar írólevelek I*, It 1986. 740–741; Zrínyi *Prózai művei*, 1985. 38–39; *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, 1988. 155.) A sort a fiatal Bethlen Miklós zárja, aki már csak egy politikai fabulát tanulhatott az erdélyi nemesifjak példaképétől a tragikus kursaneci vadászatban.

Visszatérve még Ispán Ferenchez: egy Ispán István — aki részt vett a havasalföldi hadjáratban és Várad védelmében — a *Rákóczi-eposz*-ban is szerepel mint óriás zászlótartó; egészen Zrínyies hangulatú (Stipán Golemit vagy Demirhámot idéző) strófát kap:

Kitétetett ország nagy veres zászlója,

Aranyas címerét meleg nap szárazsajtja,
Erős Ispán István ennek hordozója,
Termetére nézve nagy óriás fattya.

(Kiad. Szigeti Csaba, 1988. 86. Vö. még 286.)

Amaz Ispán Ferenc, akit a Wesselényi-összeesküvésben „a iudicium delegatum színe elé” idéznek, azonos kell legyen a *Thököly haditanácsa*-ban szereplő Ispán Ferencével. (Vö. Pauler Gyula, *Wesselényi Ferenc nádor társainak összeesküvése...*, II, 1876. 312–313.)

542: Bárkányi János, *Tövisek közt nyíló szép rósa...* (1685). Ha jól tudom: ez az egyetlen magyar „mártíreposz”. Különösen Julianna „diadalmas bajvivása”-nak ábrázolását ajánlom eposzkutatásunk figyelmébe. Bárkányi János a kis Rákóczi Juliannára („Rákóczi, Zerényi friss csemetéjekre”) gondot viselve dolgozta át 613 strófából álló eposzá a Julianna-legendát, de a költő Zrínyitől és Gyöngyösitől függetlenül.

TIZENKETTEDIK KÖTET

96: Beniczky Péter, *Töredelemmel való könyörgés* („Vedd eszedbe szívem...”), 2: „S’ csügg cérnaszálon lelkem”. Vö. Csokonai, „mely kicsiny itt a föld (...) lóg a nagy semminek ágán” (*Dr. Földről egy töredék*); József Attila, „A semmi ágán ül szívem...” (*Reménytelenül*). Természetesen szó sincs filológiai összefüggésekről, legfeljebb József Attilának lehet köze szeretett Csokonaijához.

112: Beniczky, *Hogy ez világ javaiban semmi nincs állandó*. Balassival való egyezése („Idővel paloták...”.) nincs jelölve. A párhuzamot lásd Eckhardt Sándor kiadásában: I, 1951. 232.

120: Beniczky, *Hogy az Isten egyedül maga veri az hadakat...*, 10. „Hanem régi Márs-hoz, / S’ hadakozó társ-hoz”. A rim (amelyet láss még pl. Balassánál, 224: „Bátorságom indítója...”., 4) Rimaytól eredhet. Vö. Gyöngyösi Kemény-eposzának *Zrínyi-imulációi*, *ItK*, 1985. 391–392. Rimay után közhelyesült, akárcsak a *nép — kép — tép*, stb. rímtoposz. (Egyéb előfordulásait nem jelzem.)

120: Beniczky, *Hogy az szabadságnak méltósága mindenneknél kívánatos*. A vers ’palota és kunyhó’, ’kutya és farkasok’ közhelyes ellentéteit még Petőfi is felhasználta.

126: Beniczky, *A kívánatos kikeletnek gyönyörűségéről*, 4:

Ég felé pacsirta
Repül, hogy szózatja
Messzére elterjedjen,
Fülemüle ágon
Függ, csak kicsiny szálon,
Álom reá ne érjen,
Addig szól, s’ énekel,
Még az tajték vérrel
Kicsiny száján eredjen.

A pacsirtát megint Petőfi röpteti így a magas égbe. A fülemüle heroizmusára pedig Zrínyi ad kortársi példát: „Én éjjel, én nappal keserven ohajtok, / Miként fülemile, vértajtékot hányok” (*Arianna sírása*, 2). Vö. még Apáczai: „A filemile egész étszaka énekel, és éneklésében oly szorgalmatos, hogy gyakorta, ha másnak éneklését hallja, meghal inkább, mint annak engedne” (*Magyar encyclopaedia*, Hetedik rész, XL, 34).

134: Beniczky, *Ember fogad fogadást, ageb, ki megállja*, 10: „Hogy minden szód csak füst”; vö. Zrínyi: „Talán van oly, ki biztat téged, füst szókkal” (*Szigeti veszedelem*, VI, 26).

173: Beniczky 115. példabeszédéből: „Igy ha úrral perelsz, / Hamar táskát szerzesz”. Varga Imre magyarázta helytálló (751): „táskát — ti. koldustarisznyát”. Megjegyzendő,

hogy a *táska* a régiségben a prókátor fogalmához társult. Vö. Balassi 1577. júl. 11-i levelének utóiratával: „Im egy decretum-könyvet szerzék, ahhoz egy fekete *táskát*”.

176: Beniczky 125. példabeszédéből: „*Macska* is egérrel, (...) *Almodik kemencében*”. Vö. a *Szép magyar komédia* I. felvonása 3. jelenetében olvasható jellemzéssel: „jó szagó pengig, mert az én *cickemnek* a kemencében”. Ludányi Mária igazolta (*ItK*, 1976. 680–681), hogy a *cickém* — jelentése: 'cicém', 'cicám', 'macskám', a romlott mondat pedig ez lehetett: „Jó szagó pengig, mint a birsalma, szemei csillognak, mint az én *cickémnek* az kemencében.” A régi magyar macska a Beniczky-példabeszéd szerint még aludhatott is a kemencében (ami persze a fűtő- és nem a kenyérsütőkemence lehetett).

212: Beniczky, *Magyar példabeszédek*, 246:

Az kígyó megújul,
Hangya szárnyon röpül,
Ha érkezik vénségre;
Szarvas megifjúdik,
A sas levetkezik
Nagy hosszú esztendőkre;
Csak ember nyomorult,
Romlott és megsérült
Kicsiny s' rövid időkre.

Apáczai a méhekről mondja azt, amit Beniczky a vén hangyákról állít (*i.m.* XL, 42). A megújuló kígyó és a nyomorult ember ellentéte Zrínyinél is feltűnik (VII, 41, 44):

Csusz haszontalanul rút kígyó az réten,
Semmit nem törődik unalmas vénségen;
Ű megiffiadik, mikor jön kedvében,
Elveti vén bőrét s megifjul testében;

Csak maga egyedül az nyomorult ember,
Az ki gyors vénségérül soha meg nem tér” ...

Zrínyi itt Marinót imitálja (vö. Amedeo Di Francesco *MTA I. OK* 1979. 295–297). Beniczky azonban aligha ismerhette Marino szövegét, s ha netán mégsem Zrínyi nyomán járna, Marino klasszikus latin forrását tarthatja szem előtt közhelyként. (Itt reflektálók Amedeo Di Francescónak Gyöngyösi Zrínyi-imitációt minősítő újabb álláspontjára, mely szerint azok formulák is lehetnek: *ItK*, 1987–1988. 151. Di Francesco egy perdöntő Zrínyi-sort tévesen minősít a XVI. század magyar epikus költészetében már meglévő formulának. Azt ugyan leírták, hogy „Lobognak a zászlók”, de azt nem, amit én a IV. ének 28. szakaszából idézek, hogy ti. „Lobognak az zászlók, vannak nagy örömben”. És ez a költői hozzátétel a lényeg, mert Gyöngyösi imitációja éppen ugyanezt a cselekvő megszemélyesítést variálja: „Az eresztett zászlók játszanak az szelekkel”. Ez a viszony a legszabályosabb imitáció, semmi köze a formulához. Nem a zászlólobogás közötti szimpla azonosságról van szó, hanem a zászlók bonyolultabb játékos öröméről!)

216: Beniczky, *Befejezése ez verseknek*, 7: „Remora kicsiny hal...” A szótárból adatolt *remora* ('egy hal neve, mely a hajókat a tengeren megtartóztatja') Szauder József szerint Pázmánytól és Faludinál is előfordul. Rimay — ha nem is nevezve nevén — ugyancsak említi: veszett gályát „egy hal is félre húz”. Vö. *Összes művei*, Eckhardt S.-kiad. 1955. 86, 201. (Az emlékezetemben elmerült Rimay-sorra Ács Pál segített rálelni. Vö. még: *A régi magyar költők bestiáriuma*, Illés Lajos *Szereti Ön az állatokat?* című interjúkötetében, 1989. 44–45.)

216: *Uo.*, „De az *ki-menetel* ítletet téssen”. A *kimenetek*: az exitus, a 'halál', a *Szigeti*

*

Beniczky 250 darabból álló *Közönséges magyar példabeszédekről* című szentenciái Zrínyi-hez a tekintetben kapcsolódnak igazán, hogy ezek az epigrammák, egy-egy Balassi-strófa terjedelműek, márpedig ez a gnóma-szerű bölcsességek vagy epitáfiumok foglalatként kiválóan alkalmas forma Zrínyi költői műhelyében tökéletesedett követhető példává (*Assai ben balla... , Az idő és hírnév, a Syrena*-kötet négy epigrammája); Beniczky még a tipográfiai formájukat is utánozni látszik. Úgy gondolom, hogy a szentencia-epigrammák költőjét a rövidre tördelt Balassi strófát epigramma-formává tevő Zrínyi bátoríthatta, jóllehet motívumokkal nemigen ösztönözte. (Az efféle hasonlóságok inkább közhelyek lehetnek: „Az vitéz embernek / Kell szerencséjének / Engedni is gyakorta”, 51; „A’ bort távoztassa / Hogy kárát ne lássa / Az hadviselő ember”, 54; „Gonosz hír szárnyon jár”, 211; „Az óra folyton foly”, 244.)

224: Balassa Bálint: „*Bátorságot veszek szívemre egy nyáron...*”, 15: „Ezt szerzem tizenhétosztendős időmben, / Indulván tanulni gyermekesztendőmben”.

A sajtó alá rendező Varga Imre sajnos nem vette fel a Balassa-versek közé azt a 630 sornyi verses és versbetétes életrajzi drámát vagy drámatörredéket, amit szintén ő publikált kéziratból, s amiről úgy véli, 1643-ban keletkezett. (*ItK*, 1979. 427–446. Közleményének több megállapítását a versek jegyzetében is megismétli, 758–759). Versbetétes drámának nevezem Balassa művét, a drámában ui. van három önálló magyar vers: „*Bujaságnak senki versemet ne vélje...*” (kötetünkben a 87.sz.), „*Bátorságot veszek szívemre ez nyáron...*” (88.sz.), „*Bátorságom indítója...*” (89.sz.). Mindháromnak versfői Balassa nevét adják. Már ebből is világos, hogy eredetileg külön versek voltak, a költő később foglalta bele azokat önéletrajzi drámájába, aminek keletkezési dátumára a „*Bátorságot veszek...*” kolofoinjából azt következtetni, hogy a dráma tizenhét osztendős korában készült, szerintem nem helytálló. A verset írta tizenhétosztendős: „Ezt szerzem tizenhét osztendős időmben, / Indulván tanulni gyermekesztendőmben”. Ha ekkor még csak *indult* tanulni, hogyan *fogadhatták* a Balassi-ösre emlékező verses drámatétét szerint a nagyszombati professzorok? Vö. egyikük szólásával: „Annak képét látom lenni személyedben, / Successora leszel de nemcsak nevedben”, stb.

Még inkább kétséggé teszi a dráma 1643. évi szerzettetését a beleapplikált első vers, a „*Bujaságnak senki versemet ne vélje...*” kezdősora, mert ebben ez áll: „Azért írtam elől vagy utol nevemet, / Hogy más magáénak ne mondja *versemet*”. Az akrosztichonra való célzás itt a *verse* és nem a drámára (nem az életrajzi drámára) vonatkozik. Hasonlóképpen a feltételezett keletkezési év ellen vethető a vers többi információja. „Szerelmes verseim nem képmében vadnak” — folytatja a költő (értsd: nem személyemre szabva, nem saját nevemben írtam ezeket). Majd később: „Azokat az első rendben ez könyvemben / Írtam, de sok veszett, ki már nincs kezemben” (értsd: ebben a könyvben — versgyűjteményben — első helyen állanak a szerelmes versek, de közülük már sok elveszett). A második rész panaszos versekkel folytatódik: „Így írtam második részben panaszimat” (ezek is szerelmes versek, de nem buják, hanem házasság-célzatúak). Aztán: „Talál az, ki tekint utolsó rendemre, / Sok istenfélőt is és mást is nevemre” (értsd: a könyv az istenes és egyéb versekkel végződik).

A „*Bujaságnak senki versemet ne vélje...*” tehát Balassa Bálint nyilvánvalóan összeállított, de eredeti formájában ránk nem maradt verseskönyvének tematikai beosztását árulja el. Talán azért került bele a drámába is, mégpedig annak élére, mert drámáját és verseit esetleg egyetlen könyvbe gyűjtötte össze, így ez a vers esetleg preludiuma lehet mind a költeménynek, mind a drámának. Ha nem is így volt, a drámában lévő versek későbbi applikációk. Amennyiben elfogadnánk Varga Imrének a dráma 1643. évi szerzettetésére vonatkozó vélekedését, fel kellene tennünk, hogy a szóban forgó vers által említett hármas beosztású verseskönyv is készen volt tizenhét éves korára, ráadásul akkorra már több verse el is veszett. A tizenhét évet a költő is „gyermekesztendőjének” nevezi — a verses gyűjtemény, a kéziratok elvesztése és a versbetétes életrajzi dráma csak

jóval ezután következhetett. Varga Imre szerint a „*Bujaságnak senki...*” kezdetű vers arról vall, hogy Balassa „néhány versét »belekeverte« munkájába” (758), azaz életrajzi drámájába. A sajtó alá rendező ezt a három strófát értelmezi a mondottak szerint:

Szerelmes verseim nem képeben vadnak,
De lesznek, kik békét ezeknek sem hadnak.

Szerzettem egynehányt, világít képeben,
Némelyikét meg is kevertem ezekben.

Azókat az első rendben ez könyvemben
Írtam, de sok veszett, ki már nincs kezemben.

A kiemelt sor valóban talányos, ám a többszámú *ezekben* nem a drámára utal, a költő rimkényszerből használja a szót, 'ezeket', 'ezeknek' jelentésben. Ez a sor ennél fogva úgy értendő: 'Némelyikét meg is kevertem ezeknek'. Azaz: a nem „képében” és a „képében” szerzett világi versek némelyikét *keverte* (variálta) az összeállítás során. Zrínyi verseskönyvének előszavából tudjuk, hogy a „Fabulákkal kevertem a historiát” a *variare* poétikai elvének követése. (Vö. Király Erzsébet, *Tasso és Zrínyi*, 1989. 96.) Azt hiszem, Balassánál is a *variare*, a *variatio* poétikai fogalmáról van szó, hiszen ez a verse éppoly előszóértékű, mint Zrínyi *Syrena*-kötetében *Az olvasónak* címzett bevezetés. Az *ezekben* (= 'ezeket', 'ezeknek') Balassánál 'ly módon a következő strófa *Azókat*-jával függ össze: ezek (vagy azok) a variált szerelmes versek versgyűjteményének első részében kaptak helyet.

Drámája élén már csak akkor utalhatott erre, amikor verseinek nemcsak megírásán, de poétikailag tudatos egybeszerkesztésén is túl volt.

226: Balassa, „*Bátorságom indítója...*”, 9: „Gondolhatta azt vitéz Mars, / Erős vérszopó karja”. Vö. Listius László, *Magyar Mária X*, 46 (kötetünkben, 373): „Magyar vért megmutassák, / Vérszopó zászlókat s lobogós kopjákat a szeleknek bocsássák”. Balassa „vérszopó karja”: 'a fegyverrel vért indító kar', Listius „vérszopó zászlai” — úgy gondolom — 'a vértől vörös' vagy 'vérvörös zászlók', vagy még inkább: 'a csatában majd vértől vöröslő, megvéresülő zászlók'. Listiusé a bonyolultabb, merészebb képzet, és bizony éppúgy távol esik a szimpla formuláktól, mint Zrínyi vagy Gyöngyösi idézett zászlós sora! (Még XX. századi magyar vers is visel olyan címet: *Vérző zászlók alatt*.)

263: Listiusról szólva jegyzem meg, hogy 1988-ban a Zrínyi utáni félszázad magyar költészetéről — a líráról és az eposzkísérletekről — tartottam egyetemi előadásaimat. Listius esetében főként rimtörténeti tanulságokat emeltem ki (vö. korábbi írásaimmal: *Szöke Ambrus, a kitalált költő, Élet és Irodalom*, 1978. nov. 4.; *Thaly Kálmán a kriptában, Kortárs*, 1979. 225–284), és a *Magyar Mars* ama különlegességét értelmeztem, hogy talán az egyetlen olyan eposz, amelyben nem hogy szerelmi epizód, de még női szereplő sem található. Mindez feltehetően összefügghet Listius beteg alkatával. Listius azonban sokrétűbb megközelítést érdemelne: költészete korszerű és érdemi méltatásra vár, Zrínyivel való összefüggéseit tekintve is (vö. pl. eposztárgy-választását Zrínyi Mohács-felfogásával és II. Lajos-képével). Varga Imre nagyon helyesen elválasztja egymástól Listius bűnös életét és tehetséges költészetét.

485: Esterházy Pál — főként Zrínyi-imitációi kapcsán — említett előadásaimnak főszereplője volt. Róla két tanulmányt tettem közzé, bírálóan nyilatkozva azokban mind irodalomtörténetírásunk mulasztásairól, mint az *RMKT*-szövegek méltatlanul alacsony szintű kommentárjáról. („*Kik Marsnak merészségét követik*” — Esterházy Pál Zrínyi-élménye az „*Egy csudálatos ének*” tükrében, a *Mars Hungaricus*-kiadás egyik kísérő tanulmánya, 1989. 409–427; *Koboz és virginal* — Esterházy Pál költészetéről, *Somogy*, 1990. sajtó alatt. A *Koboz és virginal* az Esterházy-költészetnek még mindig csak esszéisztikus megközelítése; szeretném majd továbbfejleszteni.) — Alább csak két megjegyzést teszek.

567: *Egy ártatlan ifúnak panasza Cupidóra* (135.sz.); 570: *Egy ifjú juhász panasza az szerencse ellen baráttjának eltávozásáért* (136.sz.); 587: *Egy ifjú vadásznak panasza Cupidóra*

(140.sz.); 617: *Egy pusztaiban bujdosó lélek éneke szerelemről, igen mesterséges* (145.sz.).

Ezek az elsősorban Zrínyi pásztorkölteményeit utánzó Esterházy-versek beiktatandók idilliköltészetünk történetébe. Ami Esterházy költészettörténeti helyét (és helyzetét) illeti, azt én Zrínyi és Faludi között jelölöm meg. Költészetünknek Faludit előlegező hangja azonban már előtte megcsendül. Olvassuk el pl. Szentgyörgyi Gergely *Elmélkedés az örökkévalóságról* című Drexel-fordításának (Pozsony, 1643) egyik versbetétjét (ezt is Varga Imre rendezte sajtó alá, *RMKT* XVII. 9, 220–221):

Mennyi csillag égen villag,
Harmat mennyi csöppenik,
Tengerekben s fellegekben
Mennyi csöpp találtatik,
Kikeletkor, víg tavaszkor
Mennyi levél zöldellik,
Szép kertekben, zöld rétekben
Mennyi virág tündöklök,
Hány ékesség s gyönyörűség
Erdőkben nevelkedik,
Hány illattal, virágokkal
A mező bévelkedik,
Mennyi csengés, énekezés
Vigasztalja fülünket,
Kics szépség, kedves zöltség
Vidámítja szemünket,
Derék nyárban s aratásban
Mennyi gabnaszem lehet,
Megért őszkor, borszüretkor,
Mennyi szőlőszem lehet,
Mennyi hajszált, gyapjas szőrszált
Vadak s barmok viselnek,
Karót, magvat, bogas ágat
Fák és fűvek nevelnek.
Mindezeket és többeket
Végy nagy hosszú sommában,
Az örökké-valóságot
Mégsem veheted számban.
Számlálj ezer és még ezer
Millió esztendőket:
Fel nem érted, s el sem kezdted
A végtelen időket ...

Ez az Esterházyhoz s Faludihoz fejlődéstörténetileg, ritmikailag oly közeli hang a kronológiát tekintve korainak tetszik. Igenám, de mint Esze Tamás nyomán (*A magyar nap-forgóvirág, Egyh.* 1943. 231, 233) Varga Imre rámutat (635): „A nagyszombati nyomda a bizonyára nagy példányszámban eladatlanul heverő 1643. évi kiadást 1720-ban új imlappal és Boronkai Ádám bihari alispánhoz szóló [...] ajánlással újra megjelentet-”. A Szentgyörgyi-versrészlet könnyed hangzása és ritmikája egyenesen a *Szakácsének* Jéőres Sándor által definiált „ereszkedő ütemeit négyes és három és feles trocheusait” észíti elő:

A szakácsnak jól van dolga,
Télen, nyáron könnyen él,
Úr a szakács és nem szolgál,
Mikor tetszik, akkor kél.

(Idézi a *Három veréb*-antológia Faludi-példatárában, I, 1982². 74.)

De mindez már túlmutat a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozata vizsgált kötetének tanulságain.

Agárdi Péter

GÁSPÁR ZOLTÁN: KÖZJOGI VILLONGÁSOK

Publicisztikai írások. Sajtó alá rendezte: Kenedi János. Bp. 1990. Gondolat Kiadó – Nyilvánosság Klub – Századvég, 209 l. (Ars scribendi)

Egy új, ígéretes sorozat első darabját üdvözölhetjük ebben az indokoltnál – bizonyára anyagi okokból – szerényebb terjedelmű, ám izléses kivitelű, szellemiségében pedig egyenesen felvillanyozó, sőt felkavaró kötetben. A *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumából* indult. *Szép Szó* munkatárssá, majd szerkesztővé érett esszéistának, az *Esti Kurír*, a *Magyar Hírlap*, a *Református Jövő* és a *Népszava* újságírójának, az 1945 elején a németek ildóztatául esett kitűnő progresszív közírónak, Gáspár Zoltánnak a munkásságát, életművének javát teszi frissé, hozzánk szólóvá Kenedi János válogatása.

Kettős szempontból is méltánylandó „tett” ez a hagyományébresztő vállalkozás. *Szakmailag*, az eszme-, irodalom- és sajtótörténet szempontjából azért, mert végre szélesebb körben is hozzáférhetővé lett egy méltatlanul elfeledett, alig másfél évtizedet átívelő, mégis gazdag életmű, pontosabban: annak számos maradandó értéke. Immár megindulni látszik az a folyamat, amelyet többekkel együtt – e folyóirat hasábjain is, az *Itk*, 1989. 3. számában a *Kortársak József Attiláról (1922–1945)* c. gyűjtemény kapcsán, 1988 nyarán fogalmazott írásomban – magam is sürgettem: megjelennek, illetve a kiadók terveibe kerültek Fejtő Ferenc, Gáspár Zoltán, K. Havas Géza, Ignóus Pál, Kovács Imre s mások esszékötetei, memoárijai. Sőt, olyan felettébb tanulságos – hiánypótló – összeállítások is napvilágot láttak, mint pl. *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947*. (Szerkesztette: Nagy Sz. Péter. Bp. 1990. Rakéta Könyvkiadó.)

Ugyanakkor – minek tagadni ezt akár egy tudományos folyóiratban is – 1990 őszén van ennek a kötetnek és a meginduló sorozatnak a szakmai funkcióin túl némi *társadalom-mentálhigiéniai időszűrő* is. Sok erőltetett, nosztalgikus hivatkozással, zsurnaliszta utalással, a történelem „nemzeti” példatárként tapasztalható újbóli eltorzításaival, megannyi szakmai mezben tetszelgő újhistorizálással szemben a Gáspár-kötet hitelesen tükrözi ugyanis a 30-as évek magyar világát: a nyílt jobboldaliságba, a hitleri szövetségbe és a háborúba sodródó – vagy éppen menetelő? – keresztény-nemzeti kurzus igazi arculatát. Mindemellett felidéz a 30-as éveknek azt a „másként gondolkodó”, többnyire elnyomott, sőt pusztulásra ítélt *másik Magyarországot*, azt a baloldali, liberális szellemiséget is, amit szintén nosztalgikus felhangoktól kísérve viszont joggal éreznek *mások* megerősítődnének, folytatandónak a 90-es évek magyar szellemi és politikai életében. Nemcsak, nem elsősorban Gáspár Zoltán publicisztikája – véletlenül? – direkt módon *is aktuálisnak* bizonyuló tematikáira, célzásaira, csípős analógiáira gondolok a mai *közjogi villongások* idején, hanem – mindezekről persze aligha elszakíthatóan – a szerző racionális, de nem érzelemmentes attitűdjére, könyörtelen igazmondására, az európai és magyar progressziót vállaló és gazdagító *demokratikus intranzigenciájára*. Vagy ha tetszik: felelős írástudásának világképére és tétjére, az *intransigens demokráciára*.

Gáspár Zoltán írástudói arcképének, esszéista és közírói „modorának” karakteres vonásait cikkeinek, tanulmányainak kulcsfogalmaiból, retorikai alakzataiból is meg lehet rajzolni. Bár antiromantikus lélek, a lényegi kérdésekben mégis (vagy – paradox módon – talán éppen ezért) két pólusú világként élte meg s ábrázolta korát; ekként rögzítette, illetve minősítette a kortársak teljesítményeit, a korabeli társadalmi nyilvánosság tüneteit is. Két pólusú ez a világ Gáspár Zoltánál, de ez a kétpólusosság nem egyszerűsödik le a – könnyedén hiteltelenníthető – jókais „menny és pokol”-dualizmusra. Gáspár legkülönbözőbb témájú írásaiból, cikkeiből a kulcsszavak, vezérmotívumok számszerűen is kimutatható gyakorisága mentén is szemléletesen rekonstruálható ez a két világ. A nyelvhez, a szavaknak a valóságon megmért hiteléhez fűződő kétféle viszony alternatívája őlt bennük testet.

Hol komor szigorral, fájdalmas hangvétellel, hol szikrázó szellemességgel, gyilkos iróniával támad Gáspár Zoltán minden ráolvasást, bővölést, varázslatot, káprázatot. Felháborítják a *kentaurszerű, felemás jellemzések*, a *mesterségesen felállított*, nem igazi ellentéteket kifejező, tehát könnyen meghaladható *antinómiák* csakúgy, mint a *szellemi közhelyek és ötletek*. Rendületlenül szavalnak Gáspár Zoltán antihősei, akik hol *aulikus szellemek*, hol az *»élő múlt«* *viaszfigurái*, hol pedig – ezekből igen sok van példatárában – *önmessiások*. Cselekvéspótló verbalizmus jellemzi őket, az égető bajok gyógyítását *hevenyészett* tervekkel, *mellébeszélő rögtönzésekkel*, *átreformokkal* és *látzatsmegoldásokkal* odázzák el.

Mindez Gáspárnál nem közvetlenül ideológiafüggő minősítés, nem egyetlen eszmei irányzatot, pártot, politikai csoportot, hanem egy közéleti attitűdöt, politiko-kulturális modellt karakterizál. Olyannyira, hogy, sajátos paradoxonként, baloldali létére még szinte „könyörög” is egy – ha már nincs realitása másnak – kiszámíthatóbb, következetesebb, a saját deklarációkat, a kurzus korlátozott jogállamiságát legalább egyértelműen érvényesítő és védelmező jobboldali politikáért. („*Voulez donc un peu gouverner!*”) Azt persze nem tagadhatni, hogy a verbális hiteltelenség általa leleplezett figuráinak többsége mégiscsak előszertetett vonzódiki-kötődiki egy bizonyos eszmerendszerhez és „ideálhoz”: a 30-as évek második felének, a 40-es évek elejének radikális jobboldaliságához, a nemzeti-keresztény kurzus fasiszta típusú áthangolásához vagy legalábbis az ilyen előjelű kísérleteknek tett (szánt) engedményekhez.

Az 1918 és 1938 közötti *Húsz év történetét* (Bp. 1939. Pantheon) könyvesszében is feldolgozó Gáspár pontosan tudja, hogy e hazai verbális tünetek mélyén és mögött nemzetközi okok, mindenekelőtt a hitlerizmus agresszív terjeszkedése, valamint az európai baloldal összeroppanása, a szocialista eszméknek a szovjetunióbeli helyzet, a sztálini fordulat és téboly által is motivált hitelvesztése játsszák a meghatározó szerepet. Annál kevésbé az azonban felmentést itthon a *parancsuralmak önavatott prófétái és a sötétség homályából felbukkanó fullajtárjai* számára. Ha írástudók, értelmiségek vállalnak részt – akár csak ideiglenesen, öntudatlan, akaratlan is – a hisztériából, azt különösen „rossz néven veszi”. A kor legveszélyesebb tendenciájának tekinti a *tömegszervezés*, az *uralomban való részesedés látszatának a nép mélyrétegeire való kiterjesztését*, az *intézményes lélektani tömegbefolyásolást*, amely a *szakmányban termelt rosszindulatra* és a *motorerejű fújtatóval szított tömeggyűlölködéssre* épít.

Nem pártpolitikai állásfoglalásról van tehát szó elsősorban a két pólus Gáspár Zoltán-i jellemzésénél, hanem az írástudói felelősség, a szavak hitelének mérlegeléséről. Egy, a mostani kötetből hiányzó pompás cikkében (*Eszperantóul tanulok, Esti Kurír* 1942. június 24.) egyenesen így ír: „Arra gondolok, hogy anyanyelvem és más nyelvek szavai is napról napra váznak, kopnak, rongyolódnak és mocskolódnak. Meghitt, régi szavaim máról holnapra elidegenülnek, tisztas értelmük elzúlik, amint lepedékes nyelvek forgatják őket. A mai vaskori köznyelven a paraszt nem földművelőt jelent, hanem gyökeret, a gyökér nem növénynevet, hanem mítoszt, a ló nem a patások rendjébe tartozó domesztikált emlőst, hanem a magyar lélek arcát. Esetleg mindent fordítva és kölcsönösen felcserélve. Lehetséges, hogy ezek a talajgyökeres kifejezések egykor csakugyan így kerülnek be a magyar nyelv nagy szótárába?”

A „szavakkal” van tehát baja Gáspárnak; a „szavak” és prófétáik, az önmessiások ellen persze ő is „csak” szavakat, egy másik írástudói *magatartást* tud felvonultatni. Ezen a

bizonyos másik *póluson* — megint csak fölötte a napi pártpolitikai viszonyoknak — végre minden azt jelenti, ami. Igen, hiszen — anakronisztikus kifejezéssel — a társadalmi nyilvánosságban „nincs véletlen forma, nincs szó, amely valamiképpen ne adna számot nemcsak arról, amit ki akar fejteni, hanem arról is, amit el akar takarni” (161.). A lényeg eltágadó, leplező *hamissággal* a szellemi, nyelvi és erkölcsi igazságot állítja szembe Gáspár Zoltán. Pozitív kulcsfogalmai, vezérszavai a *nyilvánosság*, az *eszmélet*, a *szabatoság*, az *értelem*, az az *attitűd*, amely a *szó értelme és világossága* jegyében megőrzi vagy visszaszerzi az írott szó *becsületét*. Hogy min múlik ez? Mindenekelőtt *tárgyi okokon*, a *józan ész* és a *teljes értékű valóság* találkozásán.

Nemcsak nemzedéki, írói és világszemléleti barátság, hanem rokon „nyelvkritikai”, sőt talán nyelvfilozófiai meggyőződés is fűzi Gáspárt József Attilához, akinek többször idézi a folyóiratuk címválasztását megindokló és kibontó híres *Szép Szó*-értelmezését csakúgy, mint lírikusi önminősítésében is használt „szabatos szavait”. Mindenesetre csak a tiszta nyelviséget, a hiteles verbális kontextust, a világos grammatikai és szemantikai formát tartja méltónak egy olyan társadalomhoz, nemzethez, országhoz, amelyben, már az *állampolgári öntudat és felelősségérzet*, a *közbizalom* a meghatározó, ahol az *ország valódi közvéleménye* is szóhoz jut, s ahol — mindezekkel szoros összefüggésben — valóban a *politikai szabadság méltányos kiterjesztése* van napirenden.

Ennek az alig több mint 200 oldalas válogatott kötetnek a recenziója nem lehet ürügye a szerző, Gáspár Zoltán árnyalt portréja, részletes eszméletörténeti értékelése felvázolásának. Erre — „első fokon” — már nincs is szükség, hiszen Lengyel András fél évtizeddel ezelőtt írott s egy „eldugott” vidéki szakfórumon publikált alapos tanulmánya jórészt meggyőzően elvégezte ezt a munkát (*Egy későliberális ideológiakritika. Vázlat Gáspár Zoltánról. In Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szeged, 1987/1. kötet 427–470.). Mellékes most, hogy e tanulmány némelyik következtetésével, például Gáspár neoliberalizmusának minősítésével nem teljesen értek egyet (vitánknek a *Szép Szó* kapcsán a *Jelenkor* 1989. 10. száma adott nyilvánosságot). Lengyel András tanulmánya egészében — véleményem szerint — hitelesen rajzolja fel a pályáivet és Gáspár kapcsolatrendszerét, meggyőzően ragadja meg életművének csomópontjait; ezek ismertetésétől így el is tekintek. Gáspár Zoltán közírásának néhány sűrűsödési pontját, tematikáját azonban — amelyeket a *Közjogi villongások* is szemléletesen érzékeltet — e recenzióban sem hagyhatom említetlenül.

József Attilához nemcsak a „szép szó”-ra hivatkozó nyelvkritikai attitűd, a személyes baráti érzelem és a közös folyóirat kötötte. Bár Gáspár nem elsősorban irodalomkritikus volt, négy írást is szentelt a költőnek. Ezek a persze nem azonos színvonalú és jellegű írások — minden túlzás nélkül — a korabeli József Attila-kritika legjobbjai közé tartoznak. Három közülük eddig is ismert volt: a *Delta Almanach*-ban 1940-ben megjelent *Kié József Attila?*, a budapesti — második — temetésen 1942. május 3-án elmondott rövid beszéd („... *Ime, hát meglelte hazáját!*”), valamint *A költő és a köztudat* c. egyszerű esszé részletes méltatására ezért sem indokolt itt kitérni. Gáspár — egyebek mellett — vitriolos iróniával szedi szét bennük a költő jobboldali-fajelmélet kisajátítóinak „érveit” és szembesíti József Attilát az *Új Szellemi Front*, illetve a népi írók — korántsem egységes — ideológiájával. S bár megfogalmazásai a polemikus túlzástól hevítetten olykor érdesek és egyoldalúak, a költő eszméletörténeti helyének meghatározásában, az Ady- és a József Attila-hagyomány összevetésében, valamint a népi gondolkodásmód jobboldali eszmékkel összezavarodó, veszélyes irányt választó áramlatainak bírálatában Gáspár Zoltánnak lényegileg igaza volt.

A szocializmus eszmekörének és az egyetemességnek, a munkás- és az értelmiségi attitűd viszonyának, a proletár és a humanista líraiságnak a költő életművében tetten érhető viszonyát is maradandó árnyaltsággal — ha nem is elsőként és egyetlenként — jellemzi. A következtetés, amihez eljut, *ma* már szinte közhely, de évtizedekkel ezelőtt a legkülönbözőbb oldalról tagadott vagy legalábbis elkent felismerés: „Több ez a költészet annál, semhogy bármely oldalról pártserű megkötöttségek formáiba lehetne szorítani. Ebben a végtelen változatosságú műben a mai szocialista hangszerezésen át egy új, magasabb

emberség szólal meg, amelynek ma még legfeljebb tétova körvonalait szemlélhetjük". (34.)

A kötet filológiai nívója a negyedik József Attila-írás, amelynek szövege ezidáig ismeretlen volt, nem tartalmazza (sőt nem is említi) a Bokor László és Tverdota György szerkesztette *Kortársak József Attiláról (1922–1945)* c. háromkötetes gyűjtemény sem. A Gáspár Zoltán-kötet *A Szép Szó és József Attila* címen közli ezt az írást (17–25.), de a hiányos szerkesztésből nem tudhatni, honnét való a szöveg. Sőt — feltételezhetően nyomdai figyelmetlenségből — hibás a forrásmegjelölés is, tévesen ez alá az írás alá is az a mondat került: „Emlékbeszéd József Attila budapesti temetésén, 1942. május 3.” A szövegből — s némi filológiai utánjárással — persze kinyomozható, hogy ez a kötetben, sőt nyomtatásban tudomásom szerint most először közölt írás a *Szép Szó* szerkesztőinek 1938. március 12-i békéscsabai előadóján hangozhatott el. Hogy milyen formában, milyen kéziratból került elő (netalan az özvegy hagyatékából?) — nem derül ki a Gáspár-kötetből.

A *Szép Szó* 1938. áprilisi kis híre (vö. a *Kortársak József Attiláról* II. kötetének 1129. lapjával) egyébként azzal együtt utal az előadás tényére, hogy Fejtő Ferenc tanulmányát is Gáspárnak kellett felolvasni a szerző távolléte miatt. A költő lírájának és a folyóirat arculatának érzékeny bemutatásán túl az írás érdekessége, sőt némi pikantériája, hogy *önérzetes* értelmezését — ha nem is definícióját — adja Gáspár Zoltán, illetve a *Szép Szó* és köre sokat emlegetett, sokféleképpen értett *urbánusságának*. S itt elérkeztünk a Gáspár-életmű irodalomtörténeti szempontból fontos másik övezetéhez, a *népiekhez* fűződő viszonyához.

E viszony megítélése szempontjából mindenekelőtt érdemes idézni fentiekben említett előadását József Attiláról és a *Szép Szóról*. József Attilának a Fábian Dániellel közösen írt *Ki a faluba* c. röpiratát Gáspár a későbbi falukutatások elődjeként méltatja, s ezt a „mélyreszállást” szembeállítja azzal, amikor „holmi új szellemi frontalakulásban a tévút-ra tért értelmiség nászra készülődött a népellenes hatalommal”. Ezekkel az — úgymond — „baljós próbálkozásokkal” nemcsak József Attila, hanem a folyóirat egész szellemi köre is szembeszállt, s ez a polémia motiválta, illetve legitimálta állásfoglalásukat: „A városias magyarságnak vagyunk az utódai, a nép számunkra nem a »nép«, értvén ez alatt valami homályos körvonalakban elképzelt réteget, amely felé romantikus szeretettel kell fordulni, hanem egyenjogú polgártársak közössége. S ha még nem egyenjogúak, hát akkor valljuk, hogy a jogok nem felülről gyakorolt kegyként, úri jóindulattal adott karácsonyi ajándékként illetik meg őket. [...] Történelmi tudatunk van, magyarságunkat mélyebb rétegekből fakadoztatjuk fel, mint azok az oktalanok, akik istenigazában alaptalanul a magyar élettől való idegenséget szokták minden becsületes haladó törekvéssel szemben emlegetni. A mi magyarságunk nem a német birodalmi gyűlés felgyújtásával kezdődik, eszméinket nem Nürnbergből és Münchenből importáltuk, félglyártmányként, amire idehaza éppen csak vitézkötést kell rávarrni. Egyenesági utódai vagyunk a kódexet másoló barátoknak, a nemzeti öntudatot élesztő prédikátoroknak, a fűvészkönyveket és verseket író literátusoknak és a nemzet csinosodását szorgalmazó s a magyar nyelvet pallérozó literátoroknak, az emberi jogok kátéit másoló köznemeseeknek és a nyugati szabadelvűség felé forduló táblabíráknak. Nagy pipájú és kevés dohányú álreformok helyett mi olyasmiket követelünk, ami politikában és nemzetgazdaságban pontos megfelelője irodalmi törekvéseinknek” (23.).

Gáspár Zoltánnak ez az egyszerre élesen polemikus és tartásosan patrióta vallomása — mint cseppben a tenger — jól sűríti a népi írói mozgalomhoz fűződő sokoldalú (itt nem részletezhető) viszonyának lényegét. Szó sincs arról, hogy ő lebecsülné a *föld és parasztkérdést*: kötetének társadalom- és gazdaságpolitikai cikkei, bekezdései, utalásai egyértelműen bizonyítják ennek ellenkezőjét. A *nemzeti kultúra* erkölcsi és szellemi tradícióiból ő is *illetékesen* emel ki egy gazdag és sokszínű értékvonalat, paradox módon jórészt ugyanazt, amit Németh László öhozzá képest leszűkítő, sőt kiszorító sugallatú „mélymagyarság”-viziója is példaként állít. Nem kezeli sem pozitív, sem negatív értelemben egységesnek a falukutatók, a népi írók, publicisták mozgalmát. Annak az Erdei Ferencnek a világképe áll hozzá a legközelebb, aki a paraszti polgárosodás útját képviseli s hirdeti; igen melegen méltatja a *Parasztokat* (54–57.).

A paraszt- és földkérdés megoldását ugyanakkor élesen el akarja választani „a fajiság zavaros mítoszai”-tól, amelyek — szerinte — a jobboldal csalétkei és csapdái. A falukutatók „értékesebb képviselői”-t egyértelműen a magyar progresszióhoz a — nemzeti hagyományokból is merítő — kortársi táborába sorolja; védi Kovács Imrét és Féja Gézát a jobboldali rágalmaikkal és — erre persze csak erkölcsi-szellemi eszköze van — a bírósági ítéletekkel szemben. „Különös nyomatékkal” tiltakozik Illyés Gyula *Rend a romokban* c. verseskötetének eldobása miatt is. Sőt: városi értelmiségiként, eszmei-irodalmi küzdelmek közepette is amellett érvel 1937-ben a *Szép Szó* hasábjain: „Nálunk, Magyarországon [...] legelsőrendű fontosságú kérdés volna egy parasztpárt létrejövele, amit a közel-múltban sürgettek is haladó részből. Ha ez létrejönne...”, más pártformációkkal együtt, írja Gáspár, akkor legalább stabilizálódna — s nem csúszna el a szélsőjobboldal, a fasiszmus irányába — a korabeli pártok aritmetikája és a kormányzati egyensúly (108.). A java népi élménykör és a *történelmi magyarság* iránti érzelmi-irodalmi vonzalmának „esztétikai” ugrópontja egyébként nála is Ady Endre, akit szinte mindegyik írásában megidézi.

Gáspár Zoltán egyértelműen összekapcsolja a föld- és parasztkérdést az egyéni szabadságjogok és a demokrácia ügyével. Éles szemmel veszi észre, amikor szembeállítják őket, s hatalmi manipulációk koncaul dobják oda. Ezért is birkózik annyit és folyamatosan — éppen a népi, a nemzeti és a földkérdés reális megoldása érdekében — az általa veszélyesnek ítélt ideológiákkal. Ez utóbbiak tekintetében viszont már hiányzik belőle az árnyalás képessége. Amikor „a falukutatókból álközírókká lett s e minőségben önképzőköri fejlődési fokon megrekedt infantilisek nemzetvédelme”-t emlegeti (69.), akkor meg csak a megfogalmazás sarkított és csípős, de nincs szó túláltalánosításról. Akkor is igaza van, amikor a *Ki a magyar most?* hibás kérdésfeltevését és még hibásabb választát, az egész faj-mitológiát immanens kritikával szedi ízekre Németh László *Kisebbségben*je s más írások kapcsán. De indulata már túlviszi a vitában indokolt mértéket, amikor szándék és közeg, életmű és egyetlen munka között nem differenciál, amikor nem érzékeli az egyéni és paraszti-közéleti hamis tudat részizagságait, az érték és előítélet belső írástudói küzdelmét. Ott meg már egyenesen téved, amikor a valóban veszélyes politikai kontextus és analógia 1938–39-es tüneteit *rövidrezárja*, s a könyvet így minősíti: „Intellektueligényekhez mért átfogalmazása a liberál-kapitalista-marxista-demo-plutokrata nemzetközi összeesküvésről szóló leleplezésnek” (65.).

Nem igaz viszont — ami elterjedt a köztudatban —, hogy Gáspár fasisztának minősíti Németh Lászlót vagy akár csak a *Kisebbségben*t. A fasiszmust és a neki tett „szellemi” engedményeket — akár írók esetében is — igen szigorúan támadja (egész életművének a tengelyében az antifasiszta szellemű küzdelem áll), de szenvedélyes esszéje, a *Ki a magyar most?* végének Ábrányi Emil-parafrazisa nem Németh Lászlót, hanem az — általa illuzórikusan, torzul ábrázolt — szociológiai, politikai, ideológiai folyamatot, az ennek nyomán várható „új rend”-et minősíti *fasiszmusnak* (72.). Gáspár Zoltán megfogalmazása itt még metonímiának sem tekinthető, nemhogy a Németh-életmű, vagy akár a *Kisebbségben* egy-szavas minősítésének. Az más kérdés, hogy milyen mértékben volt jogosult (a recenzens szerint nagy mértékben) az 1939-es Németh László-könyvesse éles kortársi bírálata.

Érdekes egyébként, hogy — talán éppen a Németh László iránti tapintatból — Gáspár egy szóval sem említi itt a *Kisebbségben* nagyon is problematikus zsidósággépét, asszimiláció-felfogását, az aktuálpolitikai kontextusban, az első és második zsidótörvény jelenidejében különösen sebezhető, veszélyessé vált antropológiai és kulturális — ha nem is direktén politikai — antiszemitizmusát. Ez annál feltűnőbb „hiátus”, mivel Gáspár számos cikkben foglalkozik az ún. zsidótörvényekkel, az antiszemitizmussal, a „nemzeti őrségváltással”, a németországi és hazai zsidóüldözések tragikus eszkalációjával. (A *kitaasztottak küldetése; Szeretlek, de megtörlek; A sáncokon belül; Onmessiások; A felsőház szava; „A vallás magánügye”* stb., hogy csak az *Ars scribendi* sorozat nyitókötetébe beemelt cikkeket említssem, bár ennél jóval több van Gáspár írásos életművében.)

Gáspár zsidóság-képe, antiszemitizmus-ellenessége — hogy harmadikként ezt a témakört emeljük ki a kínálkozó csomópontok közül — abba a vonulatba illeszkedik, amelyet az 1938 és 1948 közötti évtizedben, sokak mellett, Babits Mihály, Kéthly Anna, Bibó

István neve, illetve az 1938. május 5-i értelmiségi memorandum fémjelez. Ez utóbbi felhívás aláírói között ott volt Bartók Béla, Csécsy Imre, Darvas József, Kernstock Károly, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Schöpfung Aladár, Szabó Zoltán, Tersánszky J. Jenő, Vikár Béla, Zilahy Lajos stb. (Az egész témakört részletesen és árnyaltan elemzi Juhász Gyula két könyve: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Bp. 1983., és *A háború és Magyarország 1938–1945*. Bp. 1986.) A vonulatot az a pusztán életrajzi tény karakterizálja, hogy olyan nem zsidó származású demokratákról van szó esetünkben, akik következetesen és nyilvánosan kiálltak a jobboldali, majd nyíltan fasiszta törvénykezéssel és a zsidóüldözésekkel szemben, méghozzá nemcsak kisebbségvédelmi, hanem patrióta, egyetemes emberi, tehát demokratikus, nemzeti és személyiségjogi szempontból is. Aligha kell részletezni, hogy milyen erkölcsi, szellemi, politikai erő és bátorság kellett a kiálláshoz, illetve a zsidókérdés demokratikus értelmezéséhez (melynek „utólag” is megrendítően tanulságos dokumentuma és legtöbb tételében maradandó érvényű tudománya analízise Bibó 1948-as, híressé lett munkája, a *Zsidókérdés Magyarország 1944 után*. In *B. I. Válogatott tanulmányok*. Bp. 1986. II. köt. 621–797.).

A zsidókérdésről, illetve az antiszemitizmusról természetesen zsidó származásúak közül is számosan mondtak, írtak érvényeset. Közöttük is voltak, akik nem „pusztán” a zsidóság veszélyeztetettsége, illetve önvédelme vagy a kisebbségek és az emberi személyiségjogok felől leplezték le a magyar holocaustba torkolló, az egész országra, a magyar nemzetre is tragédiát hozó folyamatokat — bár ezek a „szűkebb” szempontok sem voltak eleve jogtalanok és torzító optikájúak. Ám történeti távlatból és morális mértékkel mérve különösen tiszteletre méltó azok demokratikus intranzigenciája, akik személyükben és családjukban nem voltak közvetlenül fenyegetve a „zsidótörvénykezés” révén (ha természetesen fenyegetve voltak is — s éppen ezt ismerték fel! — emberként, magyarként és európaiként). Gáspár Zoltán e kérdéssel foglalkozó éles és mélyenszántó írásai éppen erre a tágabb összefüggésre tették a hangsúlyt. Ugyanígy látta ezt a kortárs és barát — zsidó származású — Fejtő Ferenc is, aki Hamburger Mihálynak és Várdy Péternek adott nyilatkozatában a *Szép Szó* szerkesztőségében József Attilával ezügyben lefolyt vitákat is felidézi: „Ő nem akarta, hogy ellenfeleink csapdájába essünk, neki az volt fontos, hogy amit közlünk, az jó legyen. Én azonban például sokszor mondtam Ignótus Pálnak, hogy bizonyos dolgok megírását hagyja Gáspár Zoltánra vagy Remenyik Zsigmondra. Inkább ők álljanak ki a zsidók mellett, mint a zsidók saját magukért. Azt hiszem, hogy ebben többé-kevésbé igazam volt. Bár kétségtelenül volt benne bizonyos diszkriminációs elem. Szóval a zsidóknak kevesebb joga volna saját magát védeni? De a magyar körülmények között, azt hiszem, ez plauzibilis volt. [...] Az volt a meggyőződése, hogy a zsidóságnak a magyarságnak és nem a zsidóknak kell kiállnia. Illetve hát a zsidóságnak is kell védekeznie, de elsősorban magyar barátainktól kell elvárunk, hogy védelmükbe vegyenek.” (*Századvég*, 1990. 2.sz. 111–112.)

Miközben némely írók a „hígmagyar”-metaforát, „a magyar és zsidó demokraták szükséges szétválását”, a Shylock majdani bosszújától való előzetes félelmet, az urbánusok hisztérikus kisebbségvédelmi reflexeit s az ún. magyar nemzeti sorskérdésekkel szembeni — állítólagos — közömbösségét hangoztatták (hogy csak a finomabb ítéletekre, megfogalmazásokra, vádakra utaljak), Gáspár Zoltán nemcsak szembenáll a „nemzeti törvényesség” áruhájába öltöztetett demagógiákkal és manipulációkkal, hanem a magyar zsidóságnak a polgárosodásban, az ország felemelkedésében betöltött történelmi szerepét is hitelesen, össznemzeti megközelítésből méltatja. Konklúziója pedig az: „A zsidóság egyenjogúságát s a magyar életben való tisztes szerepét úgy vívta ki, hogy behelyezkedett annak a törekvésnek a sodrába, amely a magyar nép szabadságát és függetlenségét szolgálta. Ma, amikor belső erők roncsolják szét a szabadságot, és némelyek külső kapcsolatok felé való létkérvéssel fenyegetik a függetlenséget, ma sem tehet más, mint hogy az egész magyarság létkérdéseivel kapcsolja a maga igaz ügyét, s mindig tudatában marad annak, hogy a kirekesztetteknek az egész világtörténelemben mindig, minden népnél, minden vallásban és nemzetben küldetésük volt azoknak a javára, akiknek kisajátított nevében mindkettőjüket megalázták és megszorították.” (94.)

Anélkül, hogy eszmetörténetileg hosszasan és árnyaltan értékelném, kortársaiéhoz viszonyítanám Gáspár Zoltánnak a népi írók törekvéseivel, a nemzeti sorskérdésekkel, valamint az antiszemitizmussal kapcsolatos felfogását, az eddigiek alapján is rehabilitálhatónak tetszik „urbánus” szemléleti pozíciója. Nem kanonizálásra gondolok természetesen, annál is kevésbé, hiszen — mint magam is jeleztem — terhelte ezt az álláspontot olykor túláltalánosító polemikák egyoldalúság is. Mindenekelőtt a népi írói mozgalomnak, e mozgalom — korántsem egységes — ideológiájának a döntően az *Új Szellemi Frontból* való — eleve pejoratív — levezetése volt e tekintetben és történelmi távlatból igazságtalan. De az eszmetörténeti rehabilitáció feltétlenül megilleti Gáspár Zoltánt mind a doktrínér szellemű marxista, kommunista, mint pedig a historizáló népies-nemzeti „iskola” felől.

Ez utóbbi friss produktumainak egyike, Salamon Konrád egyébként alapos tanulmánya (*Mozzanatok a népi-urbánus vita történetéből*. In *Életünk*, 1988. 10.sz. 935.) is tovább élte a népnemzeti előjelű rágalmakat. A népi írók szinte mindegyik álláspontját megerősíteni törekedve „a nézeteiket rosszhiszeműen kiforgató támadásokat” emleget a szerző Gáspár Zoltánnal, illetve az urbánus szellemiség képviselőivel kapcsolatban. Azt állítja, hogy ő és tábora „minden népi megnyilatkozást” eleve „ideges gyanakvással” utasít vissza, „különösen a magyarság mibenlétével kapcsolatosat. S bár e szellemiség képviselői nem csupán zsidó származásúak voltak, mint pl. Gáspár Zoltán, Gogolák Lajos, Katona Jenő, hogy csak a népiek legelszántabb ellenfeleit említsem, óhatatlanul előkerült a korszakban sokat emlegetett zsidókérdés, hisz épp az urbánus oldal vádolta antiszemitizmussal az egész népi mozgalmat.” Általában s részleteiben sem igaz Salamon Konrádnak ez a megfogalmazása; arra pedig, hogy mennyire „óhatatlanul” „került elő a zsidókérdés” 1938–39-ben, nem is érdemes sok szót vesztegetni. De igaztalan az állítás Gáspár Zoltán személyét illetően is: ő egyáltalán nem tartozott a népi mozgalom „legelszántabb ellenfelei” közé, s aligha vádolható — ha egyáltalán valaki is komolyan vádolható azzal, 1944–45 ismeretében, utólag, visszatekintve a 30-as évekre —, hogy az antiszemitizmus veszedelmének állandó felemlegetése, hisztérikus eltúlzása miatt lett volna elsősorban „zsidókérdés” a világháborúba sodródó Magyarországon.

Ami Gáspár Zoltánnak a *szektáriánus kommunista* oldalról megfogalmazott igazságtalan bírálatát, durva megbélyegzéseit illeti: ez a tendencia a népprotopolitikától, a stratégiai távlatúnak hirdetett és hitt nemzeti demokratikus koncepciótól ihletett jogos részvételét torzította el s dimenzionálta túl. Tette mindezt annak az évtizedeken átívelő taktikai gyakorlatnak a jegyében, amely (minden konfliktussal együtt is) a népnemzeti írótabort tartotta elsődleges — elvi engedményekre is hajlamosító — szövetségesnek a kommunista politika számára, szemben a szociáldemokrácia, a polgári radikalizmus és liberalizmus — nemzeti és progresszív szempontból pedig korántsem eleve illetéktlenebb — irányzataival. Ennek az egyoldalúságnak és kölcsönös manipulálhatóságnak az ideológiai ősforrása az a leegyszerűsítő kapitalizmus-, munkásosztály-, illetve liberalizmus-felfogás, amelyet a kommunista mozgalom 1935 utáni stratégiai váltása sem tudott mellőzni, sőt amelyet nemcsak általában a sztálini törvénytelenések politikája, hanem az 1949–41 közötti szovjet–német paktum katasztrofális következményekkel járó ideológikus igazolása is erősített. Részletezés nélkül is elegendő utalni Révai és főleg Lukács ekkori helyzetére és publikációira, az ettől a szellemiségtől is motivált *Szép Szó*-értékeléseikre.

Kevésbé köztudott, hogy Lukács György egy külön tanulmányt is írt Gáspár Zoltánról, pontosabban a *Husz év története (1918–38)* c. könyvről, amely *Modern demokráciák történetírása és a modern demokráciák története* címmel az *Új Hang* c. moszkvai folyóirat 1940. 12. számában (22–32.) látott napvilágot. Döbbenetesen torz érvelésű és akusztikájú írás, nem véletlen, hogy Lukács ezt az írást már nem vette fel 1944 után közreadott tanulmányköteteibe, az *Írástudók felelőssége*be sem — jól tette! Ez a Gáspár Zoltánról szinte félévszázadra rögzült „marxista” vélekedést — Lukács más írásai révén is — megalapozó tanulmány nem is a szerzőt és könyvét erő vadak miatt *megdöbbentő* olvasmány, hanem e koncepció végzetes, önleplező történelmi és aktuálpolitikai *megágyazása* miatt. Lukács itt ugyanis — követve az 1939 őszétől másfél évig érvényes szovjet propagandát — a már dúló II. világháborút tőkés hatalmak közötti újabb imperialista háborúnak te-

kinti; egy szót sem ejt a német fasizmusról, illetve Gáspár Zoltánnak és a *Szép Szónak* a hitlerizmus elleni küzdelméről. Hallgatólágosan felfüggeszti a Komintern VII. kongresszusa utáni népfrentstratégiát, s ehelyett a plebejus-osztályharcos, illetve a polgári demokrácia közötti ideológiai, politikai konfrontációt taglalja, ennek — mint fő kérdésnek, vízvázasztónak a — mentén marasztalja el Gáspár Zoltán „elméletét”, úgymond „tömeg- és népellenes” demokráciafelfogását. Mintegy előre sugallja, hogy Gáspár és társai — úgymond a tények semmibevétele miatt — nem játszhatnak majd „komoly szerepet” „egy magyar demokratikus ideológia kialakításában”. Szinte elkerülhetetlen — így írja Lukács —, „hogy a tények logikája a reakció oldalára sodorja őket és a demokráciának semmiféle eszméje nem fogja őket megmenteni attól a szégyenletes sorstól, hogy írásaikban a reakció ügyét támogassák”. Népies és sztálinista érvekből állt össze tehát — s nyomaiban máig is él — ez a *Szép Szót* és munkatársait, szellemi körét történetietlenül elmarasztaló konstrukció.

Pedig Gáspár Zoltán jól tette föl — s lényegében meggyőzően is válaszolta meg — azt a kérdést, hogy mi a tétje s hol van a fő frontvonala Európa és hazánk 1938–45 közötti küzdelmeinek. Nem katekizáló szörszálhasogatás, ideologikus köldöknézés, hanem történelmileg, eszmeileg és erkölcsileg valóságos vállalkozás volt számára, amikor a tágan értett baloldalhoz, az antifasiszta progresszióhoz sorolta önmagát. Nem igaz — írja az egyébként szintén progresszív irányultságú Bóka Lászlóval vitatkozva —, hogy álkérdés, mesterséges antinómia lenne a *jobboldal és baloldal alternatívája*. Ha valaki fölébe akar is kerülni ennek az ellentétnek, aligha teheti meg eredményesen. Magyarországon is két hagyomány van, „s éppen a kulturális értékek hagyományai a XVIII. század óta változatlan kapcsolatban vannak a baloldallal, a felvilágosodás magyar képviselőitől kezdve, számos közbenső állomáson át a *Nyugat* szellemi forradalmáig”. (75.) S jóllehet a *szűcsingek divatja* idején „ma Magyarországon a baloldal neve: hallgass!” (123.), ő nem fogja be pörös száját. A *Cobden* c. folyóirat hasábjain a jobboldaltól és a baloldaltól hónapokig zajló anketában 1937 végén emelt fővel vallja: „baloldali vagyok, mert hiszek az értelemben. Természetesen ma, az irracionális hóbortok világdúlása idején ennyi nem elég. [...] A baloldali politika feladata, hogy e megismerések alapján dolgozzék az emberiségért. [...] A baloldal az emberi gondolkodás legnagyobb hagyományainak örököse”, de hatékony csak akkor lehet, ha ez a szellemiség „a szabadság és igazságosság végső értékeivel, illetve ezeknek az értékeknek közelítőlegesen érvényre juttatásával” *tevőleges* formát ölt (*Mi a jobboldaliság és mi a baloldaliság?* In *Cobden*, 1937. dec., 9–12.sz.).

Gáspár Zoltán önmagára nézve azt a gyakorlati következtetést vonta le az „örök baloldal”, a szükséges „magyar néparcvonal”, az „egy hitet vallók fokozott és bensőséges érzelmi közössége” iránt 1936-ban megfogalmazott, s egész életében érvényesített elkötelezettségéből (*Közjogi villongások*. 174.), hogy — miként ezt Lengyel András tanulmánya kimutatja — az 1940-es évek elején a szociáldemokráciához közeledett. Részt vett a háttérben Mónus Illés által ösztönzött, irányított értelmiségpolitikai és „jövötervezési” vitákban, programkészítő munkálatokban. De a fő küzdőtere neki továbbra is az esszé és publicisztika, az írástudó felelőssége volt. Az „aktív” szó, a *szép szó* fegyverét forgatta azokban az években, amikor — miként írja — „bizonyos kormányrendszerekben a szó és még inkább az elmondott szöveg nagyobb rangot visel, mint inasutt; nem csupán az értelmi kommunikáció eszköze, de egyben a cselekvés pótléka is. A verbalizmus magára vállalja az aktivitás pótlását.” (28–29.)

Gáspár Zoltán közírói műfaja, esszéírásának modellje viszonylag ritka típus a két világháború közötti magyar szellemi életben. Innen és túl álláspontjai, érvrendszere szemléleti-tartalmi meghatározóin: szembetűnő stílusának, gondolkodási mechanizmusának és retorikájának *nem irodalmias* genézise és jellege. Előnyére vált a korabeli magyar kultúrának az ő racionálisan valóságközeli, ökonómiai, jogelméleti és szociológiai alapozású, politológiai hangoltságú attitűdje. Egyik cikkében ugyanazzal a fordulattal él, hogy „megvallom, édeskeveset értek a jogtudományhoz” (161.), de tudjuk: ennek az ellenkezője az igaz. Sőt: terjedelmesebb politológiai esszéi — mindenekelőtt a *Konzervatív alkotmányreform vagy demokratikus átalakulás?* és a *Közjogi villongások a kormányzói jogkör rendezése körül* c. tanulmányai (97–130.) — egyenesen tündöklő frissességű jogér-

zékre vallanak. Alkotmánytani és szociálpszichológiai felkészültséggel, briliáns szakmai argumentációval leplezi le bennük a hagyományos magyar prókatori demagógiát, a jobboldali „törvénykezési” szellemet. Így éli ezt meg a gyökeresen más, „esztéta” alkatú Füst Milán is, akinek bensőséges emlékezését a „*kristálytiszt és kristálykemény*” Gáspár Zoltánra — találóan — kötetnyitó írásként közli a válogatás. Gáspárt visszafogott, objektív, de egyúttal érzékeny, szakszerű és mégis közérthető hangvétele, a pszichologizálást és a bombasztikus metaforizálást elkerülő tárgyiasága, de ha kell, éles, csípős kíméletlensége is — nem lényegtelen szemléleti, alkati különbségeikkel együtt — abba a baloldali liberális politológusi vonulatba sorolja, amelynek Bibó István lett a középponti alakja századunk derekán.

Szólnom kell — befejezésül — a *Közjogi villongások* c. kötet néhány szerkesztési problémájáról. Egészében találó és hiteles a könyvecske összeállítása. Igen nehéz dolga lehetett a szerkesztőnek, Kenedi Jánosnak, hogy eldöntse: mit válogat bele s mit hagy el. A recenzióknak pedig aligha van joga bármit is számon kérni a törvényszerűen szubjektív elemeket is felmutató összeállításon, amelyet bizonyára a terjedelmi korlátok kényszerre is nyomasztott. Elhallgatni sem illendő azonban, hogy a kötet életművet „fókuszáló” reprezentativitása miatt (és sejtve, hogy nem túl gyorsan lesz mód újabb és bővebb Gáspár-kötet kiadására) jómagam fölvettem volna még pl. a Köhalmi Béla szerkesztette *Új könyvek könyvében* megjelent szubjektív vallomást (1937), a *Cobden* c. folyóiratban közreadott — már idézett — hozzászólást, az *Esti Kurír* néhány kisebb publicisztikáját (pl. *Reakció? ... Reakció!*, 1939. február 15.; *Az eltemetett liberalizmus*, 1939. október 26.; *Eszerantóul tanulok*, 1942. június 24.) s talán *A társadalomtudomány a társadalom válságában* c. Szózat-írást is (1940. december 22.).

A kötet népszerűsítő s nem filológiai célzatú. Ezt tudomásul véve is hiányolnom kell a legminimálisabb jegyzeteket, néhány kortörténeti és polémikus utalás, illetve név feloldását, valamint a források gondos megjelölését. Elkapkodott ebből a szempontból a *Közjogi villongások* kiadói szerkesztése, mint ahogy sajnos nélkülözi a kiadástörténeti előzményekre való korrekt utalást is. E mostani kötetnek ugyanis mind Kenedi János szamizdatba kényszerült szakmai műhelyében, mind a *Gondolat* Kiadó által 1985–86-ban megrendelt és lektorált Lengyel András-féle összeállítás révén nem kis léptékű előlete is volt.

Azt pedig csak elhamarkodott, fésületlen, pontatlanul írásba rögzített előszóbeli fordulatnak kell tartsam, amit a szerkesztő Györfly Miklós mikrofonjába mondott, hogy ti. „Gáspár Zoltánnak még a nevét sem lehetett leírni nemcsak a Révai-korszakban, hanem az Aczél-korszakban, sőt a Pozsgay-korszakban sem. Egészen addig, ameddig ez a kultúrpolitika össze nem omlott.” (— *168 óra* — 1990. szeptember 11. 36.sz. 19.) Egy dolog a Gáspár Zoltánt ért számos méltatlan rágalmozás, az elhallgatásig vivő megbélyegzés és a kötet fájdalmas kiadástörténete, sorsa, s más a szakmai és szellemi nyilvánosság. Hiszen — ha csupán az elmúlt tíz évet nézem — E. Fehér Pál, Huszár Tibor, Keresztényi Nándor, Lengyel András, Nagy Csaba, Tverdota György és Vezér Erzsébet tanulmányai és cikkei (hogy másokról ne is szóljak) azért mégis csak megtörték ezt a fájdalmas hallgatást.

Mindezt pusztán a folyóirat (az *ItK*) filológiai tradícióihoz és a tényekhez való köteles hűség iratja le velem. Az elsődleges vélemény természetesen az örömé: végre Gáspár Zoltán-kötet került a magyar olvasó asztalára. A XX. századi eszme- és irodalomtörténetírás szempontjából is értékes kihívásként.

KLÁRA ERDEI: AUF DEM WEGE ZU SICH SELBST: DIE MEDITATION IM 16. JAHRHUNDERT

Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung. In Kommission bei Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1990. 285 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd.8.)

Magatartásforma vagy irodalmi műfaj? Alapvető emberi mentalitástípus vagy konkrét formai ismérvekkel is jellemezhető írásmű? Ezek lehetnek a legelső kérdések, amelyek a *meditáció* fogalmával kapcsolatban felmerülhetnek. E bonyolultnak tűnő, jogos kérdés azonban leegyszerűsödik, ha elkülönítjük a szó tágabb és szűkebb jelentéskörét. Tágabb értelemben az introvertált magatartás, a kontemplatív életvitel, a szellemi élmények önelvű, belső átélése lehet a meditáció ismertetőjegye, ez pedig már az ókori keleti filozófiákban fontos szerepet játszott. Amikor azonban ez a meditatív mentalitás írásművekben jelenik meg, akkor az irodalomnak válik témájává és műfajává is. Az átlagosnál azonban nehezebben körülhatárolható műfajává, mert karakterisztikus vonásai nem stílusából, szerkezetéből, formájából, hanem a benne jelentkező attitűdből, írói magatartásból erednek. Fontos kérdés tehát: sikerült-e a meditációról szóló könyv szerzőjének a vizsgált fogalmat úgy meghatározni, hogy az konkrét jellemzőivel legyen megragadható, az európai irodalomnak egy műfajaként legyen felfogható, s egy szűkebb időszakban fontos szerepet játszó írásművek összességéként legyen értelmezhető?

Erdei Klára számos bevezető megjegyzés után érkezik el oda, hogy pontos definíciót nyújtson vizsgált témájáról. Szerinte a meditáció az egyéni, intenzív lelki életnek, kegyességnek (Frömmigkeit) egy fázisa, írásos formájában pedig vallásos irodalmi műfaj, az akarat, értelem és érzelm által vezérelt reflexió, amely az ismeretből kiindulva gyakran az önismeretre irányul (47.).

E definíciónak fontos eleme, hogy hangsúlyozza a meditatív magatartás és annak írásos formája közötti különbséget, s így

már magától értetődik, hogy a szerző csakis az utóbbit tekinti a továbbiakban vizsgálndónak. Az erősebb szűkítés is indokolt és világos: a meditáció önismeretre irányul, s több tényező mozgósítása szükséges hozzá. Ezt legfeljebb azzal egészíthetnénk ki, hogy az akarat, érzelm és értelem többnyire egyidejű, bár természetesen nem egyenlő súlyú jelenléte koncentrálódik a meditációban. Erdei Klárával egyetértve, a műfaj fontos formai ismérvének látjuk, hogy a benne foglalt gondolatvezetés valamely bibliai textusból indul ki az esetek többségében, majd pedig lírai és didaktikus elemeket egyaránt magába olvaszt. Más kérdés, hogy mindez sokféle irodalmi formában (vers vagy próza, monológ vagy dialógus, vízió vagy fohász) jelenhet meg, így a definíció többet, azaz még pontosabban kontúrozott fogalmat nem adhatott. Nem akarjuk azt mondani, hogy egy árnyaltabb és egyértelműbb meditáció-értelmezés nem alakítható ki majd a jövőben, ehhez azonban csakis konkrét vizsgálatok vezethetnek el, olyanok, amelyeket Erdei Klára jelen könyvében bőven találunk.

Ezzel máris a kötet másik nagy érdemét említettük. Az Augustinusszal kezdődő, s a monasztikus rendek körében folytatódó középkori meditációs gyakorlatot Erdei Klára csak fő vonalaiban, de az eddigi nemzetközi szakirodalom széles körű ismeretében tekinti át. Így fő vonalaiban előttünk áll a meditáció középkori fejlődése, amelynek fő állomásai: Szent Bonaventura, Hugo de Sancto Victore, Clairvaux-i Szent Bernát, Canterbury Anselm, Johannes Fécamp, Guido de Saint Romain ilyen jellegű művei. Joggal szemléli a szerző a 15. századot a meditáció első virágkoraként: Spanyolországban az alumbrados-mozgalom, Itáliában a „devotio moderna”, majd pedig az asketikus

élet megújítója, Girolamo Savonarola meditációi jelzik a késő-középkori vallásosság kérdőjeleit, kételyeit, az üdvözülést illető bizonytalanságait. Ennek a szellemiségnek a lezárója Juan Valdés, a nápolyi erasmista kör alapítója, akinek meditációi éppúgy tükrözik a középkor alkonyának vallásos krízisét, mint a reformáció közeledését. Az ő művének bemutatásával zárja Erdei Klára a műfaj középkori történetének áttekintését.

E bevezető-előkészítő fejezet után a könyv további két nagy fejezetben elemzi a műfaj funkcióját a vallásos-önlelemző eszmélkedés terén. Igen ötletes és találó a két fejezetcím. Az első: *Válasz a krízisre: a reformációk*, a második: *A válasz krízise*. Ha van is e címekben némi leegyszerűsítés, az áttekinthetőséget jól szolgálják. A szerző — miként azt a nemzetközi szakirodalom nagyobb része is teszi — a 16. századi vallási élet és gondolkodás nagy megújítói közt Luther, Kálvin és Loyola Ignác egyéniségét tartja számon, az általuk írt elmélkedő jellegű műveket elemzi behatóan. Valóban ők hárman adtak a felmerülő kérdésekre olyan válaszokat, amelyek évszázadokra meghatározták az európai kereszténység egy-egy nagyobb csoportjának mentalitását. Az utánuk következő korszakot, azaz a 16. század végét ugyancsak indokoltan lehet a „válaszok válságának” nevezni, az akkori nemzedék dilemmája épp az volt, hogy tudnak-e az elődök által kijelölt utakon haladni, össze lehet-e egyeztetni az elmélyültebb lelki életet az intézmények és felekezetek újraerősödésével a megmerevedésével. Nyilvánvaló, hogy ekkoriban a meditáció műfaja is, funkciója is változásokon ment át, hiszen a három nagy vallásújító objektívebb, harmonikusabb, optimistább felfogásához képest a század végén több teret kapott a szubjektivitás, a szenzibilitás, a fantázia. Ebből az Arnold Hauser által is meggyőzően fejtegetett tételből kiindulva Erdei Klára részletesen elemzi a kálvinista, a katolikus, majd végül a lutheránus meditációkat is igen bő idézetanyaggal illusztrálva rajzolja meg fejlődésvonalukat a 16. század második felében.

A kálvinista elmélkedések között természetesen kiemelt helyet kap *Théodore de Bèze* munkássága, zsoltárparafrázisai csakúgy, mint a hét bűnbánati psalmushoz írt prózai meditációi. Úgy hisszük, a nemzet-

közi szakirodalom is nyereségként könyvelheti majd el az itt összegzett megfigyeléseket: Bèze valóban irodalmi rangra emelte ezt a műfajt, retorikai figurákban bővelkedő stílusa esztétikai szempontból is magas színvonalat jelentett, művei ugyanakkor a kálvinizmus hittanát és életfelfogását is kiteljesítették, érzelmi motívumokkal erősen gazdagították.

A katolikus meditációkról szólva ugyancsak értékes és továbbgondolásra érdemes megfigyeléseket nyújt a szerző. A jezsuita meditáció valóban két szélsőséges típus, az aszkétikus és a misztikus elmélkedés pólusai között helyezhető el. Lényegesen megállapítás az is, hogy az *Exercitia spiritualia* és a nyomában járó devóció első rendben nem az önmegismerést, hanem az önlegyőzést szolgálja, szemben a kálvini szellemű elmélkedésekkel. S igaz továbbá az is, hogy a 16. század végi lelki krízis nem tévesztendő össze a dekadenciával, hanem inkább olyan „termékeny káosz” az, amely új utak keresésére ösztönözte a kor gondolkodóit és meditációszerzőit.

Egy rövid ismertetés keretei között nem lehet a terjedelmes értekezés valamennyi eredményét számbavenni, ezt majd nyilván megteszi a nemzetközi szakirodalom. Annyi azonban az elmondottak alapján is egyértelműen kimondható, hogy Erdei Klára könyve igen jelentős komparatív irodalomtörténeti munka, amely számos új eredményt hozott. Megfigyelései nem csupán a meditáció műfajára, de az egész 16. századi európai szellemi életre vonatkozóan is gazdagították eddigi ismereteinket. A meditációk ugyanis visszatükrözték a 16. század főbb szellemi folyamatait, a reformatori tanok egyéni befogadását, az egyéni hitélmény kiformalódását is illusztrálták. Végző soron mindez a reneszánsz ember öntudatosodásának folyamata, az az út, amelyen a középkor végi kollektív vallásosságtól a modern kor individuális hitéig lehet eljutni. Ezért mondhatjuk, hogy az értekezés több is, mint „Gattungsbeschreibung”, hiszen az irodalomtörténészeknél kívül az eszmetörténet és egyháztörténet kutatói is hasznos új ismereteket és szempontokat nyerhetnek belőle. Kíváncsús lenne, hogy az ilyen irányú kutatások tovább folytatódjanak s a 17. századi meditációk is a mostanihoz hasonló részletességgel elemzést kapjanak.

A könyv jegyzetanyaga és bibliográfiája átlagon felüli gazdagságú. A meditációra vonatkozó soknyelvű könyvészet is bizonyítja, hogy a magyar kutató számára mily nagy segítséget jelent, ha az eszményi munkafeltételeket biztosító wolfenbütteli Herzog August Bibliothek-ben dolgozhat, ahol

igen korszerű apparátus segíti a kutatást, főként a nemzetközi szakirodalom áttekintését könnyítve meg ezzel. Külön is említendő értéke a kötetnek az a 28 kép, amely a szöveget illusztrálja, s jelentősen elősegíti a meditációk eszmei háttérének megértését.

Bitskey István

CSETRI LAJOS: EGYSÉG VAGY KÜLÖNBÖZŐSÉG?

Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Bp. 1990. Akadémiai K. 373 l. (Irodalomtudomány és kritika)

Fenyő István, Németh G. Béla és Tarnai Andor kötetei után a magyar irodalmi gondolkodás, az irodalomszemlélet történetének újabb fejezetét látja pontosabban, igazabban az olvasó. Csetri Lajos könyve több évtizedes fáradságtól, több fázisra osztódó, önmaga szüntelen korrigálásával gazdag kutatómunkának, értelmezési kísérletnek rendkívül becses dokumentuma. Nem túlzás, ha Szauder József és Bíró Ferenc monográfiái óta a magyar (késő-)felvilágosodás irodalmi tendenciáinak leginkább meggondolkodtató, legtöbb új szempontot hozó rajzának értékeljük. A következetes vonalvezetés éppen úgy erénye, mint az európai irodalmi kitekintés; a bár oly jelentéktelennek tetsző, de egy adott összefüggésben fontossághoz jutó tény feltárása éppen úgy módszerei közé tartozik, mint az elődök, kortársak nézeteivel való szüntelen szembesülés; ha szükségesnek mutatkozik, tapintatos helyesbítés, az új hangsúlyok határozott kijelölése. Csetri etikus tudósi magatartása vitastílusában példamutató, mindazokat a „perzekutor-esztétiká”-nak bélyegzett kritikusai („kéregkritikai”) jellemzőket tagadja, amelyek olykor még egy Kazinczynak, Kölcseynek és Bajzának kritikusai hitelét is csorbítják. S teszi ezt szüntelen egyezésben és szüntelen ellenkezésben egykori „kazinczyánus” (?) önmagával, mintegy a szövegértelmezés, a „szoros olvasás” nyomán megvilágosodó olvasó gondolati teljesítményének histórikumát is fölvezetve.

Csetri Lajos – teljes joggal – Toldy Ferencel és Kölcseynek a „borzasztólag szép” Kazinczy-pályát méltató beszédével eredezteti a magyar irodalomtudomány ka-

zinczyánus hajlandóságát, Váczy, Czeizel János, Horváth János, majd Szauder József idevonatkozó írásait patikamérlegre téve, s az ellentábor túlzásait, például Németh Lászlónak nem *A tekintélyes ifjú* című, bizonyos tekintetben önarcképjellegű tanulmányát, hanem mindenekelőtt Berzsenyi-monográfiáját, a *Kisebbségben* író- és magyarságtipológiáját idézve, vitatva. Kazinczyánusnak minősíti ama irodalomtudományi hagyományt, amely Kazinczy ortológus-neológus osztályozását elfogadva, Kazinczy ellenfeleit a maradiságban, a feudális osztálytudat provincializmusában marasztalta el, és a nyelvújítás kimenetelében a Kazinczy-elvek győzedelmét láttatta. Továbbá Kazinczyhoz mérte, és hozzá képest minősítette a korszak irodalmát, nem vetve elég súlyt arra a kétségtelen tényre, hogy Kazinczy – mi tagadás – elfogult kritikus, olykor a merev klasszicizmus értékrendszerétől vezetett értékelő volt, akit sorra hagytak el hívei, és aki szinte rákényszerült arra, hogy békét és kiegyenlítést hozzon nevezetes szintetizáló értekezésével.

A lelkiismeretfurdalás okozta bűntudat azonban talán mégsem elég magyarázat a közeletbe éppen kilépett Kölcsey és a saját romantikájából is hátráló Toldy „kazinczyánizmus”-ára, s a népnemzeti irány megsabta XIX. századi magyar irodalomtudomány, majd a pozitívizmus kazinczyánus gesztusai is minden bizonnyal többek egy tekintélyelvű, normatív szabályozott irodalomszemlélet önmagát igazoló módszerénél. Mint ahogy Szauder Józsefnek tanulmányai ugyan a hagyományos nézeteket fejlesztik (sok adattal, újszerűen) tovább, de semmiképpen sem róhatók szám-

lájára, hogy egy eleve elfogult, prekoncepcióktól terhelt irodalomtudományi tradíció korszerűsítései lennének. Sőt, Csetri Lajosnak például az *Irodalom és felvilágosodás* című kötetben közölt (a szerzővel ellentétben még ma is majdnem minden vonatkozásban helytállónak, de legalább is rendkívül tanulságosnak érzett) tanulmánya is legfeljebb oly mértékben „kazinczyánus”, hogy kétségen kívülnek hiszi Kazinczy és a Kazinczy-típusú nyelvújítás érdemeit, talán még feltétlen szükségességét is. E vélekedésben támogatta az a mű, nevezetesen H. Beckeré, amely a cseh és a magyar nyelvújítás párhuzamait szemléletesen demonstrálta, s utólag igazolta Richard Pražák több — kiváló — tanulmánya, amely viszont a kelet-közép-európai nyelvújítások karakterizálásának feladatára vállalkozott. Annyit feltétlenül el kell fogadnunk Csetri Lajos (ön)kritikájából, hogy nem Kazinczy szemszögéből kell felmérnünk a nyelvújítás, az irodalmi nyelvi megújulás korszakának irányait, s még csak nem is az új ortológia XIX. század végi minősítéseit kell alapul vennünk, hanem a Kazinczy-levelezést *egyik* forrásként újraolvasva, végig kell mennünk a korszak *valamennyi* idevonatkozó alkotásán. Ebbe az irányba tett fontos lépést Éder Zoltán, s erre vállalkozott lényegében Csetri Lajos. Eredményei úgy szemlélhetők a leginkább, hogy körvonalazta, miként nem Kazinczy volt neológus, hanem szinte mindenki a maga módján neológus volt; nem Kazinczy képviselte a legkorszerűbbnek minősíthető esztétikai, irodalmi nyelvre vonatkozó álláspontot, hanem sok tekintetben a magát tudatlannak álcázó Berzsenyi is megelőzte; nem feltétlenül haladás és provincializmus harcaként kell látnunk Kazinczy küzdelmeit Debrecennel, írótársaival, később tanítványaival, hanem kétféle, többnyire egy irányba tartó, máskor különféle tájékozódások, egyoldalúságok összezsapásait vehetjük szemügyre.

Csetri Lajos általában meggyőző igazáról, Kazinczy-level elemzései, Kazinczy-kritika magyarázatai helyenként bravúrosak, mindig szellemesek, s ami még több, a német irodalmi nyelvi harc részleteinek alapos ismeretéről tanúskodnak (még Thienemann Tivadarnak a maga korában igen jó és friss szemléletű művét is messze meghaladó módon). Ugyanakkor a könyv kéziratossá változtatásához képest is finomult Csetri

Lajos ítélete, némileg tompítva Kazinczy gyarló vonásainak (hiúságának) bírálatát, és irányzat-minősítést is módosította. A „preromantikus” hullámok helyett már romantikusakat olvashatunk, s ez egyfelől leszámolás a maga idejében szellemesnek ható (Van Tieghem és Szerb Antal által favorizált) terminussal, másfelől a felvilágosodás korszerűbb értelmezése felé mutat. Ugyanis az érzékenység nem ellentéte a racionalista ihletésű ész-elvnek, s így a felvilágosodás stílusai nem aszerint osztályozandók és értékelendők, milyen mértékben találhatók meg bennük a romantikát előlegező valamely jelenség. (Attól, hogy Vörösmarty Kazinczy egyik fordításában is rátalálhatott a Csongor névre, még nem lesz a romantika előkészítője Széphalom mestere — mondhatjuk némi iróniával.)

Az azonban változatlanul rejtély, hogy miért sülyedhetett a magyar irodalomtudomány a kazinczyánizmus bocsánatának bűnébe; mi nyugózhatta másfél század iskoláit, értekezőit, irodalmárait, hogy túlnyomó többségükben munkásságukkal Kazinczy igaza mellett szavazzanak. Tegyük hozzá, hogy Erdélyi János széphalmi ütleírásától Petőfi Sándor nagyhatású verséig, Adytól Radnótiig, Babitstól Juhász Gyuláig költőink szintén hódoltak Kazinczy szellemének, Petőfi „hiperbolákkal” teljes versében szentként, Atlaszként jelenik meg a nemzet-hálátalanság sújtotta költő, aki egymaga (!) tartotta fél századon át vállán a magyar nyelv ügyét. A magam részeséről egyetlen érvelt tudok felhozni: s ez Kazinczy életpályájában található, pontosabban szólva a 2387 napi fogságban. Igen, de Szentjóni Szabó a börtönben halt meg, Verseghy egy évvel többet ült; csak hogy Kazinczy képes volt arra, hogy tárgyasítsa, egy visszafogottságában, epikus hitében szenvedélymentes napló oldalaira rajzolja rá életének 1794 tele és 1802 közé eső szakaszát. Valaminő csöndes, kevésbé látványos, tényszerű fejlődésregény bontakozik ki, egy írói (igen, művészi, Winckelmann olvasásától felragyogó) magatartás bontakozik ki a *Fogságom naplójában*. S ha létezik, mert létezik, immanens poétika, akkor a dokumentumregénynek is beillő alkotásba bele van rejtve az a Winckelmann megrajzolta magatartás, amelynek az *edle Einfalt* és a *stille Grösse* a jellemzője (vagy Goethét idézve: „Von der Gewalt, die al-

le Wesen bindet, befreit der Mensch sich, der sich überwindet"). Ennek a tartásnak hiányát róta föl Kazinczy a magyar Coignard abbénak, Versegheynek, és lehetséges, hogy a hedonista pap látványos kompromisszumainak ellenzése is vezette kritikájában. Nemcsak a németül publikált recenzióban, hanem olyan megjegyzésben is, amely szerint a poétának a fentebb szépről kell énekelnie, nem pedig Örzsikék körül forognia. Ehhez egyetlen apró megjegyzésem volna. Kazinczynak több németül megjelentetett művét Romy Károly György lektorálta nyelvileg, s a jövőben utána kell mennünk annak, hogy egy-egy jelző vagy fordulat mennyiben hív fordítás, mennyiben Romy módosításának következménye (Kazinczy Berzeviczy-ismertetését alaposan átformálta Romy!) A *Fogságom naplójáról* viszont már Petőfi is tudhatott — Kazinczy Gábor révén.

Kazinczy irodalomszemléletével kapcsolatban Csetri Lajos számos újszerű megállapítást tesz, s ismét azt hangsúlyozzuk, hogy nála hitelesebben eddig aligha szóltak kedves poétánk esztétikai felfogásáról, poétikájáról, verstani nézeteiről. Talán egy kicsit módosítana az összképen, ha Kazinczy képzőművészeti gondolkodását is bevonta volna a problémakörbe; ebben a tárgykörben Csátkai Endre és Szauder József, valamint magam is a vitát mindenesetre megérdemlő dolgozatokat tettünk közzé. Ugyanis Kazinczy képzőművészeti tájékozódásában kiegyensúlyozódik az „iskolás” és a „korszerű” elem, félreérthetetlen gesztusai a neoklasszicizmus (Canova, Ferenczy István) iránt epigrammáinak szellemét is dézik, ám szakítása a németalföldi művészet csodálatával és csodálóiával kapcsolatos a finomkodó-kellemkedő stílusba áttért *Eszeléssel* és germanizáló-grecizáló nyelvhasználatával eluralkodásával. Emellett figyelemre méltó Kazinczy világirodalmi kitekintése, még akkor is, ha Kölcsey megjegyzése elfogadható: a széphalmi poéta tolmácsolásában jórészt egyszerű lett megannyi világirodalmi jelenség. Csetri finom megállapításai Kazinczy nézeteinek hol Moesch Lukácsig visszanyúló eredetéről, hol (megépően) modern tájékozódásáról (valószínűleg ő írta le először a magyar irodalomban, még ha kérdés formájában is, Novalis nevét) jelzik, hol vannak Kazinczy befodóképességének határai. Teljesen igaz a

van abban, hogy Kisfaludy Sándorral való vitájában nem az európaiság és a provincializmus, nemesi önelégültség csapott össze, viszont abban az utókor igazolta Kazinczyt, hogy a két Himfy-kötet egésze fárasztó, egyhangú, a sok részletszépesség ellenére s a kimódolt kötetkompozíció tényét sem tagadva túlméretezett. S az sem akármilyen érdem, hogy Kazinczy és nyomában Kölcsey a szerb népköltészetben világirodalmi tényről látott. Nemcsak Goethe, hanem a folklórban elfogadható tekintély, Jacob Grimm, illetve a költészetben (találomra tallózva a nevek között) Mérimée, Puskin és Mickiewicz lesz rajongója a maguk művészete javára félreértelmezett szerb népi poézisnak. S hogy Kazinczy (és egy ideig) Kölcsey — Zrínyit kivéve — lebecsülte a magyar költői múltat, ezzel egyrészt szembenáll Kölcsey és Kazinczy alapos irodalmi múltismerete (Kölcseyé a Lugossy kódexről, Kazinczynak Csetri által is emlegetett kiadása, illetve előszava Romy *Monumenta Hungaricájához*), másrészt megfontolandó, hogy Goethe a német népet is egy ízben *daltalannak* minősítette a sokrétűen megismert szláv (szerb és szlovák) dalkincset értékelve. S itt egy keveset emlegetett mozzanatra szeretnék rámutatni. Arra, amit Csetri Lajos is hangsúllyal említ: Kazinczy nem volt ellensége a nép- és népies költészetnek. Csokonainál is a műnépdal felé mutató jelenségeket értékelte. Ehhez hozzátenném, hogy maga is jegyzett föl magyar és szlovák (!) népdalt, Pálóczi Horváthot pedig egyenesen buzdította a gyűjtésre. Igaza van Csetri Lajosnak, hogy az iskolás poétikák hagyománya a genera dicendi olykor merev (Kölcsey kritikáiban egyenesen látványosan doktriner) érvényesítése. De műfaj és tónus egymáshoz illesztésének problémáival még Goethe is vívódott, Eckermann-nal folytatott egyik beszélgetésében *Napló* című versének versformája és tárgya közötti összefüggésről szólt. S ez rokon (ha távoli rokon) Kazinczy egyik levélbeli megjegyzésével, amely Goethe római elégiájának disztichonjában megengedhetőnek tartja a szerelem misztériuma pittoreszk részleteinek kiéneklését, míg a „szerelem árbocfájá”-nak emlegetése Kisfaludy Sándor Himfy-strófájában megrovandónak minősül.

Más kérdést vet föl Kazinczy kedvelt műfajai közül a poétai episztola. Ami Ka-

zinczy számára oly fontos volt, hogy — mint erre Csetri Lajos rámutat — még Kölcsey Ferenc Berzsenyiről szerzett recenziójával kapcsolatban is szóvá tette az idevonatkozó elmarasztalást, az a romantikus nemzedék szemléletében már nem bizonyult értéknek. Valóban, a francia (meg az orosz és a lengyel) klasszicizmus divatos-didaktikus műfaja Kazinczynál (és Berzsenyinél, majd Ungvárnémeti Tóth Lászlónál) erősen megkésett jelenségnek tetszene, ha egyrészt a Kazinczy és Berzsenyi kialakította (bár Horatiusra támaszkodó) változat nem képviselne valódi költői értéket, másrészt, ha az 1840-es esztendőben nem kisebb jelentőségű poéta kölcsönözne számára új tartalmat, variabilitását igazolva, mint Petőfi Sándor (A XIX. század második felében Eminescu a költői levél didaksziszt késő-romantikus látomással dúsítja föl, majd Ady Endre, igaz, csak „levél-félét” küldve Móricz Zsigmondnak, visszatér a páros rímű tizenkettesekhez). Így, ami korszerűtlennek hat az 1810-es években a saját romantikája építéséért küzdő Kölcseynek, az időmértékes és szótagszámláló versben egyaránt kiváló lehetőséget biztosít Petőfinak (természetesen jambusokban is) egy műfaj újjáélesztésére, korszerűsítésére. Ezzel egyben a „korszerűség” fogalmának relativitására is szeretnék utalni. Csetri Lajos szívesen él ezzel a terminussal. Szemét a kortárs európai jelenségekre veti (joggal), és Kazinczy, Kölcsey, Kisfaludy Sándor, Szemere Pál, Berzsenyi és mások elméleti teljesítményeit a XIX. század európai (neo)klasszicista és romantikus tendenciáival veti egybe. Itt csupán azt említem meg, hogy a magyarra több tekintetben összehasonlítható irodalmakban (például az oroszban és olykor a lengyelben is) Goethe és Schiller nem egyszer romantikusként jelenik meg (ilyen nézete Coleridge-nak is vannak). A közvetítő Mme de Staël, aki a német irodalom egészéről sugallt ilyenfajta képet az oroszoknak és általában a lengyeleknek. Hogy Kazinczy a mesternek tekintett Goethétől a pindarizálóként felfogott szabad verseket fordította (*Prometheus, Ganymed*), abban a mitológiai téma mellett a Göttingából érkező és Rumi Károly György meg mások révén Kazinczyhoz közvetlenül elérő antikvitás-értelmezés is szerepet játszott, amely a Sturm und Drang-korszak lázadó attitűdjére nem tekintve a himnikus óda egy

változatát láttatta Goethe szelet vető és vihart arató kísérletében.

Korszerűség és iskolás felfogás nehezen választható szét például a végzetdráma megítélésében. A német földről elindult, Ausztriában is jelentkező, majd a magyar irodalomban elsősorban fordításokkal és néhány „eredeti” alkotással „névjegyét” leadó drámatípus magyar népszerűsítéséhez Döbrentei Gábor *Vétek' súlya* fordításával hozzájárult. Döbrentei a rá jellemző jó érzékkel figyelt föl Müllner végzetdrámájára, mint a német nyelvterület divatos (korszerű?) jelenségére. Kazinczy hallgatása a műfaj ellenzését jelenti, mivel sem az általa becsült Schiller *Messzinai arájának*, sem az antikok fátumfelfogásának nem felel meg az a sorsértelmezés, amely Müllner (és mások, pl. Grillparzer) színművéből kiolvasható. Kazinczy egy régebbi, minden bizonnyal klasszicista-antikizáló nézetrendszer jegyében idegenkedik, viszont Kölcsey és még inkább Vörösnartay majd Shakespeare-t szegezi szembe a végzettragédiával. Természetesen nem arról van szó, hogy Kazinczy megsejtette a magyar (és az európai) drámafelfogások holnapját, pusztán arról, hogy esetleg még egy iskolásabb felfogás aljáról történő elutasítás is válhat „korszerű”-vé egy-két generáció múltán egy újabb esztétika fényében. Viszont Csetri Lajosnak tökéletesen igaza van abban, hogy igazságot szolgáltat Döbrentei Gábornak, akire jó ideig a *Bánk bálna* kapcsolatos értetlenség, illetve a Kazinczyval történt szakítás vetett árnyat. A monográfia Döbrentei-fejezete szemléletesen mutatja be Döbrentei kompilációinak tartalmas, a jövőt ígérő elemeit, joggal kételkedik a részben Kazinczy, részben Bajzáék festette Döbrentei-kép 100% -os igazságában, és a Döbrentei — Kölcsey viszonyról még Szauder után is van mondanivalója. Különösen figyelemre méltó az a pontosság, amellyel kijelöli Kazinczy és Döbrentei nyelvújítási elképzeléseinek határait: „a nyelv megújítását, az egyes konkrét nyelvújítási aktusokat nála csak a zseni ihlettevékenységében megszűrőleg organikus műalkotásban megvalósuló gondolat-szó egység igazolhatja, s ez is csak az objektív nyelvi szellem történetileg bontakozó törvényszerűségeinek szemmel tartásával és követésével; nem a műtől független nyelvi stilisztika egyetemesnek tekintett humanista mediációs rendszerben

megvalósult ideálja alapján, s nem a nemzeti nyelv törvényszerűségeit sértően.”

Azért idéztem kicsit hosszabban Csetri Lajost, hogy némileg zsúfoltnak, ám a gondolatgazdagságtól tömöttek minősíthető stílusát, előadásának természetét érzékeltessem. Az idézetben nemcsak Döbrenteit értékeli a szerző, hanem visszaütal arra is, amit már egyszer, korábban, Kazinczyval kapcsolatban, elmondott. Így válik világossá, mi az, amiben Döbrentei más, ezzel a szinte „szimultán” előadással könnyíti meg Csetri Lajos az olvasónak összehasonlítása igazságtartalmának ellenőrzését. S egyben igazolja, miért kellett szükségszerűen az utaknak elválniok, a személyes hiúságnak és megbántottságnak — mondjuk így, némi túlzással — „világnézeti” alapjuk volt.

További, igen rokonszenves vonása a tudós Csetrinek, hogy amit az elődök, a pályatársak egyszer úgy irtak meg, hogy azzal szinte maradéktalanul egyetért, nem ismétli meg, hanem lábjegyzetben megadva a bibliográfiai adatokat, a pályatárs tanulmányához utasítja az olvasót. Pápay Sámuel esetében Margócsy István értekezését ajánlja, Kazinczy dramaturgiai felfogását illetően Solt Andor monográfiáját. Solt Andornak kiváló monográfiája valóban kijelölte a magyar dramaturgiai gondolkodás jellemző sajátosságait, és forrás-feltárásai is szinte kivétel nélkül helytállóak. Kiegészítésképpen azt hadd mondjam el, hogy Kerényi Ferenc monográfiájában (*A régi magyar színpadon*), valamint több tanulmányában, adatközlésében módosította az összképet, elsősorban a színházi üzem, azaz a gyakorlat és a közönségzociológia felől tekintve a színházi gondolkodást, másodsorban a „színházi-típus” fogalmát tette használhatóvá azáltal, hogy egy adott korszak színházi műsorát rétegezte. Ennek következménye jelenik meg a Színháztörténeti kézikönyv első kötetében főleg Kerényi Ferenc és Bécsy Tamás fejezeteiben. Mint-hogy ez a mű akkor készült, amikor Csetri Lajos monográfiája már a nyomdában volt, így ennek eredményeit aligha lenne jogos számon kérnem. S igazán nem filológusi hiúság vezet, amikor halkan megemlítem, hogy a *Színháztudományi Szemle* című folyóiratban két tanulmányt tettem közzé Kazinczy Ferenc színházi-dramaturgiai nézeteiről és gyakorlatáról, az egyik egy elfelejtett Kazinczy-vígjáték (valójában át-

dolgozás ürügyén a Kazinczy — Kisfaludy Károly viszonyt igyekezett újragondolni. Igaz, ez túlmegy Csetri Lajos monográfiájának időhatárain.

S ha már a dramaturgiai gondolkodást említettem, volna még egy apró megjegyzésem. Horváth János *feltételezi*, miszerint Kőlcsey Ferenc bírálta volna, helytelenítette volna Katona József dramaturgiai tanulmányának egy, a gondolkodói magatartásra utaló kitételét (nem vette volna észre annak öniróniáját). Legfőbb érve, hogy Jeruzsálemi András korának (mint a tudatlanság korának) emlegetése a *Bánk bán* ismeretére vall, s így a megjegyzés és ez az utalás együtt Kőlcsey véleményét adná a *Bánk bán* szerzőjéről. Csetri Lajos egy apró fokkal határozottabban fogalmaz, mint Horváth János. A magam részéről a feltételezést jogosnak tartom, de kevésnek a bizonyítékot arra vonatkozólag, hogy Kőlcsey ismerte volna a *Bánk bánt* (s főleg hogy elítélte volna). Meglehet, hogy a kezébe került a *Tudományos Gyűjteménynek* az a kötete, amelyben Katona értekezése megjelent. Abban több minden volt, amivel egyet érthetett. Ehelyett egyetlen — önirónikus — passzusra reagált volna az „ügy” súlyához képest túlságos erőteljességgel? És önmagában mit bizonyít a II. Andrásra utaló kitétel? Ez igazolná a *Bánk bán* elolvasását? Nem érzem, hogy vissza kellene vonnom kijelentésemet, miszerint nincsen kétségbevonhatatlan bizonyíték arra, hogy Kőlcsey olvasta volna Katona József remekét...

A Döbrentei-fejezet mellett még két részt emelnék ki, mint a távlatosságot biztosító „szoros olvasás” dokumentumát. Az egyik Szemere Pálnak, a XIX. század első fele magyar irodalmi gondolkodása kétségtelenül legexcentrikusabb „irodalmára”-nak Kőlcseyvel vitatkozó írásáról készített elemzése, a másik Berzsenyi antirecenziójának bemutatása. Szemere műveltségének, romantikába hajló nézeteinek természetét azóta látjuk világosabban, amióta Szauder József (ez az eddig inkább szóban, tanítványi emlékezesekben méltatott, páratlanul invenciózus irodalomtörténész) a magyar romantika kezdeteit kezdte feltárni. Csetri Lajos tovább halad a Szauder történet útján, s jogosan emeli ki Szemere *Tudósításának* hatását Kőlcseyre; nem túloz, amikor Kőlcsey nemzetibe hajló pályafor-

dulatát is Szemerével hozza összefüggésbe, nevezetesen az 1817-es bírálatok és a *Nemzeti hagyományok* között létező szemléleti különbségekről szólva. A konklúzió is elfogadható: „... Szemere *Tudósításában* először jelentkezik magyar nyelven a herderi historicizmus és a korai német romantika nemzedékeinek történeti-tipológiai poétikáját nevelt történeti poétikai és történeti metrikai gondolkodás...” Szemere Pál Berzsenyi „műveinek értékelésében hasznosította” (ezúttal vitathatatlanul) korszerű érvrendszerét, és ezáltal a Kazinczyétól és a Kölcseyétől eltérő kritikus (beleérző) attitűdre is szép példát szolgáltatott.

Hogy Csetri Lajos Berzsenyi életművének jelen pillanatban legjobb szakértője, ezt kandidátusi disszertációjával, továbbá *Nem sokaság, hanem lélek* című monográfiájával és több tanulmányával, recenziójával kétségtelenné tette. Ennek a könyvének Berzsenyi-fejezete előző kutatásait összegzi, s az új elsősorban benne az, miképpen illeszti bele Berzsenyi esztétikai elképzeléseit a magyar irodalomszemlélet históriumába. Ezen belül körvonalazza Berzsenyi történelemszemléletének néhány sajátosságát, leválasztva az ódaköltőt a bornírt nemzeti önelégültség életérzéséről, ideológiájáról, közelebb hozva az államnacionalizmus ideájához. Társadalomeszményének példája az 1809-es, Kazinczyhoz küldött poétai episztolában található meg, itt finoman és helyesen korigálja az én korábbi, egyoldalú magyarázatomat. Ez azonban csak a kiindulópont, amelytől távolodva kerül sor a Kazinczyhoz egyre ambivalensebbé váló viszony értelmezésére (a leveleken keresztül), majd az *Antirecenziók* értékelésére,

illetve más Berzsenyi-tanulmányok (*A versformákról*) „szoros olvasás”-ára. Csetri Lajos — mint könyvében végig — ezúttal is kiegyensúlyozott álláspontot tesz tanúbizonyságot, nem hallgatja el, hogy Berzsenyi olykor „kazinczyánus”, máskor a neoklasszicizmusnak a romantikával érintkező terepére tér; ám Vörösmarty műveire való viszonya mutatja, meddig jutott-juthatott el.

A rövid zárszó főhajtás Szauder József előtt; az egység és különbözőség fogalmainak az adott korban játszott szerepét vizsgálva. Itt írja le Csetri Lajos, hogy bár vitázik a Kazinczy szereplésének egyoldalú értékelését képviselő személyekkel, nézetekkel, mégis Kazinczyról esik a legtöbbet szó. Az érte való lelkesedés, majd a vele való szakítás fejlődésütemében kristályosodnak ki a kazinczyánus és anti-kazinczyánus elképzelések, az ő szüntelenül lelkesedő-megsértődő-ösztönző szerepét lehet az eddigiek-nél józanabbul látni, másképpen értékelni, csak éppen jelentőségét nem lehet alábecsülni; „a kor irodalmi színvonalát hatalmasan megemelő, de az európai korszerűség igényeinek már kevésbé megfelelő központi alak” — hangzik a summázat. S a recenzió: Csetri Lajos ötletgazdag, kiegyensúlyozott, európai látókörű monográfiája egy sokat és olykor egyoldalúan minősített korszak újszerű rajzát adja, irodalomtörténet-írásunk kiemelkedően fontos darabja ez a mű; vitastílus példamutató, értelmezései mindig meggondolkodtatóak, tanulságosak. A magam részéről kézikönyvként fogom használni.

Fried István

BÜKY LÁSZLÓ: KÉPALKOTÁS ÉS KÉPRENDSZER FÜST MILÁN ÉS KARINTHY FRIGYES KÖLTŐI NYELVÉBEN

Bp. 1989. Akadémiai K. 233 l.

Tudományágak határterületein kényes a járás: több oldalról is figyelhetik a lépéseket. A szemekben ennek során ott leselkedhet a szakterületet félő gyanakvás — ott készülődhetnek a segítségnyújtásért hálás öröm felvillanásai is. Aki ilyen tájakra indul, az éppúgy föl lehet készülve az interdiszciplinaritásért kijáró elismerésre, mint

annak veszélyére, hogy tevékenységéért a szakszerűtlenség bélyegét fogják majd rástni.

Büky László döntően nyelvészeti-stilisztikai eszközökkel közelít írói életművekhez — pontosabban szólva: Füst Milán nem nagy terjedelmű, ám annál érdekesebb lírai terméséhez. (Karinthyra vonatkozó vizs-

gálódásai ugyanis inkább csak viszonyítási pontokat kívánnak nyújtani: „kontrollgyűség”-nek használja az ő költői természetét, a jellegzetesnek, egyéninek mondható jegyek jobb észrevételéhez.) Bizonyára elismerést érdemel, hogy az ellentétes irányú figyelem nem zavarja meg járását: nem „áll be” támadásra vagy védekezésre, hanem csöndesen, módszeresen megy azon az úton, amelyet kijelölt maga elé.

Világos logikáján, következetes gondolatépítésre való készségén túl szakmai föl-készültsége is bátorítást adhatott számára ennek a magatartásnak a kialakításához. Lépéseinek lassú egymásutánjában biztonságot adhat számára az is, hogy a nyelvtudomány régiebb és újabb művelőinek munkáin túl láthatóan ismeri a tárgyával kapcsolatos irodalomtörténeti anyagot is, nem zárkózik el teljesen még a művésztélektan írásai elől sem.

Az irodalomtudomány műelméleti ágában ugyanakkor már hiányosabbnak mutatkozik a tájékozottsága, s föltehetően jórészt ennek a számlájára írandó, hogy útja végén igazában szerény végeredményt tud csak felmutatni.

Büky László láthatólag annak a felfogásnak a talaján végzi vizsgálódásait, melynek alapjait az antikvitás retorikai-stilisztikai iskolái rakták le, a századeleji orosz formalistáknál és követőiknél azonban komoly mértékben meg tudott újulni. Eszerint a nyelvben sűrűn fordulnak elő olyan szókapcsolatok, amelyek az idők folyamán kisebb vagy nagyobb mértékben hagyományossá merevültek, ugyanakkor viszont — ritkábban, leginkább a költészet alkotásaiban — olyanok is mindigre feltűnnek, amelyek eltérnek ezektől, s a maguk szokatlanságával, értelmezhetőségük bizonytalanságaival magukra tudják vonni a figyelmet. Másszóval „stilisztikai hatást” tudnak kelteni: ki tudnak zökken-teni a szöveg befogadásának — vagy esetleg éppen a mindennapos életvitelnek is — az automatizmusából. („A Füst Milán-i költői nyelv képalakításának és képrendszerének vizsgálatában ezeket a megszokott kapcsolatokat kizökkentő új kapcsolatokat és rendszerüket kívánja föltárni jelen dolgozat” — írja maga a szerző. 14.)

Ennek a felfogásnak a *részleges* jogosságát nem is lehet elvitatni.

Megfigyeléseiből kiindulva Büky László

fontos, valamilyen mértékben az egész írói szemléletmódra jellemző szavakként emeli ki a vizsgált életmű „lélek”, „mély”, „köd”, „sötét”, „zöld” és „örvény” szavait, ezek különböző származékaival együtt — mindeképpen indokoltan. (Egy fokkal kevesebb érv szól az önállónak tekintett „tölcsér” és a „fut” kiemelése mellett.) Gondos szemrevételezéseket követően mutat rá arra, hogy ezek a szavak nemcsak hogy gyakoriak Füstnél, hanem feltűnően sok jelentésváltozatban, amellet egyarástól eltérő jelentéshálózatokban, „kapcsolatmezőkben” fordulnak nála elő. (Pl.: „A *mély* főnév használatának áttekintésénél a fentiek alapján természetesen adódik a következők: Füst Milán azon szóképei, amelyek e főnévvel kapcsolatosak, három forrásból kapják stílusértéküket. Először a stílmák helyi értékéből, másodjára a szövegművek közötti összeggződés hatásából, harmadszor a századvég-századelő magyar- és világirodalmának hasonló képeihez való rokoníthatóságából.”)

Eredményeiről könyvében pontos kimutatásokat is készít. (Pl.: „Karinthy Frigyes költői nyelvében a *lélek* főnév mennyisége alig fele a Füst Milán-iénak, a különbség különösen a *lélek* 3-hoz tartozó jelentésárnyalatok előfordulásainak számaiból adódik. A jelentések és -árnyalatok szűkebb sávjához tartozó stílmák helyi értékeiben Karinthy-nál csupán néhány azonos helyzet mutatkozik.”)

Ami ugyanakkor sajnálatosnak mondható — legalábbis az irodalomtörténész szempontjából — az az a körülmény, hogy miközben a szokatlant, az egyénit keresi, meglehetősen beszűkíti vizsgálódásait, és csak egy alapjában igen egyszerű, illetve leegyszerűsített szemlélt feladatteljesítésnek kutatja a különböző változatait. A könyvben foglaltak szerint ugyanis a nyelvi jelek — melyeknek stilisztikai értéke után a szerző nyomoz — elsődlegesen „a valóság ábrázolására”, „leképezésére” hivatottak (7., 12., 14., 213.), és nagyjából ennek a feladatnak a teljesítése adja a nyelvi műalkotások „tartalmát”, („tartalmi oldal”-át). Ehhez az objektívnek minősülő mozzanathoz társulhat azután szubjektívként az, ami az ábrázolásnak a mikéntjében jelenik meg, aminek pedig a szóképek adják a legfőbb tényezőit. Ez a felfogás azonban — mely sem a költői művek gyakori láto-

másosságával, sem ezek közvetlen kifejező erejével, gondolatmegformáló képességével vagy cselekvő-felszólító arculatával nem vet érdemleges számot, elmerevíti a vizsgálódásokat. (Büky László pedig nem siet könyvében előrebocsátani, hogy esetleg maga is tudatában van a maga-választotta korlátok szűkösségének.) Hogy az értekezés így sem lesz olvasóinak bevalótlanul ígértekkel az adósává, azt azután nem utolsósorban annak köszönheti, hogy ígéreteit tekintve valójában meglepően szerény a szerző. Az a — mindössze két lap terjedelmű — fejezet ugyanis, amelyik „A dolgozat célja, forrásanyaga és elrendezése” címet viseli, mindjárt az utóbbiaknak a tárgyalásával kezdődik, és így is zárul.

Ami persze magyarázható ugyan, mégsem egészen indokolt, hiszen az elvégzett igen jelentős munkának semmiképpen sem hiányozhatott a célja. Legföljebb elmaradt annak kellő tudatosítása. Hogy amit korábban *nagyjából* tudtunk Füst egyéni veretű lírájáról, azt *pontosítja* a maga gondos rendszerezésével Büky László.

Legtöbbször meggyőzően.

Azon, hogy többhelyütt azért a részletek is vitára vagy töprengésre késztetnek, nincs mit csodálkozni: alig találni olyan munkát, amelyik ilyen tekintetben kivételnek számítana. Megemlíteni mégis érdemes lehet egy részüket. Bizonyos-e például, hogy a „szíved kutyáknak vettetik” a „meghalsz”-nak írnia körül a jelentését? (Nem inkább a „megkínóznak, megaláznak” közelítene hozzá egy fokkal jobban? — 32.) A „ne félj, nem törőd el... szívem Nemes porcellányját!” figyelmeztetésben a „szív” okvetlenül „az ember vmely érzésének, érzelmének” a jelképeként szerepelne? (50.) „... a sötétség lassan... ereszkedik szívemre alá” mondat esetében valóban „a testnek... tájéka, amely a szív fölött van; mell” értelmezést lehet-e a „szív” esetében a legeredményesebben alkalmaznunk? (46.) (Nem inkább a „lélek”-nek a színonímája lenne itt a „szív”?) Abban az esetben, ha a lírikus arra *szólítja* föl a „szí-

vét”, hogy *legyen* „Csupa vadság... mint a vadászé, Ki nem fél”, akkor indokolt-e, hogy itt már *magában a „szív” szóban* is „a bátorság, erő, vmely ügy iránti lelkesedés” ekvivalensét lássuk? (55.) Ha vizsgont mást — egy felsőbb létezőt — arra szólít föl, hogy az a *kezénél* fogva vezesse a lelkét, akkor indokolt-e róla szólva éppen a „*test nélküli*” lény meghatározására hivatkozni? (100.)

Az ilyesfajta kérdések föltevését leginkább olyan irányban lehetne még tovább folytatni, hogy vajon az Értelmező Szótárban adott értelmezéseket minden esetben határozottan el lehet-e egymástól különíteni a vizsgált költői szövegekben? Már csak azért is jogosnak látszik a kérdés, hiszen többhelyütt Büky László könyve is számba vesz különböző jelentés-interferenciákat.

Ebből is, de természetesen számos jelentés-megkülönböztetéséből is következik, hogy számos olyan eredményt gyűjt magába Büky László könyve, melyet a további kutatások majd föltehetően hasznosítani tudnak. Érdekesek azok a vizsgálódásai is, melyekben egyéni szókapcsolatok és bizonyos „háttérismeretek” egybemunkálódásait mutatja ki. Fejtegetései során amellet néhányszor meggyőzően bírálja a korábbi szakirodalom pontatlanságait: ez is a javára írható. Az irodalomtörténetben mégis fölvetődik a kérdés, hogy vajon teljesen arányos-e a munka végzéséhez óhatatlanul szükséges szakmai energiák mennyisége az így elnyert eredmények mértékével? Vajon *lényegesen* jobban tudjuk-e megítélni a „látomás és indulat” esztétikáját kidolgozó művész költői rangját és történeti helyét, az után, hogy végigküzdöttük magunkat az értekezés egymást követő fejezetein?

Lehet, hogy évek múltával Büky László valamilyen újabb munkája a mostaninál megnyugtatóbb választ fog majd adni erre a kérdésre is. Arra mindenesetre okunk van, hogy ezt kívánjuk — s ha így lesz, akkor majd bizonyára a kételkedés és a bírálat hangjai is halkabbak lesznek a mostaniaknál.

Tamás Attila

PROTESTÁNS ISKOLADRÁMÁK I-II.

Sajtó alá rendezte: Varga Imre. Bp. 1989. Akadémiai K. 1540 l. (Régi Magyar Drámái Emlékek XVIII. század 1/1-2.)

Huszonkilenc év telt el azóta, hogy Kardos Tibor és Dömötör Tekla kiadta a *Régi Magyar Drámái Emlékek* első két kötetét. 1989-ben a XVIII. századi iskoladrámák megjelentetésével újra indult ez a nagyon fontos és hasznos sorozat. Kardos Tibor a kezdetektől a XVII. századig mutatta be a magyar színjátszás történetét és emlékeit (munkájának értékelése mellett joggal érték bírálatok a bevezető tanulmányt és a dráma fogalmát túlságosan is tágra értelmező válogatási módszerét), Dömötör Tekla a XVII. századi drámaszövegeket közölte. Amellett, hogy erre az időszakra vonatkozóan is kerültek elő új adatok és drámaszövegek, szükséges volt a folytatás, a XVIII. századi magyar nyelvű színjátékszövegek kiadása is. Hatalmas anyagról van szó: csak az ismert magyar nyelvű iskoladrámák száma több száz, összesen 8 kötetben fognak megjelenni, felekezeti, illetve a katolikusoké szerzetesrendi bontásban. Az új kötetek külső megjelenési formájukban és felépítésükben is az *RMDE* hagyományait követik: rövid bevezető tanulmány után következnek a szövegek, amelyekhez részletes jegyzetapparátusz tartozik: a műadatairól, a darab szerzőjéről, színrevivőjéről, a forrásról, az előadás körülményeiről. Az írásképpel, másolással stb. összefüggő adatok a „Szövegkritikai megjegyzések” rovatba kerülnek, majd nyelvi és tárgyi magyarázat következik. Az egyes drámákhoz tartozó bibliográfia zárja a jegyzetapparátust. Ez az utolsó pont az egyetlen, ami megváltozott az új kötetekben: a bibliográfia már nem szerepel önállóan, beleolvadt a jegyzet többi részébe, a szakirodalomra való hivatkozás (zárójelben) mindig az átvett információ mögött áll. A sorozat a minél pontosabb szövegűsre törekszik, az autográf, szerzői kéziratot, illetve a szerző életében megjelent nyomtatott szöveget változtatás nélkül, eredeti formájában adja közre. A többi esetben is ragaszkodik az eredeti helyesíráshoz, csak a tulajdonnevek nagybetűs írásával és a mai központozás alkalmazásával avatkozik a szövegbe. Vannak ezen kívül természetesen olyan formai szabályok is, amelyek az egységesítést

szolgálják: a szerepnevek nagybetűs, kiugratott írása, a verses szövegek versszakokra bontása, sorszámozása.

Az Akadémia Textológiai Bizottságának ajánlásai nyomán készített szabályzat a drámák közlésének sorrendjét is meghatározza: az iskolák betűrendjét és a darabok kronológiáját figyelembe véve épülnek fel az egyes kötetek.

Az elvek gyakorlati megvalósulását már a sorozat két darabján is megfigyelhetjük: 1989 végén szinte egyszerre került ki a nyomdából a *Minorita iskoladrámák* c. kötet (húsz drámaszöveget tartalmaz, sajtó alá rendezője Kilián István, *RMDE* XVIII. sz. 2.) és a *Protestáns iskoladrámák*, Varga Imre gondozásában. Ez utóbbinak, mint első kötetnek az elejére, általános bevezetőként odakíváncsolt volna egy rövid ismertetés az iskoladráma fogalmáról, műfajairól, elterjedtségéről, művelődéstörténeti szerepéről, mert erről a szélesebb közönség mindeztidáig alig hallott.

Varga Imre több mint húsz éve foglalkozik a témával: 1967-ben az *Irodalomtörténeti Füzetek* sorozatában meg is jelentetett több magyar nyelvű unitárius színjátékot, s azóta is rendszeresen publikálja új kutatási eredményeit. Különösen jelentős felfedezése volt a turócszentmártoni (Martin, Matice Slovenska) és a csallóközi dramakolligátum, valamint az a napló, amit Buchholtz György késmárki iskolarektor írt, számot adva benne 15 iskoladráma megírásának, előadásának körülményeiről (ez utóbbiról éppen az *ItK*-ban jelent meg az első híradás 1983-ban). Mint a téma legjobb ismerője, Varga Imre szerkesztette a szövegkiadással párhuzamosan futó *A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma* c. sorozat protestáns kötetét is. (Bp. 1988. MTA Könyvtára.) A protestáns darabok címjegyzéke közel 650 iskolai előadást sorol fel, ebből 494-et evangélikus iskolákban mutattak be, 34 adat fűződik az unitáriusokhoz, 124 pedig a reformátusokhoz. Nagyon változatos és gazdag anyagú ez a kötet, ezért jó lett volna a belőle levonható következtetéseket a drámaszövegek közlésekor újra közreadni. Varga Imrének igaza

van abban, hogy el akarta kerülni az ismételést, a kétféle szempontú anyag keveredését, s igaz az is, hogy többször hivatkozik a protestáns címjegyzékre, részletesebb információért többször odairányítja az olvasót. Véleményem szerint azonban a két kötet közönsége, várható olvasótábora nagyon különböző. Az iskoladramák címjegyzégeit szinte csak a szakemberek, irodalom és színháztörténészek, a művelődéstörténet kutatói, egy-egy város, egy-egy iskola monográfusai forgatják majd. A drámaszövegek azonban remélhetőleg a laikus olvasók figyelmét is felkeltik: a régi magyar irodalom iránt érdeklődők, népművelők, pedagógusok, diákok is potenciális olvasói ezeknek a szép köteteknek. Rájuk is gondolva hasznos lett volna egy kötetben megadni minden fontos információt, részletesebben szólni az egyes protestáns felekezetek színjátszásának arányairól, különbségeiről, az adatok időbeli-térbeli megoszlásáról. Enélkül nagyon meglehetősen lehet pl. az, hogy mindössze két magyar nyelvű evangélikus drámaszöveget és hozzájuk egyetlen oldalnyi bevezetőt találnak a kötetben, holott, mint a címjegyzékből is látható, az evangélikusok iskoláiban mutatták be a protestáns iskoladramák 3/4-ét. Igaz, hogy egyelőre csak két evangélikus drámaszöveget ismerünk, (ellentétben a pataki, a debreceni, a kolozsvári iskolák gondosabban megőrzött anyagával, a 38 evangélikus iskola kéziratosa anyaga nagyrészt elkallódott), a gazdag színhagyomány mégiscsak megért volna egy részletesebb bemutatást is. Az unitárius és a protestáns szövegek előtti bevezető jóval arányosabb, ezekbe viszont belekerült néhány olyan fontos műfaji kérdés is, amelyről inkább a kötet elején, abban a hiányolt bevezetőben kellene szólni, hiszen pl. a „declamatio” nem jellegzetesen unitárius műfaj, bár ott esik róla szó (I. 89.), a vetélkedés, a „certámen” fogalmát sem az első kötet vége felé kellene tisztázni (I. 567), hiszen már jóval korábban előkerül.

A *Protestáns iskoladramák* összesen 50 drámaszöveget tartalmaz, két kötetben. A sajtó alá rendező hatalmas munkáját maga a szám is jól mutatja: ennél is fontosabb azonban, hogy ebből az 50-ből 26 itt jelenik meg először nyomtatásban, ezek nagy részét mindeddig a szakirodalom sem ismerte, előkerülésük Varga Imre kutatásainak köszönhető. A már említett két evangélikus

dráma mellett 7 unitárius (kolozsvári és tordai) és 35 református iskoladráma szövege került most kiadásra, ha ehhez hozzászámítjuk a szövegek variánsait is (van olyan darab, ahol a főszöveg mellett 3 variáns is szerepel a lapaljai jegyzetekben) ez a szám még nagyobb lesz. Hat olyan drámaszöveg van, ami sem pontos időhöz, sem helyhez nem köthető, a protestáns drámaszövegek közé való besorolásuk azonban így is meggyőző. A szövegkiadás alapjául 43 drámánál a kézirat szolgált, mindössze két olyan darab van, ahol csak a másodlagos forrásra tudott támaszkodni a sajtó alá rendező. (A 27. számú darab kézírata a kötet nyomdába adása után előkerült, talán a többi darab kéziratosa forrására is rábukkannak a kutatók.) A kéziratok használatára azért is volt nagy szükség, mert a korábbi szövegkiadások (elsősorban Bernáth Lajos 1901-es *Protestáns iskoladramák* c. kötete, amely 13 darabot közölt, Gerecsér János, Szilády Áron, Bayer József, Dombi Béla publikációi) nem egységes elveken alapultak, a korszerű textológia követelményeinek nem feleltek meg. Varga Imre szövegkiadása a modern filológia elvei szerint készült, a kéziratok és a kiadott kötet szövegeit összevetve csak az olvasat különbözőségeiből adódnak problémák: a sokszor rongált, elmosódott kéziratlapokon nehéz az ékezetek hosszúságát megállapítani, a kis és nagy betűket megkülönböztetni. Két dologban viszont következtelen a szövegkiadás: amikor a másoló (a szövegek többsége nem autográf kéziratban maradt fenn) egybeírja a névmást, a tagadószt, a kötöszt az utána következő szóval (pl. te-vagy, deismét, nemtartok) ezt a sajtó alá rendező néha megtartja eredeti formájában (pl. II. 1527.: „Általában követtük a másoló írásmódját, csak ritkán választottuk szét a szavakat, amikor első olvasásra nehézséget okozott megértésük”), néha viszont — a mai helyesírásnak megfelelően szétválasztja őket (pl. II. 1422.: „A Virágos Kert másolója itt is többször összeírja a névelőt a főnévvel, a tagadószt az utána következő szóval. Mivel ebben semmi következetesség nincs, észrevételezés nélkül javítottuk.”) Következetlen a szerepnevek egységes írásmódja is: néhány darabban külön jelölés nélkül formálja egyöntetűre a szerepneveket, és ezt csak a szövegkritikai megjegyzések között említi, másol viszont

kurzív szedés jelöli az eredeti formán tett változtatást.

A szövegeket követő apparátusban is rengeteg munka fekszik: aprólékos, hosszantartó kutatásokra volt szükség a darabok és az előadások adatainak feltárásához. A szakszerű, pontos kéziratleírások mellett azonban egy fellelhetetlen hivatkozást is találunk (lehet, hogy csak a nyomda hibájából): a 2. darab kézirataként jelzett Quart. Hung. 2530. szám alatt egy másik kézirat van az Országos Széchényi Könyvtár Kéziratárában.

Az 50 drámaszöveg közül 21-nek sikerült a szerzőjét megállapítani, a többi esetben legalább a másoló vagy a possessor nevét és adatait kutatta fel Varga Imre. A sokszor csak monogramokból, utalásokból, elszórt adatokból rekonstruált nevek, életrajzok a további kutatások számára is jó alapot jelentenek. (Ilyen pl. Bökényi János ekeli drámaszerző életrajza I.372.)

A darabok műfaji megoszlása eltér a jezsuiták (és a jezsuiták követő többi szerzetesrend) színjátszási gyakorlatától. Mindössze két történelmi dráma van közöttük, a két leggyakoribb műfaj a görög (12) és római (4) mitológiai dráma és az öszövetési színjáték. (Az előbbieket közül kerül ki az egyik legszebb darab is, a 26. számú, amely Andromakhé tragédiájáról szól.) Szinte minden műben van allegorikus szereplő, de a kifejezetten allegorikus játéknak tekinthető darabok száma is magas. Néhány ritka iskoladráma-műfajt is találunk a kötetben: pl. asszonydicsőítőt, hitvitát. Ugyanazt a témát több iskolában is feldolgozták: ilyen pl. Eszter története (1., 2. sz.), Dido és Aeneis tragédiája (22., 34. sz.), a mesterségek dicsőrete (10., 12., 17.), a bor és a víz vetélkedése (25., 43.). A témák közismertsége, közkedvelt volta miatt a művek közvetlen forrását nagyon nehéz megtalálni, hiszen a bibliai és a mitológiai források felhasználásával készült eredeti műveknek is tekinthetjük őket. Néhány allegorikus és didaktikus dráma esetében szinte bizonyosra vehető a jezsuita hatás, ezekre Varga Imre is utal. Az előadás körülményeiről szóló jegyzet a szövegből ki-következtethető adatokon kívül a korabeli naplók és a sajtó híradásaira támaszkodik, a források széles körét felhasználva. A szövegek többsége a XVIII. század utolsó harmadából való. A leggyakoribb előadá-

si alkalom a nyári vizsga volt, de találunk a kötetben lakodalmi játékok, húsvéti darabot, és a tavaszi „mulattságok” idején játszott vígjátékok is (főként Sárospatakon). A 11. számú színjátékot 3 ifjú halála alkalmával írta Háló Kovács József, talán kideríthető lenne, hogy az előadás kapcsolódott-e a temetési szertartásokhoz.

A kötet új, és nagyon fontos eredménye az előadások énekelt betéteinek a dallamfeltárása. Ezt a munkát Papp Géza zene-történész végezte el, a dallamok azonosítása a dallamutalások és a strófaszereket alapján korabeli énekeskönyvek segítségével történt. A nótautalások megfejtése, a dallamok rekonstruálása nemcsak az irodalom- és színháztörténészek, hanem a zene-történet művelői számára is értékessé teszi a kötetet.

Ahol az előadás szereposztása fennmaradt, ott azt is közli Varga Imre, ha ilyen nincs, akkor a darabok címe vagy prólógusa igazítja el az olvasót: az 1. sz. darabot pl. „gyenge nevendék deákok”, „fakadóban lévő szép oltovány ágak” adták elő, a sárospataki játékok szereplői „a vers írást tanulók” (poéták) voltak. Volt olyan előadás, amelyben az iskola több osztályának tanulói (pl. Losoncon „a ... Reformata Iskola Tagai”) is játszottak.

A nyelvi és tárgyi magyarázatok között nemcsak a régies és tájnyelvi szavak, az ismeretlen nevek, utalások magyarázatát sorolja fel a sajtó alá rendező, hanem a latin nyelvű rendezői utasítások fordítását is megadja. (Több olyan szöveg van, pl. a 3., 24., 25. sz., amelyek latin nyelvű variánsát vagy forrását is megtalálta, ezeket fordítás nélkül közli, véleményem szerint helyesen.) Emellett a közzétételek, tréfas jelenetek cigány nyelvű szövegrészeinek a fordítását is megtaláljuk a jegyzetekben. Éppen a jegyzetek nagy száma miatt akad közöttük néhány helyesbítővel: pl. az 'alit' ige (I. 85.), 'állít' értelmezése helyett a 'vél, gondol' lenne a megfelelő, az 'usikálódnak' (I. 122.) jelentése 'kunyerálnak, kérnek' stb.

A sok mitológiai és bibliai téma miatt mindenképpen indokolt volt a két vastag kötet végére összeállítani egy névmagyarázatot, amelyben a földrajzi nevek is helyet kaptak. Talán alaposabb lett volna a jegyzék, ha a történelmi személyek (pl. Titus római császár) neve mellett legalább egy

évszámot is találja az olvasó.

A függelékben közölt 15 fénykép egy kicsit segít visszaadni a XVIII. századi kéziratok hangulatát, és érzékeltetni azt a hatalmas munkát, amit a kéziratok kiadója, sajtó alá rendezője végzett, amikor közkinccsé tette ezeket a nehezen olvasható, mindeddig többnyire ismeretlen szövegeket.

Sajnos, ennek ellenére manapság nincsen igazán nagy becsülete a szövegkia-

dói munkának, pedig nagy szükség lenne rá, hogy a több évig, akár évtizedig tartó, aprólékos, precíz munkát, nagy tudást igénylő szövegkiadást megfelelő módon értékeljük. Az Akadémiai Kiadó mindenestre igen megbecsülte a kötetet: 613 forintot kér érte. Ilyen magas ár mellett valószínűleg jóval kevesebb helyre fog eljutni, mint ahány helyen érdeklődve, szívesen forgatnák.

Pintér Márta Zsuzsanna

RADNÓTI MIKLÓS: NAPLÓ

Sajtó alá rendezte Radnóti Miklósné; az utószót és a jegyzeteket írta Melczer Tibor; a szöveget gondozta Melczer Tibor, Székely Sz. Magdolna. Bp. 1989. Magvető Kk. 383 l.

Azt persze senki nem gondolja már komolyan, hogy „a klasszikus humanizmus”, „a ráció tisztelete”, „az igazi hazafiság”, „a művészi és emberi erkölcs”, „a magános helytállás és tanúságtétel” Radnóti „az új, a szocialista emberré válás folyamatának egyik előfutárává és példaképévé avatja és [...] utolsó éveinek nagy verseiben a magyar szocialista realista költészet jelentős képviselőjévé teszi” (Imre Katalin, 1966), de a tiltakozás nem a jellemnek és még csak nem is a jellemzésnek szól, sokkal inkább a levont következtetéseknek. Radnóti e magyarázattal lehetett *besorolni*, beilleszteni a „haladó magyar irodalom” áramába, ily módon lehetett magatartásából szocialista erényt, belőle magából antifasiszta hősi emlékművet faragni, és ez az értelmezés biztosította azt is, hogy az életúttal kapcsolatban óhatatlanul fölmerülő, de az akkori ideológia számára kellemetlen származási és hitbéli kérdések kikerüljenek a figyelem fókuszából. A nemrégiben megjelent napló bizonyossá teszi e nézet hamiságát (persze már a versek, fordítások és tanulmányok is kételkedni készítették), a naplót kísérő tanulmány pedig végképp szakít a hagyománnyal, mely Radnóti a munkásmozgalom számára kisajátítani próbálta, mégha fenntartásai voltak is vele szemben, és anélkül, hogy bizonygatná, nyilvánvalóvá teszi annak tévedéseit és megalapozatlanságát. A napló közkinccsé válása megteremti a feltételeit annak, hogy a korábbi elfogultságoktól megszabadulva közelíthessük meg

a Radnóti-életművet. Örömteli esemény közrebocsátása azért is, mert általa végre lehetőségünk nyílik arra, hogy magunk alkossunk véleményt Radnóti felfogásáról és az abból eredő magatartásról, szemben a korábbi idősakkal, amikor kénytelenek voltunk beérni sejtéseinkkel és a kortársak és barátok jóindulatú, szeretetteljes, de gyaníthatóan éppen ezért valamelyest mégis elfogult értékelésével (amennyiben nem tudtuk elfogadni a kötelező érvényűvé tett hivatalos állásfoglalást, melynek sok esetben éppen e kortársak és barátok voltak hívei vagy támogatói). Végezetül üdvözlendő a könyv azért is, mert Radnótinak egy eddig nem publikált, újabb prózái művével ismerkedhetünk meg, igazi, igényes prózát olvashatunk.

A napló szövege teljes, s ezért feltétlen elismerés illeti Radnóti Miklósnét, aki az intimítások és a Radnóti esetleg deheroizáló mozzanatok közlésétől sem riadva vissza, rendezte sajtó alá a rendelkezésre álló anyagot. Sőt, láthatóan nagy segítségére volt Melczer Tibornak, aki a jegyzeteket készítette (és a könyv szerkesztőjével, Székely Sz. Magdolnával a szöveget gondozta). Az elkészült kötetet látva nem kis önzetlenséget, odaadást és ügyszereket kell feltételeznünk mindhármójuktól, hiszen a könyv nemcsak tartalmában követi, de még külalakjában, vászonkötésében és színében is igyekszik követni az eredetét. Valószínűleg éppen a Radnóti iránt érzett nagyfokú tisztelet eredményezte azokat a

következetlenségeket vagy ügyetlenségeket, melyeket talán a nem kritikai szövegkiadás szempontjából is kifogásulhatunk, a hozzáállás és a szándék szempontjából azonban semmiképpen; gondjaink a szöveg gondozásának választott módszerével, és nem más-sal vannak.

A szövegközlők fő célkitűzése az volt, hogy a naplót „a költő szelleméhez híven, egyszersmind lehetőleg az olvasmányélmény csorbítása nélkül” adják közre. (360.) Ennek az elvnek akkor lehet megfelelni, ha a szöveg gondozói „az olvasást, a megértést nehezítő, egyértelmű rövidítéseket” oldják föl, „néhány apróbb, nyilvánvaló elírást” javítanak, mint ahogy az szándékukban is áll, de csakis azokat, és azokat minden esetben. Mint említettük, semmi kétségünk afelől, hogy bármiféle szükségtelen beavatkozás érte volna a szöveget, bizonyosak vagyunk abban, hogy semmiféle felesleges változtatás nem történt. Némi határozatlanságot azonban észreveszünk a kitűzött feladat megvalósításában: mintha nem sikerült volna minden esetben eldönteni, hogy a tökéletes olvasmányélmény vagy a napló betű szerinti követése a fontosabb. A bizonytalanság a legfőltűnbben a helyesírásban mutatkozik meg, az olvasást (különösen olyan szövegét, mely egyáltalán nem tartalmaz egyéni megoldásokat, feltehetően nem is tartalmazhat, naplóról, személyes főljegyzésekről lévén szó) a megszokottól eltérő ortográfiai megoldások akaszthatják meg a leginkább. Bizonyára nem kellett volna aggályoskodni, egy vessző miatt, az ilyen típusú mondatokban: „Hát Oszkár mondta, hogy a Ny. már írt róla az egész kérdést tárgyalta már s hogy gyökeresen más a felfogása” (129.). Ugyanebben a mondatban nyugodt szívvel fel lehetett volna oldani a Ny. (*Nyugat*) rövidítést a nem szakmabeli, kevésbé tájékozott olvasók kedvéért, akiknek ez a könyv éppúgy szól. „A helyesírást illetően az Akadémia érvényes szabályzatát követtük”, olvasható a szövegkiadásról szóló utószóban, s ezzel egyet is értünk, mint ahogy elfogadnánk azt is, ha a szöveggondozók az általuk még felseparoztatott szempontok bármelyikét választották volna, akár arra törekednének, hogy Radnóti, akár arra, hogy kora „ortográfiai sajátosságai, a mű ezekben is kifejeződő hangulatfestő elemei megmaradjanak”. Végtelenül megnehezíti azonban

saját munkáját az, aki e három szempontot egyidejűleg igyekszik érvényesíteni, s nagyobb a hibalehetőség is.

Éppen így nem tartunk szerencsésnek egy szerkesztési eljárást. Radnóti eleinte „régii füzetből kitépott lapokon”, később „egy kisebb formátumú irkába”, majd újra füzetlapokon jegyeztetett, 1939 után már birtokában volt az a vászonkötésű könyvecske, melyre a Magvető kiadványa hasonlítani igyekszik, s amelybe Radnóti átmásolta a párizsi utazás során és a munkaszolgálat idején írott és „feleségének titokban hazaküldött jegyzeteit” (361.). Fennmaradtak azonban olyan lapok is, melyek tartalmát Radnóti nem vezette át a „naplókönyv”-be, csupán megőrizte ezeket, s e szövegek, természetes módon, a megfelelő helyen bekerültek a könyv anyagába. A szerkesztők fel is hívják a figyelmet arra, hogy külön lapokon lévő anyag következik, csak éppen semmiféle módon nem különítik el saját megjegyzésüket a Radnóti-szövegektől, így zavaróan összefolyik a kettő. Az olvasó persze egy másodpercnyi habozás után rájön, hogy miről van szó, mégis elkerülhető lett volna kizökkentése, ha — mondjuk — kurzívval szedik ezeket a kommentárokat. Íme egy példa: „Talán mert kissé tudósnak is érzem magam. (Külön lapon) Egyszer egy ismerőssémmel igyekeztem valahová a városra át...” (182.). (A tanulmány szerzőjével utóbb konzultálva, kiderült, hogy a kifogásolt közbeékelések Radnótitól származnak. Ezesetben nem a szerkesztési eljárás a problematikus, hanem a jegyzetkészítő nem volt elég figyelmes: a számára nyilvánvaló tényt — a jegyzetek között — megemlíthette volna, a félreértések elkerülése végett.)

A nyolcvan oldalt kitevő, igen terjedelmesnek mondható jegyzetapparátus komoly felkészültségről tanúskodik. Készítője olyannyira komolyan vette feladatát, hogy eléggé nem méltányolható módon és ritkaságképpen azt is jelölte, ha egy adatot, nevet (egyébként elenyésző számban) nem tudott azonosítani. Nem róható fel Melczer Tibornak (aki a megértést és a tájékozódást segítő, mintegy ráadásképpen látott el bennünket jegyzetekkel), hogy aránytalanságokra figyelhetünk fel; ezek a munka bonyolultságára és a jegyzetkészítés műfajából fakadó anomáliákra figyelmeztetnek. A naplóban szereplő személyekről a jegye-

tekben rövid életrajzi ismertetést kapunk, s ez igen-igen méltánylandó. De amíg a köztudatban talán ismertebb Cs. Szabó László, Boldizsár Iván és mások lexikális besorolása megtörténik, az e tekintetben hasonszőrű (vagy esetleg kevésbé ismert) Féja Gézáé nem, nem beszélve, mondjuk, Sömjén Endréről, akinek fordításait Radnóti pocskondiázza.

Nagy érdeklődéssel fogadtuk a napló szövegét kísérő tanulmányt is, hiszen bizonyosak lehettünk abban, hogy Radnóti művészetének és életútjának újfajta megközelítést kapjuk. Ez egyfelől így is van, hiszen Melczer Tibor számtalan adalékkal, korábban nem közismert információval szolgál, olyanokkal, melyek saját álláspontját Radnótival kapcsolatban teherbíróvá teszik. Ő ugyanis — Rónay Györgyöt követve — Radnóti katolicizmusára hívja fel a figyelmet, s a keresztényi meggyőződés kiemelésével a Radnóti-féle mártíriumot a „Mysterium passionis”-sal, „a szenvedés és az áldozat katolikus élményé”-vel (380.) magyarázza. Így jut arra a következtetésre, hogy Radnóti „öntudatos és önfeláldozó” (379.) volt. Radnóti hitének, hovatartozásának eltagadása, mely az

utóbbi évtizedeket jellemezte, természetszerűen vonzza a lázadást e felfogás ellen, ebből a szempontból érthető és szükségszerűnek is ítéltető ez a fajta értelmezés. Arról nem is szólva, hogy Radnóti életében és gondolkodásmódjában valóban nagy szerepet játszott a keresztény szemlélet. Másfelől azonban nem valószínű, hogy a Melczer Tibor tanulmányából érezhető kizárólagossággal (vagy majdnem azzal) ez határozta meg Radnóti magatartását és különösen költészetét. Érdemeit elismerve, a tanulmánnyal szemben egy magunk által sem egészen igazságosnak gondolt kifogásunk van (azért kevésbé igazságos, mert irodalomtörténet-írásunk egy vonulatával kapcsolatban éppúgy fölmerülhet). Bizonyos bántó, a szabad gondolkodást gátló kategóriákon nem tudunk átlépni, gyakorta nem tudunk megszabadulni a nemzeti és az egyéni öncsalás azon módozataitól, melyek segítségével egy-egy jelentős személyiséget, az átlagostól elütő Más, ideológiai-politikai szempontból kisajátíthatunk, hőst csinálhatunk belőle, s példaként állíthatjuk. A *Napló*, így, ahogy van, talán hozzásegíthet a szemlélet megváltozásához.

Koncz Virág

Előfizetési díj egy évre: 228 Ft

Egy szám ára: 38 Ft

SOMMAIRE

<i>Bartók, I.</i> : Les enseignements historico-critiques de notre littérature rhétorique et logique du XVII ^e siècle	1
<i>Penke, O.</i> : Une source française oubliée de György Bessenyei	25
Analyse	
<i>Angyalosi, G.</i> : Milán Füst: <i>Habok a köd alatt</i> (Ondes écumantes par le brouillard)	42
<i>Jastrzębska, J.</i> : Archaismes et intertextualité (Csokonai Lili: <i>Tizenhét hattyúk</i>) (Les dix-sept cygnes)	48
Atelier	
<i>Vadai, I.</i> : Les éditions perdues du Balassi et Rimay, intitulé <i>Istenes Éneki</i> (Chants religieux)	63
<i>Kovács, S. I.</i> : A propos des textes et de leurs commentaires des volumes 11–12. de la série de XVII ^e siècle de Régi Magyar Költők Tára (Anciens Poètes Hongrois)	73
<i>Agárdi, P.</i> : Gáspár, Zoltán: Közjogi villongások (Conflits de droit public)	86
Revue	
Klára Erdei: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert (<i>Bitskey, I.</i>)	95
Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség? (Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában) (Union ou diversité? Vision littéraire et linguistique à l'époque du renouveau littéraire de langue hongrois) (<i>Fried, I.</i>)	97
Büky László: Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvén (Création et système d'images dans la langue poétique de Milán Füst et de Frigyes Karinthy) (<i>Tamás, A.</i>)	102
Protestáns iskoladramák I–II. (Les drames scolaires protestants I–II.) (<i>Pintér, M.</i>)	105
Radnóti Miklós: Napló (Journal) (<i>Koncz Virág</i>)	108

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Studium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 342 Ft

Egy szám ára: 57 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1991.

Megjelent 19,25 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0021-1486

Nyomtatta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme

Munkaszám: 667/91

Felelős vezető: Hujder Zoltán